

BAKI UNIVERSITETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№4.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2016

DİLÇİLİK

UOT 46.21.47; 81'373; 001.4

FUNKSIONAL LEKSİKANIN FORMALAŞMASI

Z.T.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zemfira 0509@rambler.ru

Dilçiliyimizin inkişafında dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dildə olan sözlər müxtəlif növlərə bölünür ki, onlar da müxtəlif söz qrupları yaradır. Semantik sahəyə daxil olan sözlər ifadə etdikləri əşya və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır.

Hər bir dildə qohumluq anlayışı bildirən sözlər olduğu kimi Azərbaycan dilində də bioloji-sosioloji qohumluq anlayışını ifadə edən belə sözlər çoxdur. Digər sahə terminlərindən fərqli olaraq həmin sözlər gündəlik həyatımızda daha çox işlənərək ümumişləklilik qazanmışdır.

Göründüyü kimi cəmiyyətin sosial strukturu, sosial təbəqələrin və qrupların bir-birindən aralanması ümumxalq dilində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Lakin sənət-peşə leksikası ilə bağlı spesifik sözlər, adətən, sabit xarakterli olaraq tarixən az dəyişir. Peşə-sənət leksikasına aid sözlərin terminlərlə eyniəşdirilməsi müxtəlif mübahisələr doğurmuşdur. Eyni zamanda, bir sıra tədqiqat işlərində peşə-sənət leksikasına və ona yaxın olan leksik vahidləri termin kimi də qəbul etmişlər. Deyə bilərik ki, terminlərlə sıx əlaqədə olan peşə-sənət leksikası üslubi cəhətdən neytral olmaqla bərabər, terminlərdən fərqli olaraq, dilin ədəbi normalarından kənar təbəqəyə aid edilir.

Xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən "mənəvi mədəniyyət leksikası" adlandırılan tematik qrupun da olduğunu göstərməliyik. Etnoqrafik leksikaya daxil olan sözlərin hamı tərəfindən başa düşüldüyü halda, peşə-sənət leksikasına aid olan sözlər isə peşə-sənət baxımından bir-biri ilə bağlanan müəyyən qrup tərəfindən anlaşıldığını deyə bilərik. Həm də etnoqrafik leksikaya, xüsusən də, mənəviyyət leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi mücərrəd anlayışları da bildirir.

Fikrimizi belə yekunlaşdırırsa bilərik ki, dilin leksik sisteminin inkişafında peşə-sənət, etnoqrafik və terminoloji leksikanın böyük rolu var və onlar bu sistemin ayrı-ayrı laylarını təşkil edir.

Açar sözlər: funksional leksika, leksik-semantik sistem, ümumxalq dili, peşə-sənət leksikası, leksik vahidlər, ədəbi dil normaları, etnoqrafik leksika, terminoloji leksika

Dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir, çünki dili leksik systemsiz təsəvvür etmək olmaz. Baxmayaraq ki, dilçilikdə bəzən dilin leksik sistemi aralıq sistem kimi

qəbul edilir. Buna səbəb, əlbəttə ki, leksik sistemin digər dil səviyyələrindən fərqlənməsidir. Bu barədə danışıarkən A.Axundov yazır: “Leksika bir dil səviyyəsi və sistem olmaq etibarilə dilin fonoloji və qrammatik sistemlərindən fərqlənir. Bəzi ümumi dilçilik mütəxəssisləri dilin leksik sistemi ilə adları çəkilən digər sistemləri arasında üç fərqi olduğunu göstərirlər:

1. Hər şeydən əvvəl, “dilnin lüğət tərkibi adamların müdaxiləsi” üçün bilavasitə açıqdır, o, konkret vahidləri dəyişməyə, müxtəlif mənşəli və müxtəlif yaranma üsullu sözləri seçməyə imkan verir. Belə vəziyyət fonoloji və qrammatik səviyyələrdə yoxdur.

2. Dilin leksik-semantik sistemi dilin xarici strukturu, dil üslubları və nitq fəaliyyətinin müxtəlif kommunikativ sahələri ilə bilavasitə bağlıdır, belə ki, leksik sistemin təsvirində dilin daxili və xarici strukturu təlimləri bir-birilə kəşif edilir. Neytral (üslublararası) və üslubi leksika qarşılaşdırılması mərkəzi leksik-üslubi oppozisiya sayılır.

3. Leksik semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə müəyyən edilir. Buna görə də onun kateqoriyaları fonoloji oppozisiyalar və qrammatik kateqoriyalar qədər qapanmış xarakter daşımır” (1, 164).

Hər bir elmi problemin həlli tək-cə müvafiq faktların varlığı ilə deyil, müəyyən elm sahəsində onları tədqiq etmək, onlarla məşğul olmaq zərurəti və imkanının meydana gəlməsi ilə şərtlənir. Leksikanın sistemliliyi problemi hər şeydən əvvəl dilin sözlərlə təmsil olunan məzmun planının əlaqəli təşkili təsəvvürünə əsaslanır. “Linqvistikada leksikanın sistemliliyi problemi bir-birindən təcrid olunmuş faktlar barəsində düşünməyin səmərəsizliyini anlayıb, qarşılıqlı şəkildə bağlı olan vahidlər sisteminin öyrənilməsi zərurətini (Veynreyx) dərk etməkdən doğmuşdur” (2, 186).

Ümumiyyətlə, dilin struktur kimi öyrənilməsi məsələsi meydana çıxandan bəri leksikanın da sistem təşkil etmə məsələsinə müəyyən münasibət bildirilmişdir. Lakin bu məsələ elmi şəkildə yalnız Praqa funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən həllini tapmışdır.

Leksikologiya dildə olan sözlərin cəmini, yəni dilin lüğət tərkibini və lüğət tərkibinin inkişaf edərək dəyişməsinə öyrənir. Leksikologiya, həmçinin dilin lüğət tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, öyrənir. Burada köhnəliklə yenilik arasında, istifadədən çıxmaqda olan sözlərlə yeni yaranmaqda olan sözlər arasında gedən bir mübarizənin nəticəsi kimi arxaizmlər, tarixizmlər nəzərdən keçirilir, neologizmlərin yaranması qanunauyğunluğu müəyyən edilir. Bu səbəbdən də dilin lüğət tərkibinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Leksikologiyada söz dilin əsas vahidi kimi öyrənilir. Dildə olan sözlər isə müxtəlif növlərə bölünür və müxtəlif söz qrupları yaranır. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin qruplaşdırılması isə dilçilikdə mühüm məsələlərdən biri sayılır. Müasir dilçilik ədəbiyyatında daha çox dilin lüğət tərkibinin sözlər deyil, məfhumlar əsasında təsnifinə diqqət yetirilir. Xüsusən XX əsrdə meydana çıxan “semantik sahə” nəzəriyyəsi tərəfdarları bu fikirdə idilər ki, mənanın sözdən ayrı deyil, onların bir yerdə öyrənilməsi zərur-

ridir. Hələ 1895-ci ildə M.M.Pokrovski göstərirdi ki, hər hansı sözü başqaları ilə, sinonimləri ilə, xüsusən də eyni təsəvvürlər dairəsinə daxil olan sözlərlə əlaqədə öyrəndikdə onun mənalarının inkişaf tarixini anlamaq mümkündür. Onun qənaətinə görə “sözlər və onların mənaları bir-birindən ayrılıqda yaşamır, onlar bizim istəyimizdən asılı olmayaraq müxtəlif qruplar təşkil edir, bu qruplaşma isə sözlərin ilkin mənalarının bənzərliyinə və ya bir-birinə əks olmasına əsaslanır” (3,311).

Ümumiyyətlə, sahə nəzəriyyəsinin əsasında müəyyən mənə bölgüsünə aid olan söz qrupları durur. Semantik sahə nəzəriyyəsinə görə, mənaca bir-birinə yaxın olan tematik söz qrupları semantik sahə adlanır. “Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı, əlaqədar olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır. Hər hansı bir sahəyə (geyim, yemək, qohumluq, rəng, danışmaq, hərəkət, quş, ağac, gül-çiçək, sürünənlər, insanın xarici görünüşü, mənəvi aləmi, heyvanlar və s.) aid sözlər bir-birindən fərqli semantik sahə təşkil edir” (3, 314). Hər bir dildə qohumluq bildirən sözlərin özləri də ayrıca semantik sahəyə ayrılır. Məsələn, Azərbaycan dilində: *ana, ata, bacı, qardaş, əmi, dayı, bibi, xala, nənə, baba* və s.; ingilis dilində: *mother, father, sister, brother, uncle, aunt, grandfather, grandmother* və s.; rus dilində: *мать, отец, сестра, брат, дядя, тетя, дедушка, бабушка* və s.

G.Hüseynova yazır: “Semantik sahənin əsas xassələri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Semantik sahə dilin daşıyıcısı üçün intuitiv olaraq başa düşülən olur və onun üçün psixoloji reallıqdır; 2) semantik sahə muxtar dil hadisəsidir (avtonomdur) və dilin alt sistemi kimi fərqləndirilir; 3) semantik sahənin vahidləri bir-biri ilə sistemli semantik münasibətlərə malikdir; 4) dilin hər bir semantik sahəsi, digər semantik sahələrlə əlaqədə olub, onlarla bir yerdə dil sistemini yaradır” (4, 25).

Sözlərin məfhumlar əsasında qruplaşdırılması zamanı ümumidən xüsusiyyətdə doğru getdikcə budaqlanmalar artır. Məsələn, bitkilər ağaclar, kollar, dənli bitkilər, tərəvəz, meyvə, yem bitkiləri, dərman bitkiləri və s. kimi ayırmaq olar. Bütün bunlar leksik-semantik qruplara bölünmənin, təsnifin çətinliyini göstərir. Lakin mürəkkəbliyə təsnifatın ixtiyari şəkildə aparılmasına əsas vermir. Quşlar bir məfhumdursa, çöl quşları və ev quşları bu məfhum qrupuna daxil edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində quş adlarına diqqət edək: *torağay, arıquşu, çaydaçapan, alacəhrə, silvi, milçəkqapan, vələmir quşu, siğircin, qaratoyuq, qarğa, sarıköynək, cənnət quşu* və s. Bu sözlərin hamısı bir leksik-semantik qrup təşkil edir.

Azərbaycan dilinin materiallarına diqqət etsək, leksikanın müxtəlif semantik qruplarını ayıra bilərik. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə dilçiliyimizdə çox az tədqiqat aparılmışdır. Bildiyimiz kimi dildəki sözlərin bir qismi terminoloji mənə kəsb etməklə yanaşı, həm də ümumişləklilik xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Bu mənada sözlərin diferensiallaşması diqqəti cəlb edir. Məsələn, hər bir dilin tərkibində qohumluq bildirən söz qrupları xüsusi

yer tutur. Bu tip sözlər termin xarakteri daşımaqla bərabər, ümumişləklik xüsusiyyətinə malikdirlər və onların ayrıca tədqiqi demək olar ki, aparılmır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu tip sözlər də dilin leksik sistemində terminoloji funksiya daşıyan sözlərə aiddir. Qohumluq terminlərinin özlərinin də bir sıra növləri qeyd olunur ki, onları nəzərdən keçirək :

“1. Bioloji-sosioloji qohumluq biuldiren sözlər. Bunlar bioloji-sosioloji qan və nikah qohumluğu münasibətində olan şəxsləri (qohumları) bildirir. Məsələn, ata, ana, qardaş, bacı, ər, arvad.

2. Bioloji yox, sosioloji mənada qohumluq bildirən sözlər. Bunlar aralarında qan qohumluğu olmayan şəxslərin hüquqi qohumluğunu ifadə edirlər. Başqa sözlə desək, ögey qohumları bildirirlər. Məsələn, ögey ana, ögey ata, ögey baba, ögey xala və s.

3. Qohumluq bildirən sözlər. Bunlar Azərbaycan dilində birinci bölgüdəki terminlərdən –lıq⁴ şəkilçisi ilə düzəlir: atalıq, analıq, oğulluq, qızlıq və s. Bunlar semantik və qrammatik cəhətdən qohumluq sözünün analoqudurlar.

4. Qohumluğa yaxın münasibəti bildirən sözlər (ərgən, evli, dul, sonsuz və s.)” (2, 195).

Göründüyü kimi, qohumluq bildirən sözlərin digər terminlərdən fərqi onların daha çox ümumişlək olmasıdır. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, bir çox dilçilər bu termin sözləri ayrıca qrup kimi təqdim etmirlər. Lakin fikrimizcə, bu tip terminlər də sahə leksikasının tərkibində ayrıca olaraq tədqiq olunmalıdır. Eyni zamanda, dildə olan termin səciyyəli sözlər də müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə qruplaşdırılmalıdır. Belə ki, bu qruplaşdırma dildə olan terminlərin tədqiqində vahid prinsipin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dildə olan leksik-semantik söz qruplarının yaranması isə sosial diferensiallaşmanın nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Müxtəlif ictimai hadisələrin, o cümlədən, peşə maraqlarının, sosial baxış və yaş psixologiyasının təsiri altında dilin strukturunda diferensiasiya baş verir. Bunu sosial diferensiallaşma da adlandırmaq olar. “Sosial diferensiallaşma dilin özünün strukturunu əhatə edə bildiyi kimi, dil strukturunun ayrı-ayrı elementlərinə və xüsusiyyətlərinə də aid ola bilər. Fəaliyyətdə olan dil müxtəlif istiqamətlərdə diferensiallaşa bilər” (5, 8).

Sosial hadisə olan dilin özü də sosial üzvlənməyə meyillidir. Bu səbəbdən də, cəmiyyətdə gedən proseslər onun tarixən sosial diferensiallaşması üçün zəmin yaratmışdır. Dilin tarixi kateqoriya olması məlum faktdır. Tarixi kateqoriya olan dil tarixdə baş verən proseslərlə sıx bağlıdır. “Dil tarixi kateqoriyadır, o bəşər tarixinin çərçəvəsində inkişaf edir; bu çərçivədən kənarında nəinki dilin inkişafından, hətta onun mövcudluğundan belə söhbət gedə bilməz. Buna görə də tarixdən xaric dilçilik, axronik dilçilik yoxdur. Bununla yanaşı bütün dilçiliyi, bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi (məsələn, H.Paul “Dil tarixinin prinsipləri”), tarixi dilçiliyə çevirmək, ümumiyyətlə elmi dilçiliyi tarixi dilçiliyə çevirmək də düzgün deyildir” (6,126). Bununla belə dildə baş verən

proseslər tarixlə sıx bağlıdır. Xüsusən də əgər biz dilin sosial diferensiasiyasından danışırıqsa, burada tarixi prosesləri bilmək və buna uyğun müşahidə aparmaq olduqca vacib şərtlərdəndir. Dilin diferensallaşması prosesini izah edən Ə.Rəcəbovun sözləri ilə desək: “Diferensiasiyanın mahiyyəti belədir: az və ya çox dərəcədə yekcins olan ilkin dil vahidinin bölünməsi nəticəsində yeni dil vahidləri yaranır. İlkin dil vahidlərinin parçalanması və yeni dil vahidlərinin yaranması prosesi təbii surətdə baş verir. Yeni dil vahidlərinin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi ilkin dil bütövlüyünün bir hissəsinin əsas kütlədən təcrid olunmasıdır” (7,129).

Əlbəttə, xalqın tarixi inkişaf surəti bu və ya digər dərəcədə dildə də öz əksini tapır. Bununla bərabər xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin özünün sosial strukturu, onun sosial təbəqələrinin və qruplarının az və ya çox dərəcədə bir-birindən aralanması ümumxalq dilinə birbaşa təsir göstərir. Buradan aydın olur ki, ümumxalq dilinin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin mürəkkəb sosial quruluşunun dildəki təbii nəticəsi və real dil təzahürüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin ilkin sosial diferensiasiyası əkinçiliyin və maldarlığın ayrılması ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə peşə qruplarının ayrılması peşə-sənət leksikasının yaranmasına səbəb oldu ki, bu da hər bir peşə sahəsinə məxsus sosial qrupun özünəməxsus terminoloji leksikasının formalaşması ilə nəticələndi. Bəzi dilçilər peşə-sənət terminlərini fərqləndirərək ayrıca “peşə dili” anlayışından danışirlar ki, fikrimizcə, bu cür fərqləndirilmə də daha çox metaforikləşmənin nəticəsidir. Terminoloji leksikanı xarakterizə edən A.Yuldaşevin qənaətinə əsasən “xalq terminoloji leksikası, hələ ki, olduğu kimi ümumi lüğətlərə daxil edilir. Bu tamamilə təbiidir. Əvvəla, bu sözlər verilmiş dildə ifadə vasitələri çox olmayan realiyalardır, ikincisi, onlar xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirir, üçüncüsü, bu sözlərin arasında çox nadir, əvvəllər qeydə alınmamış, tarixi dəyərə malik sözlər olur, dördüncüsü və ən başlıcası, bütün türk dillərində peşə-sənət leksikası həm səciyyəsinə, həm tərkibinə, həm də ədəbi dil normalarına mənsubluq baxımından az öyrənilmişdir” (6, 87-88).

Hər bir sənət və peşə sahəsində çalışanların dilində həmin sənət və peşə ilə bağlı spesifik sözlər olur. Bu növ sözlər, adətən, sabit xarakterli olur və tarixən az dəyişir. Sənət-peşə sözlərinin bir qismi ümumişləklilik, bir qismi məhdud dairədə işlənmək xüsusiyyətinə malik olur. Elə buna görə də müəyyən bir sənət və peşə ilə bağlı bir çox sözləri başqa peşənin və ya sahənin adamları bilmir, zərurət olmadan nitqdə işlətmir. Çəkməçilərin işlətdikləri **rant, stelka, şavro** kimi sözləri şübhəsiz ki, neft mədənlərində çalışanlar bilmədiyi kimi, neft istehsalı ilə məşğul olanların işlətdiyi bir sıra spesifik söz və birləşmələri də, təbii olaraq çəkməçilər və eyni zamanda, başqa sənət sahibləri öz nitqində işlətmirlər.

Peşə-sənət leksikasının ümumişləkliyinin tarixi amillərlə bağlı olduğunu göstərən dilçilər onlar arasında sərhəd çəkməyin də mümkünsüzlüyünü qeyd edirlər. Peşə-sənət leksikası hər hansı konkret bir cəmiyyətdəki əmək bölgü-

sünün formalarını özündə əks etdirir. Peşə-sənət leksikasında bu və ya digər peşənin tarixi də öz əksini tapır. Deməli, bu leksikanın formalaşması – bu dil təzahürü təkcə sosial təzahür forması kimi deyil, həm də tarixi təzahür faktı kimi də araşdırıla bilər. Başqa sözlə desək, peşə-sənət leksikası xalqın keçib gəldiyi tarixi özündə əks etdirir. Hər hansı peşəyə (məsələn, dəmirçilik, zərgərlik, xalçaçılıq, toxuculuq, dülgərlik) aid leksika içərisində ümumxalq dilinin ümumişlək leksikasının müəyyən qismi ya olduğu kimi, ya da müəyyən semantik dəyişikliklə işləyə bilər. Bu leksikanın tərkibində məhəlli dialektizmlərə və arxaik sözlərə də rast gəlmək mümkündür, çünki peşə-sənət leksikası yalnız müəyyən qrupun maraqlarına xidmət edir və həmin tələbatı ödəyir.

Ümumiyyətlə, peşə-sənət leksikasını təşkil edən sözlərin leksik-semantik və tematik qruplara bölünməsi xüsusi leksikanın tədqiq prosesinin ənənəvi məsələlərindən biridir. Tematik qruplara ayırma professionalizmlərin əməlgəlmə, dildə işlənmə xüsusiyyətlərinin, onların leksik sistemin hansı layında yerləşməsinin, habelə terminləşməsi və determinləşməsinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Peşə-sənət leksikası xalqın məişətində bilavasitə yer almış əşyaların, iş və proseslərin, fəaliyyətin, adamların gündəlik həyatlarında üzləşdikləri, istifadə etdikləri məlumatların adlarını əhatə etdiyindən ümumişlək sözlərlə ortaq, eyni vahidlərin çoxluğu ilə seçilir. Bu baxımdan peşə-sənət leksikasına aid olan sözlərin terminlərlə eyniləşdirilməsi bir çox hallarda mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də peşə-sənət leksikasının adlandırılmasında da fikir müxtəlifliyi nəzərə çarpır. Müxtəlif peşə-sənət sahələrinə aid sözlərin sistem şəklində tədqiqi çox vaxt müvafiq sənət sahəsinin leksikası adı altında aparılmışdır. Bir sıra tədqiqat işlərində peşə-sənət leksikasına və ona yaxın olan leksik vahidlərə termin kimi də baxılmışdır.

Dildə heyvandarlıqla, balıqçılıqla, dülgərliklə, bənnalıqla, arıçılıqla, bağçılıqla, dəmirçiliklə və s. sənət sahələri ilə bağlı əşya, hadisə və alətləri ifadə edən saysız-hesabsız sənət-peşə sözləri işlənməkdədir. Belə sözlər, əksərən, dilin öz sözlərindən ibarət olur. Bu sözlərə Azərbaycan dilində də rast gəlirik. Məsələn, təkcə zərgərliklə bağlı sözləri qruplaşdırarkən H.Əsgərov onları 12 yerə bölür və hər bir bölgüyə aid konkret nümunələr verir (5, 135-142). Zərgərliklə bağlı peşə və sənət adlarına dilimizdə *zərgər*, *zərgərlik*, *cavahirsaz*, *cavahirsazlıq*, *minasaz*, *minasazlıq*, *gümüşbəndlik*, *qəlibkarlıq*, *şəbəkəçi*, *şəbəkəçilik*, *xatəmkar*, *xatəmkarlıq* və s. sözlər misal göstərilir.

Müasir dövrdə elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı sənət-peşə sözləri də müntəzəm olaraq çoxalır və zənginləşir. Sənət-peşə sözlərinin bir qismi tədricən ümumiləşərək ədəbi dil terminləri arasına keçir.

Peşə-sənət leksikasının terminlərlə sıx əlaqədə olduğunu görürük. Lakin onlar terminlərdən fərqli olaraq dilin ədəbi normalarından kənar təbəqəyə aiddir. Peşə-sənət leksikası emosionallıq və eskpressivlikdən məhrum olan leksik vahidlərdir. Onlar yalnız ünsiyyətin yüngülləşməsinə və səmərəliliyinə şərait yaradır.

Bəzi dilçilər peşə-sənət sözlərini etnoqrafik leksika adı ilə öyrənməyin vacibliyini qeyd edirlər. Dilçilik ədəbiyyatında “peşə-sənət sözləri”, “peşə-sə-

nət leksikası”, “məişət-sənət leksikası”, “məişət sözləri”, yaxud “məişət leksikası”, “etnoqrafik leksika”, “etnomədəniyyət leksikası”, “maddi və mənəvi mədəniyyəti bildirən sözlər”, “maddi mədəniyyət leksikası”, “mənəvi mədəniyyət leksikası”, “xalq terminoloji leksikası” və s. adlarla bəhs olunan tədqiqatlarda etnoqrafik leksikaya müxtəlif münasibətlər göstərilmişdir. Bu leksik təbəqə elə etnoqrafik sözlərin əsas hissəsini təşkil edir. Fikrimizcə, bu kateqoriyaya aid sözlər peşə-sənət leksikasına nisbətən daha böyük əhatə dairəsinə malikdir. Bu fikri İ.Məmmədovun özü də təsdiqləyərək yazır: “Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur – İ.M./ içerisinde xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzədək yaşayan “mənəvi mədəniyyət leksikası” adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onun köməyi ilə xalqın mənəviyyat aləmini açmaq olur. Deyək ki, geyim, mənzil, yemək, sosial quruluş və s. lüğət vahidləri ilə yanaşı, xalqın mənəvi mədəniyyətini özündə yaşadan müxtəlif əxlaqi münasibətləri, mifik və dini dünyagörüşü, toy və yas mərasimləri və s. bildirən leksik qatın da tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan xalqının etnik tarixinin öyrənilməsinə kömək edir” (8, 27). Göründüyü kimi, müəllif burada söz qruplarının bölgüsünə daha geniş aspektdən yanaşır.

H.Əsgərov da İ.Məmmədovun bu fikrinə münasibət bildirərkən etnoqrafik leksika ilə peşə-sənət leksikasının eyni olmadığını təsdiq edir və bu iki leksik lay arasında aşağıdakı fərqlərin olduğunu qeyd edir:

“1.Etnoqrafik leksika anlayışı peşə-sənət leksikası anlayışından daha geniş və əhatəlidir. Etnoqrafik leksika maddi və mənəvi aləmin müxtəlif sahələri ilə bağlı anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. Başqa sözlə desək, peşə-sənət leksikası etnoqrafik leksikanın cüzi bir qismini təşkil edir.

2.Peşə-sənət leksikası məhdud istifadə dairəsinə malik leksik təbəqə kimi xarakterizə olunur. Etnoqrafik leksikanı isə bütövlükdə məhdud istifadə dairəsinə malik leksik təbəqə kimi səciyyələndirmək olmaz.

3.Peşə-sənət leksikası sosioloji dilçiliyin, etnoqrafik leksika ilə etnolinqvistikanın prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilir. Onların təkə tədqiqat obyektləri deyil, eləcə də tədqiqat metodları və məqsədləri bir-birindən kifayət qədər fərqlidir.

4. Dilin leksik sistemində etnoqrafik leksika qeyri-etnoqrafik leksika ilə oppozisiya təşkil edir. Həm etnoqrafik, həm də qeyri-etnoqrafik leksika ümumişlək sözlər əsasında bölünür. Peşə-sənət leksikası isə dil sistemində ümumişlək sözlərlə korrelyasiya təşkil edir.

5. Etnoqrafik leksikadan fərqli olaraq, peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlər mücərrəd anlayışların deyil, real gerçəklikdəki konkret əşya və hadisələrin ifadəçisi kimi çıxış edir. Etnoqrafik leksika, xüsusən də, mənəviyyat leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi mücərrəd anlayışları da (mifoloji varlıqların adları, dini leksika və s.) ifadə edə bilər” (5, 95-96).

Fikrimizcə, peşə-sənət sözlərinə H.Həsənovun yanaşması daha düzgündür. Peşə-sənət sözlərindən bəhs edən müəllifin fikrinə görə “peşəsi, işi, sənəti,

istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhumu, əmək alətini və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də, onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar. Bu cür terminlər Azərbaycan dilində danışan hər bir adama məlum olmadığına, hamı tərəfindən anlaşılmadığına görə onlara arqo sözlər də deyirlər. Əslində, bu sözlər ancaq bir peşə ilə bağlı olan şəxslərin (dülgər, bənnə, dəllək, dərzi, dəmirçi, çəkməçi, tibb və poliqrafiya işçiləri, hüquqşünas, dənizçilər və s.) hər biri üçün məlumdur, bəllidir. Məsələn, dənizçilərin nitqində: kambuz (gəmi mətbəxi), kubrik (gəmidə alt göyörtə), mersal (dördkunc düz yelkən), dekalaj (gəminin bütün tipləri). Çarçılarının nitqində: nonparel (altı punktluq xırda mətbəə şrifti), metranpaj (naborda səhifə bağlayan mürəttib), fals (çap vərəqinin bükümü) və s.” (9, 302).

Ümumilikdə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dildəki funksional söz qruplarının ən böyük hissəsini təşkil edən peşə-sənət leksikası, etnoqrafik leksika və terminoloji leksika dilin leksik sisteminin ayrı-ayrı laylarını təşkil edir. Dilin funksional leksikası isə tarixi kateqoriya olub, dilin tarixi diferensiallaşmasının nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Musayev M., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild, Bakı, Prestige çap evi, 2014, 328 s.
3. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982, 328 s.
4. Hüseynova G. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 160 s.
5. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, 448 s.
6. Юлдашев А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М.: Наука, 1972, 416 с.
7. Rəcəbov Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 160 s.
8. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
9. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.

ФОРМИРОВАНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ

З.Т.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В развитии нашего языкознания важную роль играет изучение лексико-семантической системы языка. Лексика языка подразделяется на отдельные группы и она создает разные группы слов. Слова, входящие в семантическое поле, группируются по выражению близости предметов и их семантике.

В каждом языке есть слова со значением родства. В азербайджанском языке тоже много таких слов, которые выражают биосоциологическое родство. В отличие от терминов других отраслей эти слова больше употребляются в ежедневной жизни, превращаясь в общеупотребительные.

Очевидно, что социальная структура общества, различие социальных и групповых сфер создают определенные изменения в общенародном языке. Но специфичные слова, связанные с профессиональной лексикой, обычно бывают стабильными, и мало изменяются исторически. Слова, имеющие отношение к профессиональной лексике, отождествлялись с терминами, что создавал споры. Одновременно в ряде исследовательских

работах профессиональную лексику и близкие к нему лексические единицы приняли как термины.

Можем сказать, что профессиональная лексика, имеющая тесную связь с терминами, будучи стилистически нейтральной, в отличие от литературных норм языка относят в другую сферу.

Надо показать и существование тематических групп, называемые «морально культурной лексикой», которые отражают в себе древний моральный мир, мифические и религиозные, разные традиции и обычаи нашего народа.

Если слова, которые входят в этнографическую лексику, всеми понятны, то те слова, которые относятся к профессиональной лексике, знакомы только определенной группе, также определенная часть слов, в особенности, входящие в моральную сферу лексики могут обозначать и абстрактные понятия.

Подытожив всё сказанное, можно сказать, что в развитии лексической системы языка большую роль играет профессиональная, этнографическая и терминологическая лексика и они образуют разные слои этой системы.

Ключевые слова: функциональная лексика, лексико-семантическая система, общенародный язык, профессиональная лексика, лексические единицы, литературные нормы языка, этнографическая лексика, терминологическая лексика

FORMATION OF FUNCTIONAL VOCABULARY

Z.T.MAMMADOVA

SUMMARY

The study of the lexical-semantic system of the language plays an important role in the development of our linguists. Words in any language are divided into different types and create different word groups. Words belonging to the semantic field are grouped due to the proximity of objects and concepts expressed.

The Azerbaijani language, like every other language includes many words that express the concept of biological and social relationship. Unlike terms of other fields, these words are more frequently used in our daily life, becoming general use.

Apparently, the social structure, difference in social strata and create certain changes in the national language. However, specific words related to professional vocabulary usually remain stable and undergo slight historical changes. Identification of terms related to professional vocabulary has given rise to numerous disputes. At the same time, in a number of research studies, vocational vocabulary and related lexical units are recognized as terms.

We can say that professional lexis that is closely connected with terms, being neutral stylistically, is classified into a different field. It is also noteworthy to mark the existence of thematic groups which are named as "vocabulary of spiritual civilization" that reflect ancient spiritual world, mythical and religious views, various ceremonies and traditions of our nation. While ethnographic words are understood by everybody, professional words are understood by certain groups. Besides, ethnographic lexicon, especially, some of the words included into the vocabulary of morality express abstract concepts.

It can be summarized that, vocational, ethnographic and terminological vocabulary have played a major role in the development of the lexical system of the language, and organize different layers in this system.

Key words: functional vocabulary, lexical-semantic system, national language, professional vocabulary, lexical units, literary language norms, ethnographic vocabulary, terminological vocabulary

UOT-81"367 46.21.43

AKTUAL ÜZVLƏNMƏ VƏ KONTEKST

G.A.MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulshan.maharramova@mail.ru

Aktual üzvlənmə XX əsr dilçiliyinin inqilabi ideya-problemidir. Məqalə kontekst mühitində aktual üzvlənməyə həsr olunmuşdur. Burada mətn müəyyən informasiyanın nəticəsi kimi göstərilir. Mikromətn nümunələri nəzəriyyədə verilənləri parlaq əks etdirir.

Məqalənin müəllifi nəzəri cəhətdən formalaşmış dilçilik təcrübəsinə istinad edir. Aktual üzvlənmə situativ üzvlənmə olaraq mövzunun mahiyyətini açmağa xidmət edir. Bu işdə ona kontekst kömək edir. Belədə ümumi və xüsusi planda olan informasiya öz ifadəsini müxtəlif planlarda əks etdirir. Zaman və yer fəlsəfi kateqoriyalarına xüsusi diqqət yetirilir.

Məqalədə göstərilir ki, xüsusi struktura malik olan mətnin forma və məzmun göstəriciləri müəyyən əlamətləri ilə səciyyələnir. Mətnin məzmun planı onun formal hüduqlarını da müəyyən edən xüsusi informativ tutuma əsaslanır.

Aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri həm də mətnə fikrin inkişafı prosesinə fərqli təsirlər göstərir və aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir.

Açar sözlər: aktual üzvlənmə, situativ üzvlənmə, kontekst, mikromətn və makromətnlər, aktuallaşmış cümlə üzvü

Obyektiv aləmin predmet və hadisələri insan şüurunda öz əksini tapır, dil qəlibinə girir və ünsiyyətdə reallaşır. Ünsiyyət vasitəsi olan dil fikir ifadə etmək üçün yaranır.

Polipredikativ sintaktik vahidlər – mürəkkəb cümlə, mətn və tələbdən doğur.

Sintaktik vahid kimi formalaşan mətn bir neçə situasiyanı birləşdirir, bu cümlələr birlikdə qapalı bir konstruksiyada birləşir.

Cümlənin aktual üzvlənməsi onun mümkün olan başqa üzvlənmələrindən öz funksional yönü ilə fərqlənir. Funksional sintaksisin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olan aktual üzvlənmə prinsip etibarilə cümləyə yalnız onun quruluşundan çıxış edib, qiymət vermir, bu quruluşun sərhədlərindən kənara çıxır.

Aktual üzvlənməni bütün dillərdəki cümlə quruluşlarına tətbiq etmək imkanı ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dilin sintaktik tipindən asılı olaraq, bu üzvlənmənin reallaşması spesifik ola bilər.

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin məntiqi bazasına, cümlənin nitq

prosesində normal işləmini tənzimləyən ekstralingvistik prosesə əsaslanır. Aktual üzvlənmənin ayrı-ayrı kateqoriyalarının müəyyənlişməsi cümlənin tərkib komponentlərinin məntiqi baxımdan yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu komponentlər iki qrupa – subyekt və predikat qütbünə aid olub, cümlədə qütblər yaradır. Sintaktik fikrin inkişafı prosesində ayrı-ayrı tədqiqatçılar subyekt və predikat qütbünü ayrı cür adlandırırırlar. Subyekt qrupunu tema, çıxışlıq hissə, əsas hissə və başqa cür, predikat qrupunu isə rema, yeni hissə və s. adlandırırırlar.

Cümlənin aktual üzvlənməsi, cümlənin aktuallaşması komponentlərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə uyğunlaşması prinsipinə əsaslanır. Cümlənin müəyyən komponentlərinin aktuallaşması onu başqa komponentlər sırasından xüsusi şəkildə seçib ayırır. Təbii ki, nitq prosesində cümlənin müəyyən komponentlərinin seçilməsi və ya aktuallaşması resipiyent, yəni qəbul edən tərəfindən cümlənin məna-məzmun özlüyünün adekvat şəkildə deşifrə edilməsinə xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, mətn real sintaktik vahiddir. Mətn dildə ələxsus qanunauyğunluqlar əsasında formalaşır. Belə ki, mətnin özünəməxsus təşkil mexanizmi mövcuddur.

Mətn dedikdə zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, vahid kommunikativ funksiya yerinə yetirən cümlələr çoxluğu dərk edilir.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin məna-məzmun cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnməsi və bağlanması məhsuludur. Mətni əmələ gətirən bu cümlələr mətnin komponentləri adlanır. Mətnin komponentləri sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olur. Bu cümlələri mətndən ayıraraq təhlil etmək, onun vasitəsi ilə nə kimi informasiya verdiyini aydınlaşdırmaq mümkündür. Çünki hər bir cümlə özlüyündə əlahiddə dil vahididir və bu dil vahidi müəyyən bir fikir ifadə edir və habelə özünəməxsus qapanmış struktura malikdir.

Mətnə daxil olan hər bir cümlənin dəqiq və konkret mənası yalnız mətn daxilində müəyyənlişdirilə bilər. "Cümlənin mənası ancaq mətn daxilində dolğunlaşır" (1, 179).

Hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Ümumiyyətlə, sintaksisdə əsas məsələ bağlılıqdır. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində mətnlər-sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır.

Ə.Xəlilov mətnin semantik əlaqə əsasında qurulmasından bəhs edərək göstərir ki, mətni təşkil edən ayrı-ayrı cümlələr arasında müəyyən məna münasibətləri olur. Bunlar arasında səbəb-nəticə, zaman, məkan, qarşılaşdırma, müqayisə və s. bir çox başqa məna münasibətləri vardır (2, 65-72).

Ə.Cavadov yazır ki, mətnə daxil olan cümlələr müxtəlif əlaqə və münasibətə görə bir-birinə bağlanır. Mürəkkəb sintaktik təməlin qurulması mətndə qoyulmuş fikirlə, onun ardıcılığı ilə bağlıdır. Cümlədəki fikirlər arasındakı məna münasibətlərindən asılı olaraq cümlələr qurulur, müəyyən cümlə

formaları mətnə cəlb edilir. Müəllif göstərir ki, ikinci dərəcəli üzvlərin, bağlayıcıların və bağlayıcı sözlərin, modal sözlərin, ədatların mənasına uyğun gələn əlaqələr özünü göstərir. Belə ki cümlələr arasındakı zaman, məkan, tərz, səbəb-nəticə, obyekt əlaqələri ikinci dərəcəli üzvlərlə yaranır (3, 47).

Bizi əhatə edən gerçəklik daim inkişaf edir, insan idrakı da arası kəsilmədən zənginləşir və bu da zənginləşmə ictimai hadisə olan dildə öz əksini tapır. İnsanın idrak fəaliyyəti obyektiv varlıqların dərk olunmasına yönəldilmişdir ki, bu da ancaq dil materialları vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Polipredikativ sintaktik vahidlər-mürəkkəb cümlələr, mətn situasiya tələblərindən irəli gəlir. Belə sintaktik tiplər hər bir xalqın təfəkkür tərzindən asılı olaraq obyektiv aləmin əlaqə və münasibətlərinin ifadəsinə xidmət edir. Sadə cümlə özəyində yaranan və mürəkkəb cümləni, eləcə də mətni əhatə edən polipredikativ konstruksiyalar zəngin struktur və semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

Sintaktik vahid kimi formalaşan mətn bir neçə situasiyanı birləşdirir, bu cümlələr birlikdə qapalı bir konstruksiyada birləşir, vahid informasiya kimi formalaşır.

Ayrı-ayrı cümlələr öz aralarında müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir və müəyyən münasibətlərdə olurlar. Cümlələrin bir-birilə əlaqəsi təfəkkürdə mühakimənin yaranması və onların böyük qrupda birləşməsi dilimizin araşdırılmasında çox mühüm mərhələlərdən biridir.

Dilin inkişafı dilçilik elmindən daha həssas münasibət onun tədqiqat sahələrinin daha da genişləndirilməsini tələb edir. Əgər əvvəllər sintaksis söz birləşməsi, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarını öyrəndisə, indi daha mürəkkəb konstruksiyaları-mətni öyrənir.

V.Vinoqradov yazır: «Qrammatikanın əhatə dairəsi və qatlarından üslubi sintaksisin heç tədqiq edilməmiş sahəsi baş qaldırır ki, bunun da mərkəzində mürəkkəb sintaktik vahidlərin struktur problemi durur...» (4; 764).

Tədqiq tarixi nisbətən cavan olan mətn dilçiliyi daha dərindən öyrənilməyə başlanılır ona aid yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana çıxır. Xarici dilçilikdə XX əsrin 60-cı illərdən sonra müxtəlif dilçilik məktəblərinin, axın və cərəyanlarının predmetinə çevrilən mətn probleminə bir neçə baxımdan məcmuələr, kitablar həsr olunmuşdur. Hər bir mətn mükəmməl bir leksik-semantik, sintaktik vahiddir. Onun öyrənilməsi mətnlərin dili üzərində xüsusi araşdırmalar aparılmasını zəruri edir.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin bu yeni sahəsi daha diqqətlə öyrənilməyə ehtiyacı olan maraqlı qrammatik quruluşlu nitq vahididir.

Cümlənin kommunikativ cəhətdən öyrənilməsi, bu məsələdən son zamanlar daha çox «cümlənin aktual üzvlənməsi» adı ilə bəhs edirlər. Dilçilikdə həmin termin əvəzinə «semantik üzvlənmə», «cümlənin funksional perspektivi» və bu kimi terminlər də işlədilmişdir.

Aktual üzvlənmənin tərkib hissələri tema və remadan ibarətdir. Tema məlum olan, haqqında danışılan, əsaslanılan hissədirsə, rema bu barədə verilən

yeni məlumat, məna yükünü öz üzərinə alan hissədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi sinaktik üzvlərini saxlamırlar, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlər ilə dolmur. Tema həmişə mübtədə deyil, rema da həmişə xəbər deyil. Temanın tərkibinə mübtədə, tamamlıq, xəbər daxil olan kimi, remanın tərkibinə də mübtədə, xəbər, tamamlıq daxil ola bilər. Aktual üzvlənmə componentlərinin qrammatik tərkibinin qeyri-sabitliyi öz növbəsində başqa bir çətinliyi ortaya çıxarır.

Üst-üstə tema və rema məlumatın bütün tərkibini əhatə edir. Məlumatı başlarkən, adətən, temanı müəyyənləşdirib, sonra yenə də tema ətrafında fırlanır: yenə də temanı artıq bu dəfə rema vasitəsilə dəqiqləşdirirlər. Beləliklə, temanı dəqiqləşdirmiş rema kimi də adlandırmaq olar.

Ümumiyyətlə, məlumat temadan remaya doğru açılır ki, buna da irəli sıra və neytral sıra (açılış) deyilir.

Eyni sintaktik konstruksiyada, leksik-qrammatik tərkibin yerini dəyişməmək şərti ilə, kommunikativ məqsəddən asılı olaraq eyni cümlə üzvü həm tema, həm də rema ola bilər.

Aktual üzvlənmə haqqında ilk dəfə bəhs edən fransız dilçisi Anri Veyl olmuşdur. Hələ 1855-ci ildə o, söz sırası probleminin həlli üçün aktual üzvlənmənin mühüm olduğunu göstərmişdir. Lakin kommunikativ sintaksisin bu mühüm problemi ilə əsaslı şəkildə 1926-cı ildən məşğul olmağa başlamışlar. Praqa dilçilik dərnəyinin nümayəndələri (xüsusən B.Matezius) bu məsələyə də diqqət yetirmişlər. Müasir rus dilçilərindən İ.P.Raspopov, İ.İ.Kovtunova, L.Çernyaxovskaya, A.İ.Smirniski və başqalarının bu barədə tədqiqat işləri vardır. Azərbaycan dilçilərindən E.Həsənova, Ə.Xəlilov, Ə.Cavadov, K.Vəliyev, K.Abdullayev, F.Əlizadə və Ə.Abdullayev bu məsələdən bəhs etmişlər (1, 75).

Azərbaycan dilçiliyində mətn haqqında hələ hərtərəfli fikir söylənilməyib. Ə.Xəlilov yazır: «Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə də daxil olmaqla, yalnız cümlə çərçivəsində baş verən sintaktik hadisələr tədqiq edilmişdir... Nitqimiz biri digərindən asılı fikirlər məcmusundan ibarət olduğundan çox vaxt biz öz fikrimizi bir cümlə çərçivəsində bitmiş şəkildə ifadə edə bilmirik» (5, 78).

Deməli, cümlələr daha geniş dil qrupu daxilində ardıcıl şəkildə birləşir, bir neçə cümlə ilə ifadə olunmuş vahid informasiya şəklində meydana çıxırlar. "Predikativ mərkəzlərin sayı ikidən çox olduqda onların arasındakı semantik və qrammatik münasibətlər də yeni keyfiyyət kəsb edir, münasibət toru mürəkkəbləşir" (6, 42). Bu sintaktik vahidlər ədəbi dilimizin funksional üslublarında çox geniş işlənir.

Lakin Azərbaycan dilçiliyində də sintaksisin bu yeni sahəsi müxtəlif baxımdan öyrənilir, yeni dəyərli fikirlər meydana çıxır. Mətnin linqvopoetik təhlili baxımından K.Vəliyevin (5, 83) araşdırmaları maraq doğurur.

K.Vəliyev yazır: "Ardıcıl sintaktik baxış bədii mətnin tam açılışına xidmət göstərən əsas amil sayıla bilər" (5, 27).

Dilin potensial imkanlarının reallaşması baxımından mətn mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mətn komponentinin həm kontaktda olan, həm də kontaktda olmayan cümlələrin sintaksisə və semantik cəhətdən əlaqəsi belə cümlələri bir sintaktik və semantik vahid kimi götürməyə imkan verir.

«Sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşmə ardıcılığı özünü belə göstərir: söz birləşməsi-müxtəsər cümlə sadə geniş cümlə-mürəkkəb cümlə-qarışıq tipli mürəkkəb cümlə-mürəkkəb sintaktik bütöv (mətn)» (3, 85).

Mətn sintaksis termini əvəzinə «mürəkkəb sintaktik bütöv», «mürəkkəb sintaktik tam», «frazəüstü birlik», «nəsr bəndi» kimi terminlər də işlənmişdir. Termin müxtəlifliyi ilə bərabər, mətnin mahiyyətində də çox müxtəlif baxımlar, müxtəlif tədqiqat yolları olduğu diqqəti cəlb edir.

Xüsusi struktura malik olan mətn forma və məzmun göstəriciləri müəyyən əlamətləri ilə səciyyələnir. Mətnin məzmun planı onun formal həddlərini də müəyyən edən xüsusi informativ tutuma əsaslanır. Mətnin təşkili mexanizmi, onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, struktur forma elementləri cümlənin həm məzmun, həm də formaca əlaqələnməsi əsasında əmələ gələn nitq vahidi, nitq birliyidir.

Hər hansı əşya və hadisə haqqında ətraflı məlumat vermək üçün bir neçə cümlədən istifadə edilir. Bir əsas fikir ətrafında birləşən cümlələr bir-birini tamamlayır, bunun nəticəsində müəyyən məsələyə aid ətraflı məlumat verilir və mətndəki cümlələrin ayrılıqda ifadə etdikləri mənalara nisbətən daha ətraflı, daha tam fikir əldə edilir. Mətnin bir sintaktik vahid kimi cümlədən yüksəkdə duran sintaktik kateqoriya kimi öyrənilməsi bir sıra sintaktik məsələlərin həllində daha dəqiq mövqe tutmağa kömək edir. Bunlardan komponentlərin sıralanması, tabesiz mürəkkəb cümlələr problemi, aktual üzvlənmə və bu kimi məsələlər qeyd oluna bilər.

L.M.Loseva mətnə aşağıdakı kimi tərif verir: «Mətn məzmun, quruluş mükəmməlliyi və müəllifin verilən məlumata miinasibətilə xarakterizə olunan yazılı şəkildə verilmiş məlumatdır» (7, 121).

"Semantik əlaqə bəzi araşdırıcılar tərəfindən mətndüzəltmənin ümumi qanunu kimi müəyyən edilir. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mətnin cümlələrində bəzi semantik əlaqələrin müvafiq elementlərlə şərtlənən məna bağlılığı meydana çıxır» (6, 17).

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığılımı olmayıb, onların yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğun yekunudur. Sintaktik bütövlərin aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərilir:

- 1.Məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük.
 - 2.Struktur qapalılıq.
 - 3.Komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları.
 - 4.Əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliyi.
 - 5.Mətndəki qrammatik və leksik vahidlərin nisbi müstəqilliyi.
- Açar sözlərin, açar cümlələrin mövcudluğu, onların əvəzliliklərlə və əvəz-

lik mənalı sözlərlə, eləcə də sinonimlərlə dəyişmə imkanlarının olması (5, 83).

Sintaktik /bütövlərin/ vahid forma kimi formalaşan mətn bir neçə situasiyanı birləşdirir, bu cümlələr birlikdə qapalı bir konstruksiyada birləşir, vahid informasiya kimi formalaşır. Bir mətnə diqqət yetirək:

«İsgəndər kişi bu kənddə doğulub, boya-başa çatmış, köhnə dünyanı görmüş, inqilabın gəlməsinin şahidi, iştirakçısı olmuşdu. Gənc yaşlarında atası, əmiləri, dayısı və yaşıdları ilə birlikdə Gədəbəyə, Mirdağa işləməyə getmişdi, ilk aylar faydasız hesab olunub kənara atılmış suxurların arasında mis cövhəri yığmış, sonralar usta köməkçisi işləmiş, axırda da usta olmuşdur. Təqaüdə çıxan kimi ata-baba yurduna qayıtmışdı. Mıxtökəndə mədən başlanan zaman onu çağırıb xahiş etmişdilər ki, cavanlara kömək etsin. Razılaşmışdı».

Birinci cümlədə İsgəndər kişinin kənddə doğulması, inqilabın iştirakçısı olduğu haqqında məlumat verilir. İkinci cümlədə İsgəndər kişi haqqında daha geniş məlumat verilir. Qohumları ilə Gədəbəyə getməyi, əvvəllər usta köməkçisi, sonralar isə usta olduğu haqqında məlumat alırıq. Bu cümlədə İsgəndər kişinin adı çəkilməsə də, formal əlamətlər-xəbər şəxs sonluğu məlumatın İsgəndər kişiyyə aid olduğunu göstərir. Sonrakı cümlələrdən məlum olur ki, İsgəndər kişi təqaüdə çıxan kimi ata-baba yurduna qayıtmışdı. Sonrakı iki cümlədə də İsgəndər kişi haqqında verilən məlumatlarda onun adı çəkilmir, xəbər şəxs sonluğu onun haqqında söhbət getdiyini göstərir.

Bu kiçik mətndən İsgəndər kişi haqqında kifayət qədər məlumat alırıq. Burada onun həyatının dövrləri haqqında ilk gənclik illəri, orta yaş dövrü və təqaüdə çıxandan sonrakı illəri haqqında konkret məlumat verilib. Bu informasiyalar həm məna, həm də qrammatik cəhətdən bağlanmış möhkəm bir struktur vahid yaratmışdır. İnformasiyanın mərkəzində İsgəndər kişi durur. Bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir, onunla əlaqədardır. Mətnin zaman çərçivəsi çox geniş olub İsgəndərin bütün həyatını əhatə edir.

Sintaktik vahidlərin formalaşmasında və bağlanmasında bir sıra vasitələr mövcuddur ki, bu vasitələr qapalı konstruksiyaların ən vacib, ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir, bu neçə predikativ mərkəz /əsasında/ arasında sintaktik və semantik əlaqə yaranmasına xidmət edir. Belə vasitələr əvəzlik, bağlayıcı, müxtəlif leksik vahidlər, intonasiya və s. ola bilər.

Ə.Xəlilov cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda əvəzliyin rolu haqqında yazır: «Vəhdətdə olan müstəqil cümlələr qrupunun təşkilində, onlar arasında istər məna, istərsə də qrammatik cəhətdən bağlanmasında, istərsə də müstəqil cümlələr arasında məzmun və quruluşca əlaqə yaratmaqda yaxından iştirak edir» (2,73). Aşağıdakı nümunəyə diqqət verək:

«Kiçikbəyini ana tərəfdən şahsevənli Bədir xanın nəvəsi idi. Dama elinin bir xüsusiyyətləri onda da vardı. At minib cıdırı çıxmaq, tufəng atmaq, qılınc yaratmaq onun üçün təbii bir ehtiyac idi. Günün müəyyən hissəsində şəhərin ətrafını dolaşırdı və həmişə də zavallı Şahnisə xanımı və lələsi Babanı özü ilə getməyə məcbur edirdi. Bu günkü səyahət də onun nazı üçün düzəldilmişdi. Novruz bayramı münasibəti ilə axar su üstündə atılıb, çilləsini kəsdirəcəkdə»

Bu mətnin birinci cümləsində şəxsin adı çəkilir. Sonrakı cümlələrdə isə şəxsin rolunu əvəzlik ifadə edir.

Mətn komponentlərinin bağlanması zaman məzmunlu söz mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, mətnin ifadə etdiyi informasiyanın müəyyən zaman çərçivəsinə salır. Hadisələrin qrammatik zaman əlamətlərindən asılı olmayaraq komponentləri müşayiət edən zaman da həmin söz vasitəsilə üzə çıxır. Zaman bildirən söz bütün komponentlər üçün müştərək zaman fonu yaradır.

«Şirvanşah Şeyx İbrahim Şirvan qəzasının, əyanların, əsgərlərin müşayiəti ilə doğma kəndindən yola düşərkən 1382-ci il iyun ayının 22-si idi. Onlar bütün günü at sürdülər, yol üstündəki kəndlərdən birində gecələdilər və yalnız səhəri gün günortadan sonra Şamaxıya çatdılar. Hələ Şamaxıya xeyli qalmış bütün yol camaatla dolu idi. Hamı Şirvanşahın pişvazına çıxmışdı. Şəhərə yaxınlaşdıqca, pişvaza çıxanların sayı artır, xarici görkəmində, geyimində də dəyişiklik gözü çarpırdı. Buraya kəndlilərlə yanaşı şəhər camaatı tacirlər, sənətkarlar da toplanmışdı.»

Çox zaman bu sözlər aktuallaşaraq mətnə zaman məzmunu verir. Bütönlükdə mətn bu mənə aksentini kəsb edir.

Bu mətnin birinci cümləsindəki «1382-ci ilin iyun ayının 22-ci» birləşməsi hadisələrin baş verdiyi zamana işarə edir.

Mətn komponentlərinin bağlanması zaman və məkan məzmunlu sözlərin mühüm rolu vardır. Məlum olduğu kimi məkan və zamandan kənar heç bir predmet və hadisə təsvir edilə bilməz.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu vahid sintaktik quruluş, qrammatik əlamətlər ortaqlığı, müxtəlif mənə münasibətləri toru ilə möhkəm bağlanmış monolit bir quruluş yaratmışdır.

Gördüyümüz kimi, mətn komponentlərinin bağlanması çox vasitələr mövcuddur, bu vasitələrin hər biri ayrıca tədqiqat obyektinə kimi maraqlı ola bilər.

Mətn dildə struktur və kommunikativ vahid kimi formalaşır. Bu isə hər şeydən əvvəl mətni təşkil edən cümlələrin müəyyən kommunikativ vəzifə yerinə yetirən bütöv bir konstruksiyasının daxilində möhkəm mənə və qrammatik bağlılığı ilə ölçülür.

Quruluş müxtəlif semantik tutumun ifadəsinə imkan yaradır. Bizim fikrimiz mühakiməyə əsaslanır. Mühakimənin mənası məndə açılır. Mətnin məzmun quruluşu mükəmməlliyi və müəllifin verilən məlumata münasibəti ilə xarakterizə edilən məlumatdır.

Mətnin vahid konstruksiyaya vahid informasiya kimi formalaşması çox müxtəlif vasitələrlə yaranır, çox mürəkkəb mənə toru ilə meydana çıxır.

Bu bağlılıq mətni vahid qapalı informasiya, sintaktik quruluş edir. Belə konstruksiyaların yaranmasında çox müxtəlif vasitələr mövcuddur ki, bunlardan biri - ən mühümü mətn daxilində sözlər, söz birləşmələri və bəzən cümlələrin aktuallaşmasıdır. Bu sözlər mətnin ifadə etdiyi fikrin mərkəzində durur və bütün başqa informasiyalar onun ətrafında toplaşır.

Məlumdur ki, ismin kateqorial mənası predmet bildirməsidir. Ona görə də predmet məzmunlu sözlər dedikdə isimləri nəzərdə tutub, ismə aid xüsusiyyətləri bura da aid etməyi lazım bildik. Predmet məzmunlu sözlər, cümlənin qurulmasında, mətn komponentlərinin bağlanması böyük rol oynayır.

Bu sözlər mənasına görə konkret və mücərrəd olmaqla iki yerə bölünür.

Konkret məzmunlu sözlərin mətn komponentlərinin bağlanması rolunu nəzərdən keçirək.

«Kərəm, doğrudan da, günü-gündən özünün də xəbəri olmadan kasıbların pənahına, el təəssübkeşinə çevrilirdi. Dünənki kənd dəliqanlısı indi qoçaq, qorxmaz bir igid olmuşdur. Qubernator, qəza rəisi, pristavlar, bir sözlə, bütün divan adamları onun əlindən zəncir çeynəyirdi. Kərəmin hər sözü, hər hərəkəti isə rəiyyətin ürəyindən idi. Adı yoxsulların evində hörmət və ehtiramla çəkilirdi. Hamı ona ümid bağlayır, ondan nicat gözləyirdi. Divan adamları isə xalqı ona qarşı qaldırmaq üçün kəndlərdəki oğurluqları və bəzi açılmayan başqa cinayətləri onun adına çıxırdılar. El-oba isə buna inanmayıb deyirdi: «Kərəm quldur deyil, qəçaqdır.»

Bu mətndə Kərəm əsas vurğulanan sözdür. Çünki birinci cümlədə gələn bu söz digər mətn komponentlərinin bağlanması həlledici rol oynayır. Sonra gələn cümlələr bu sözün işləndiyi cümlənin mənasının açılmasında böyük rol oynayır. Predmet məzmunlu sözə sonrakı cümlələrdə müxtəlif vasitələrlə işarə oluna bilər. Digər cümlələri nəzərdən keçirək. İkinci cümlədə Kərəmin adı çəkilmir. Ona xas əlamət göstərilir. Bu cümlədə Kərəm kənd dəliqanlısı kimi xarakterizə edilir. Söhbətin kimin haqqında getdiyi məlum olduğu üçün adın çəkilməsi vacib olmur. Üçüncü cümlədə də ad çəkilmir, əvəzində işarə əvəzliyindən istifadə olunur. Dördüncü cümlədə ad çəkilirsə də, sonrakı cümlələrdə yenə işarə əvəzliyi işlədilir.

Demək, bir tərəfdən, predmet məzmunlu söz müxtəlif vasitələrlə mətn komponentlərinin bağlanması mühüm rol oynadığı kimi, digər tərəfdən, həmin söz də digər cümlələr vasitəsilə izah olunur, məzmunu açılır.

Mətn cümlələrinin ölçüsü, vurğusu, söz sırası bu cümlələri sintaktik cəhətdən eyni cinsli edir, ritm yaradır, vahid informasiya, intonasiya yaradır. Vahid intonasiyası olan həmcins cümlələr vasitəsilə yeni-yeni məlumatlar verilir.

«Tələşin səbəbləri açılır. Ruslar Tiflisə gəlmiş, buna görə də Gürcüstan-Qarabağ dostluğu yenidən möhkəmlənirdi. Xanlar arasında ittifaq yaranırdı.» Mətndəki fikrin mərkəzində «tələş» durur. Bu sözün birinci cümlədə işlənilməsi, semantikasını mətndəki fikirlərin bağlanması əsas yaradır.

K.Vəliyev yazır: «Mətnin struktur-semantik təşkilində təkrar prinsipi mühüm rol oynayır. Sintaktik quruluşun bu və ya digər şəkildə təkrarı, leksik təkrar, morfoloji və morfonoloji təkrar, sintaktik təkrar, ümumi simmetrik və asimmetrik təkrar mətnin strukturunun formalaşmasında əsas vasitələr kimi çıxış edir (5, 85).

M.Adilov «Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar» kitabında yazır: «Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təkrarlar sistemi poetik dilin,

üslub işləmələrinin başlıca stimullarından biri kimi çıxış edir» (8, 35).

K.Vəliyev yazır ki, müxtəlif forma və funksiyalarda təkrar olunan söz (bəzən buna açar söz də deyirlər) zahirən leksik, daxilən sintaktik mahiyyət daşıyır və mətndəki fikrin inkişafını daxilə kimi birləşdirir və yaxud təkrar olunan sözün estafetvari ötürülməsi, tema-rema əvəzlənməsi mətnin konkretliyi üçün vacib şərt kimi çıxış edir. Əlaqəli mətnin bu daxilə qanunauyğunluğunu aktual üzvlənmə və onun vahidləri vasitəsilə də ayırd etmək olar. Bu baxımdan aktual üzvlənmə özünü mətn səviyyəsində reallaşır.

Misallar üzrə nəzərdən keçirək:

«Günləri Qazaxda. Gəncədə, Tiflisdə keçən İsrafil ağa kəndin içində pay-piyada, özü də tək-tənha az-az görünürdü. Qarşısında gələn adamların bəzisi onunla əl tutub görüşür, bəzisi zəhmindən qorxa-qorxa baş əyib keçir, bəzisi də özünü itirib yoldan çıxırdı. Ağır şərtlə sələmə pul götürmüş borclular isə yolunu dəyişirdi. O, bunların hamısını görüb, hiss elədikcə ağalıq qururu daha da artırdı. Rüşvətxor divana arxalanan ağa özünü bu kəndin allahı sayırdı. Onun qara dediyinə ağ deyən olmazdı. Kəndliləri yerli-yersiz döyüb söysə də, heç kim qorxusundan onun başının üstündən yuxarılara şikayət edə bilmirdi. Qəzada, quberniyada nüfuzu böyük idi. Kənd arasında belə məsəl yaranmışdı: «Göydə allahın, yerdə İsrafil ağanın qəzəbinə gəlməyəsən!». Onun sələmə verdiyi borcların qara dəftərçəsi vardı. Bu dəftərdə kimlərin adı yox idi!?»

Burada on cümlənin üzvü şəkildə birləşib yaratdığı bütöv intonasiya, məna və quruluş vahid bir təmin ifadəsinə xidmət edir. Bir söz müxtəlif formalarda, vəzifələrdə işlənərək, təkrar olunaraq mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayan daxilə kimi çıxış edir. Tema və remanın ardıcıl açılış çərçivəsi də mətnin semantik bağlılığını təmin edir. Burada, İsrafil ağa sözü müxtəlif formalarda təmsil olunaraq mətni təşkil edən əsas amil kimi çıxış etmişdir.

Bəzən nitqin funksional məna tipləri olan təsviri, təhkiyəvi cümlələr mətn daxilində ikinci funksiya qazanaraq gerçəkliyin dildə ifadəsini reallaşdırır. İlk cümlənin informasiya gücü zəifləyərək sonrakı bütövün ilk cümləsinə bağlanması mətnin tema-rematik, təşkili mexanizmi diqqəti cəlb edir (1, 72).

K.Vəliyev göstərir ki, hər bir mətn üç hissədən ibarətdir: başlanğıc /tema/, orta /inkişaf/, sonluq /nəticə/ (5, 57).

Gün günorta yerinə qalxanda Qəzmiyyə məscidindən azan səsi eşidildi. Altun sarayda təbillər gurladı, şeypurlar çalındı. Sarayda adi xacədən tutmuş xəlifəyə qədər hamı əlindəki işi yarımçıq qoydu. Namaz otaqlarının qapıları açıldı, ibadətə tələsənlər dəstəməz aldılar. Hamı yuyunub pak olduqdan sonra dodağını tərpedə-tərpedə, ağızında dua, müqəddəs ünsür təsbəhini və müqəddəs möhürü öpüb canamazın üstünə qoydu. Azançı hələ də hündür minarədən boğazını yırtır, xüsusi avazla müsəlmanları namaza çağırırdı.

Bu mətndə maraqlı cəhətlə qarşılaşırıq. Birinci cümiədəki informasiya axırncı cümlələr ilə səslənir, bir növ ardıcıl açılış axırncı cümlədə qapanır. Mətnin strukturu onun məzmun planından doğur. Mətni təşkil edən komponentlər bir-birilə zəncirvari şəkildə bağlanır.

K.Vəliyev eyni zamanda göstərir ki, mətnin hissələri də /başlanğıc, inkişaf, sonluq/ müəyyənləşmə üçün əvvəldən məlum olan kəskin hədd deyil və xüsusən bədii mətnlərdə bu baxımdan rəngarənglik çoxdur.(5,78)

Belə bir maraqlı cəhət diqqəti cəlb edir ki, söz birləşməsinin tərkibindəki söz mütəhərrik olub, sonra işlənən cümlələrdə söz birləşməsinin tərkibindən çıxaraq müxtəlif vəzifələrdə işlənilər, mətn komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-bir ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Ümumiyyətiə, sintaksisdə əsas məsələ bağlılıqdır. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində mətnlər- sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır.

Mətnə müxtəlif sintaktik və semantik vasitələrlə struktur baxımdan nisbi cümlələr bir-biri ilə əlaqəyə girir. Mətn daxilində bir-birinə tematik və rematik mahiyyəti ötürür və bütün bunların nəticəsində bütünlükdə nitq axını bu mahiyyətin və motivlərin əvəz olunması və təkrarı ilə zənginləşməsi etibarilə bütöv kommunikativ sistem kimi qurula bilər.

Cümlənin aktual üzvlənməsi cümlənin aktuallaşmış və aktuallaşmamış komponentlərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə uyğunlaşması prinsipinə əsaslanır. Cümlənin müəyyən komponentlərinin aktuallaşması onun başqa komponentlər sırasından xüsusi olaraq seçilib-ayrılmasıdır.

Cümlələrin kontekst bağlılığı deyərəkən iki və daha çox cümlənin sintaktik əlaqəsi, yəni məna və quruluş nöqtəyi-nəzərindən bir-birinə yanaşması, bir sintaktik bütöv əmələ gətirməsi nəzərdə tutulur.

Aktuallaşmış cümlə üzvünün güclü və zəif mövqeləri eyni zamanda mətnə fikrin inkişafı prosesinə müxtəlif təsirlər göstərir ki, aktuallaşmanın güclü mövqeyi qonşu cümlələrin bir-birinə ideal şəkildə qovuşmasına xidmət edir.

Aktual üzvlənmə və mətn problemləri-bu iki faktorun qarşılıqlı münasibəti sintaksisin bu çox maraqlı sahəsi üçün yeni və qiymətli nəticələr verə bilər, yeni və qiymətli istiqamətlər açar bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Mətn dilçiliyi. Bakı: ADU, 1982, 190 s.
2. Xəlilov Ə. Əvəzlilərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Bakı, 1969, №1, s.67
3. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm, 1977, 111 s.
4. Виноградов В. Русский язык грамматическое учение о слове. М.-Л., 1947, 616 с.
5. Vəliyev K.N. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı, 1989, 100 s.
6. Həsənova E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, 1986, 85 s.
7. Лосева Л.М. Как строится текст. М.: Просвещение, 1980, 96 с.
8. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 233 s.

АКТУАЛЬНОЕ ЧЛЕНЕНИЕ И КОНТЕКСТ

Г.А.МАГЕРРАМОВА

РЕЗЮМЕ

Актуальное членение является революционной идеей-проблемой лингвистики XX века. Статья посвящена актуальному членению предложения в сфере контекста. Здесь текст рассматривается как результат определённой информации. Примеры микротекстов дают яркое представление о теоретически высказанном. Автор статьи теоретически обосновывается на сформировавшийся лингвистический опыт. Актуальное членение, как ситуативное членение предложения, даёт возможность раскрыть сущность темы. В этом ему помогает контекст, где обобщающая или обособляющая информации находят своё отображение в разных планах. Особое внимание уделяется таким философским категориям, как время и место.

В статье указывается, что показатели формы и содержания текста особой структуры характеризуется определёнными признаками. Содержательный план текста опирается на особую информационную вместимость, которая также определяет его формальные пределы.

Сильные и слабые позиции актуализированного члена предложения в тексте одновременно оказывают действия разного рода на процесс развития мысли, в которой сильная позиция актуализации служит идеальному соединению соседних предложений.

Ключевые слова: актуальное членение, ситуативное членение, контекст, микро и макротексты, актуализированный член предложения

THE ACTUAL ARTICULATION AND CONTEXT

G.A.MAHARRAMOVA

SUMMARY

The actual articulation is a revolutionary idea-problem of the XX century. The article is dedicated to the actual articulation in the context sphere. Here, the text is shown as a result of definite information. Given macrotex examples give a clear impression about the theoretical expression.

The author of the article theoretically refers to the formation of the linguistic experience. The actual articulation, being a situational part of the sentence, gives an opportunity to open the main point of the theme. In this situation, the context helps it, where the generalized and isolated information finds its reflection in diverse plans. Special attention is focused on such philosophical categories as time and place.

The article shows that, having a special structure, the form and content indicators of a text are characterized by definite features. The substantial plan of the text bases on a special information capacity which also defines its formal bounds.

Every text is made up on the basis of sentences that form it. Connection results in the formation of word combinations, which in turn, turn into sentences, texts, micro and macrotex.

The limitation of the parts of the text comprising a beginning, development and ending can be inaccurate. For the very reason, fiction is diversified.

Key words: actual articulation, situational, context, micro and macrotex, actual part of the sentence

UOT 57.04.01**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN
FONETİK VƏ MORFOLOJİ VARIANTLIĞI**

A.P.XANALIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
x.aysel.f@gmail.com

Məqalədə Azərbaycan dilində frazeoloji variantların iki növündən - fonetik və morfoloji variantlardan bəhs edilir. Fonetik variantlar frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentində (sözün kök hissəsində) gedən fonetik dəyişiklik hesabına yaranır. Morfoloji variantlar isə frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentində leksik və ya qrammatik şəkilçilərin əvəzlənməsi, sözə əlavə bir şəkilçinin daxil olması və ya ixtisarı nəticəsində əmələ gəlir. Frazeoloji vahidin tərkibində gedən bu cür struktur dəyişmələr formal xarakter daşımaqla yanaşı, həmçinin yaranan variantlara ekspressivlik, intensivlik və digər üslubi çalarlar gətirir.

Açar sözlər: Frazeoloji vahid, fonetik variant, morfoloji variant

XX əsrin ortalarından başlayaraq ümumi dilçilikdə frazeologiya sahəsində sinonimika problemi ilə bağlı ortaya çıxan aktual məsələlərdən biri frazeoloji variantlıqdır. Artıq uzun illərdir ki, bu məsələ dünya dilçiliyində bir çox aspektlərdən araşdırılmaqdadır. Lakin Azərbaycan dilçiliyində hələ də Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində baş verən variasiya problemi, variantların struktur-semantik diapazonu, frazeoloji sinonimlər və frazeoloji variantların sərhədləri və digər məsələlər öz həllini tapmadığından daha dərinəndən araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Bu mənada frazeoloji variantların növlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsi məsələnin dərinəndən öyrənilməsinə yönəlmişdir.

Bu məqalə Azərbaycan dilində frazeoloji variantların ən az yayılmış növlərindən biri olan fonetik variantlıq və dilçilikdə əksər hallarda fonetik variantlarla qarışıq salınan morfoloji variantlardan bəhs edir. Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində indiyədək frazeoloji variantların növlərindən bəhs edərkən fonetik variantlıq əksər hallarda göstərilmir, bu haqda gah leksik variantların tərkibində (9, 71), gah qrammatik variantların tərkibində, gah da ayrılıqda (7, 72; 8, 41) qeyd edirlər. Bu isə fonetik variantlığın ayrı-ayrı dillər üzrə nə dərəcədə özünü göstərməsindən irəli gəlir. Bəzi dillərin frazeoloji sistemində, ümumiyyətlə, fonetik variantlıq halları baş vermir. Azərbaycan dilində isə çox geniş yayılmasa da, frazeoloji variantların yaranmasında fonetik dəyişmələrin də rolu vardır.

Son illərdə frazeoloji tədqiqatlarda fonetik variantlar ayrılıqda qeyd

edilsə də, mahiyyəti doğru müəyyənləşdirilməmiş, morfoloji variantlarla qarışdırılmışdır. Belə ki, əksər hallarda frazeoloji variantların komponentlərində şəkilçilərin dəyişməsi ilə baş verən variantlaşma prosesini fonetik variantlıq kimi qələmə verirlər. Türkoloq M.Mirzəliyeva frazeoloji variantlığı səciyyələndirərkən komponentlərin forma variantlığını ayırır və bunu bir neçə nümunə verərək kifayətlənir: “Komponentlərin forma variantlığı: Bu, fonetik və ya morfoloji səciyyəli formal variant ola bilər. Məsələn: *Bir saatlıq xəlifə* və ya *Bir saatlıq xəlifəlik*; *Oğul da anaya əl qaldırarmı?!* və ya *Oğul da anaya əl qalxızarmı?!* və s.” (6, 127-128).

Q.Mahmudova qıpçaq və oğuz qrupu türk dilləri üzrə frazeoloji variantları qruplaşdırarkən fonetik və morfoloji variantları ayrı-ayrı başlıqlar altında təqdim etsə də, izah və verilən nümunələr mahiyyətcə eynidir. Müəllif qeyd edir ki, fonetik variantlıq frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentindəki səslərin dəyişməsilə, morfoloji variantlıq isə komponentlərin birinin qrammatik formasının dəyişməsi ilə yaranır. O, qıpçaq və oğuz qrupu türk dillərinin frazeoloji fondunun fonetik variantlarla zəngin olduğunu nəzərə çatdırıb, onlara aid xeyli sayda nümunələr versə də, onların əksəriyyəti məhz morfoloji variantlara uyğun gəlir. Məs.: qır. *Jeti omuru jerqe kirüü//jeti ömürü jerqe kirüü, imanı ısıq//ıymanı ısıq könülü tok//köönü tok,süttön ak//süttöy ak*; azərb. *ağza alası deyil//ağza alınası deyil, başıma kül olsun// başına kül olsun, başıma elə bil bir qazan qaynar su tökdülər//başına elə bil bir qaynar qazan su tökdülər*; tk. *alnında yazılmış olmaq// alnına yazılmış olma, ayağı yere değmemek//ayakları yere deglemek, gününü saymaq// günlerini saymaq (morfoloji)*; qaq. *uyuya kalmaa//uykuya kalmaa* və s. (5, 197, 198). Fonetik variantlardan fərqli olaraq, morfoloji variantlara dair verilən nümunələr onların mahiyyətini doğru-düzgün göstərə bilər.

G.İsayevanın “Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” adlı dissertasiya işində də fonetik variantlara aid verilən nümunələrin əksəriyyəti morfoloji variantlara uyğundur (Ətraflı bax: 4, 93). Bu isə onu göstərir ki, müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında məsələyə səthi yanaşılmış, fonetik və morfoloji variantların əsas mahiyyəti tam olaraq araşdırılmamışdır.

Jaysakova qazax dilinin frazeoloji vahidlərinin fonetik variantlığını haqlı olaraq məhz komponentin – sözün kökündə baş verən fonetik fərqlərinə görə müəyyən etmişdir: *tülan tütu- tülen tütu; emesesi (emeşeqi, emeşesi,emetayı) gürıdı (üzildi) (9,41)*. O, qrammatik variantlar dedikdə isə frazeoloji vahidin komponentində gedən morfoloji dəyişikliyi əsas götürərək ona aid *jar (jarğak) külağı jastıgga tümey gözqe türtse(türtti)* nümunələrini vermişdir (9,41).

Fikrimizcə, fonetik variasiya frazeoloji vahidin tərkibindəki hər hansı bir sözün kök hissəsində, morfoloji variasiya isə sözün şəkilçi hissəsində baş verir. Məsələn, *ipini yığmaq//ipini yığıdırmaq; acığı gəlmək//acığına gəlmək* – morfoloji variantlar; *aybına gəlmək//eybinə gəlmək* – fonetik variantlar; *başqa qaxmaq//başına çaxmaq*- həm fonetik(ilk komponentə görə), həm morfoloji variantlar(ikinci komponentə görə).

Fonetik variantlar. Fonetik variantlar frazeoloji vahidin hər hansı bir komponentində fonetik dəyişikliyin getməsi hesabına yaranır. Belə ki frazeoloji vahidə daxil olan sözdə səslərdən biri və ya bir neçəsi əsasən öz məxrəcinə uyğun digər səslərlə əvəzlənir. Belə fonetik dəyişmə sözü və onun daxil olduğu frazeoloji vahidi məna və üslub cəhətdən differensiallaşdırır bilmir, yəni onun leksik mənasına heç bir təsir etmir. Lakin fonetik cildini dəyişən söz hesabına iki və ya daha artıq frazeoloji variant əmələ gəlir. Məsələn, *aynası//eynəsi//eyni açılmaq; ovsanaya//ovsanata düşmək; məsxərəyə//masqaraya//masxaraya qoymaq; başı ayazımaq//avazımaq; şeytana papuc//pəpüş hörmək, mısmırığıni//sımsırığıni sallamaq və s.* Nümunələrə diqqət etsək, görürük ki, fonetik variantların formalaşmasında əsasən, dialektlərin təsiri çoxdur. Frazeoloji variantın hər hansı bir komponenti – müstəqil leksik mənalı söz olaraq ədəbi dil faktına çevrilənə qədər fonetik və morfoloji variasiya prosesinə məruz qalır. Bəzən elə olur ki, bu prosesə məruz qalmış bəzi sözlər tarixən daşlaşaraq yalnız həmin frazeoloji vahidin tərkibində qalib özünü mühafizə edir. “Təsadüfi deyildir ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bu gün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi “yaşayır”. Həmin söz müstəqil ləksim kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir. Elə bu “həyatın” hesabına da həmin sözün əzəlki mənasını aşkarlamaq və ya bu ilkin mənalara heç olmasa, yol açmaq mümkün olur” (6, 35). Məsələn, *bardaş (bağdaş, bardalaş bağdamaş) qurmaq* frazeoloji vahidini götürək. Geniş yayılmış frazeoloji variant *bardaş qurmaq*, qismən işlək forması isə *bağdaş qurmaq*dır. *Bardalaş qurmaq* Şəki, *bardamaş qurmaq* Ucar, *bağdamaş//bağdaş qurmaq* Qazax dialektində işlənməkdədir (Bax: 1, 27, 28, 32). Bu variantlar “iki qıçı qarşılıqlı birləşdirərək üzərində oturmaq” mənasını ifadə edir. Təbrizli Həsən bəy Hadi “Taramadan dərləmə sözlər” adlı kitabında “bağdaş” sözünü “bağlamaq” sözü ilə əlaqələndirir, Təbrizdə işlənən digər məcazi mənalarnı da göstərir¹. **Bəxtiyar Tuncayın “Qafqaz albanlarının dilivə ədəbiyyatı” adlı əsərində isə bu sözün qədim variantının “bağtaş²” olduğunu görürük** (2, 280). Onu da qeyd edək ki, “bağdaş” sözü müasir Türkiyə türkcəsində işlək sözdür. “Bağdaşlıq” bağlılıq mənasını ifadə edir. Göründüyü kimi, “bardaş qurmaq” frazeoloji vahidinin fonetik cəhətdən ilkin variantı məhz “bağdaş qurmaq”dır. Hal-hazırda *bardaş qurmaq* digər variantını sıxışdıraraq daha çox işləklik qazanmışdır və hətta *bardaş* forması fonetik cildini *bardalaş, barda-*

¹**“bağdaş bəddəş (bənddəş).** Bir-birinə uyğun uyumlu, arxadaş, içli dışlı, sevəcən, canbir. Bağdaşmaq bağlaşmaq, bir-birini bağlamağa utmağa aparmağa çalışmaq, yarışmaq, bir birinə qarşıdurub dəngəşmək, ölçüş biçişmək. bağdaşmaq - birinin and anda vermək, bir birinə güvəndirmə.” Təbrizli Həsən bəy Hadi. Taramadan dərləmə sözlər. *Təbriz – 2005.* (<http://www.turuz.com/>)

²**BAĞTAŞ** – bardaş, ayaqları alta yığaraq oturmaq

maş kimi də dəyişə bilmişdir. Ümumilikdə götürdükdə bu fonetik frazeoloji variantlar müasir Azərbaycan dilində öz dövrünü başa vurub arxaikləşməkdədir. Buna səbəb isə xalqımızın bardaş quraraq oturmaq adətinin yavaş-yavaş unudulmasıdır.

Dilimizdə nitqi tutulmaq, özünü itirmək, dili-ağzı bağlanmaq mənasında işlənən *basaratı//başaratı bağlanmaq* frazeoloji variantları da maraq doğurur. “Basarat” əslində klassik ədəbiyyatda daha çox rast gəldiyimiz *bəsirət* sözünün fonetik cildinin dəyişməsindən törəyib və bu gün dilimizdə müstəqil şəkildə işlənir. *Başaratı bağlanmaq* isə daha sonrakı dövrün məhsulu olub, hal-hazırda Qax, Qazax şivələrində işlənərkəndir. Görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyev yazır: “Bəsər” (göz, görmə), “bəsir” (uzaqgörən, bilici), “bəsarət” (açıqgözlülük, gələcəyi görmə), “bəsirət” (gözüaçıqlıq, uzaqgörənlik) sözlərinin mənasını bu gün başa düşməyən xalq kütləsi “basaratı bağlanmaq” frazeologiyasını istənilən məqamda rahatca işlədir” (3).

Morfoloji variantlar. Morfoloji variantların yaranması üçün əsas meyar vahid məzmun ifadə edən bir neçə frazeoloji vahidin komponentləri arasında leksik və ya qrammatik şəkildələr vasitəsilə dəyişikliyin getməsidir. Məsələn: *dəringətmək//dərinə getmək; əli yetmək//əli yetişmək; can-bir qəlbolmaq//can bir qəlbə olmaq; üzəvurmaq//üzünə vurmaq, baş qaşmağa vaxtı olmamaq; başını qaşmağa vaxtı olmamaq; acığı gəlmək//acığınə gəlmək; üzlüüyünə salmaq//üzünə salmaq; yüz il yüz ilə qala (qalsa); iki dünya bir ola (olsa)* və s.

Morfoloji variantlar leksik və qrammatik şəkildələrin frazeoloji vahidə daxil olması və ya ixtisarı nəticəsində yaranır:

1.Leksik şəkildələrin dəyişməsi ilə formalaşanlar: a) **Ad komponenti hesabına:** *araya//aralıqasöz qatmaq; az//azacıq aşın duzu olmamaq; ağzı açıq//açıla qalmaq; ağzı ayrıq//ayrıla qalmaq; sarısını//sarılığını udmaq*və s.

b) **Feil komponenti hesabınamorfoloji variantlığın yaranması daha aktivdir:**

- Təsirli feildən təsirli feil yaradan şəkildələr vasitəsilə: *ipini(cilovunu) yığmaq//ipini(cilovunu) yığışdırmaq, əlini qana bulamaq//əlini qana bulaşdırmaq, ağız büzmək//ağız büzüştürmək, ad çıxarmaq//ad çıxartmaq, ağızından qaçırmaq//ağızından qaçirtmaq; başının üstünü kəsmək//başının üstünü kəsdirmək, başından çıxarmaq// başından çıxartmaq. Təsirsiz feildən düzəlmiş təsirli feil komponenti: *gözünü qorxuzmaq// gözünü qorxutmaq, davanı yatırmaq//davanı yatirtmaq, yerinə oturtmaq//yerinə otuzdurmaq, sözünü keçirmək//sözünü keçirtmək* və s.*
- Təsirsiz feildən düzələn təsirsiz feil komponenti: *cibində siçanlar oynamaq//cibində siçanlar oynaşmaq* və s.

Feil komponentində gedən morfoloji dəyişiklik frazeoloji variantların daxili məzmununa müəyyən mənada təsir göstərir. Frazeoloji variantlar intensivlik, ekspressivlik və s. üslubi çalar qazanır. Müqayisə üçün: *ağız büzmək - ağız büzüştürmək*

2. Qrammatik şəkilçilər vasitəsilə yaranan morfoloji variantlar

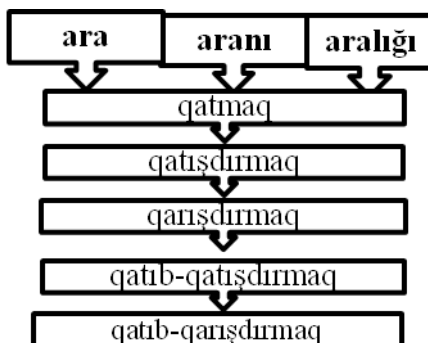
a) Morfoloji variantların böyük qismi frazeoloji vahidin ad komponentinin mənsubiyyət və hal şəkilçisinin buraxılması ilə yaranır: *ürəyini açmaq//ürək açmaq, ağızını əymək//ağız əymək, ağız-burnunu turşutmaq//ağız-burun turşutmaq və s.*

b) Morfoloji variantların digər qismi frazeoloji vahidin ad komponentinin yalnız hal şəkilçisinin buraxılması və ya başqa bir hal şəkilçisi ilə əvəzlənməsindən yaranır: *üzündən gəlməmək//üzü gəlməmək, dərin getmək-dərinə getmək, adam yerinə tutmamaq//adam yerində tutmamaq, əl tutmaq//əldən tutmaq və s.*

c) Çox az hallarda cəm şəkilçisinin ixtisarı ilə morfoloji variantlığın yaranmasının şahidi oluruq. Məsələn, *göz(lər)i kəlləsinə çıxmaq, ayağının (ayaqlarının) altından yer qaçmaq, əli(əlləri) üzündə qalmaq, əsəbi(əsəbləri) ilə oynamaq, çiyinə(çiyinlərinə) ağır yük düşmək və s.* Bu işə daha çox məzmununda cəmlilik anlayışı olan komponentlər hesabına mümkün olur.

Bəzən frazeoloji vahiddə morfoloji və fonetik dəyişmələr (digər variasiya növləri də qoşula bilər) müxtəlif komponentlərdə eyni zamanda baş verərək daha çox variantlıq yaradır. Məsələn, *ara qatmaq//aranı qatmaq//aralığı qatmaq//ara qatışdırmaq//aranı qatışdırmaq//aralığı qatışdırmaq//ara qatıb-qatışdırmaq//aralığı qatıb-qatışdırmaq//aranı qatıb-qatışdırmaq//ara qatışdırmaq//aranı qatışdırmaq//aralığı qatışdırmaq.*

Aşağıdakı sxemdə variantlar arasındakı əlaqə daha aydın nəzərə çarpır:

Ara, aranı, aralığı komponentləri həmçinin *ortanı, ortalığı* komponentləri ilə əvəzlənərək morfoloji variantlıqla yanaşı leksik variantlıq münasibəti də qazana bilir. Məsələn, *Səlimə xala ortalığı qarışdırıb sakitcə yox oldu. Dostlar arasında ilk növbədə aranı qarışdırırları yox etmək lazımdır və s.*

Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialektlərlə vəhdətdə frazeoloji vahidlərin fonetik variantlığına nisbətən morfoloji variantlıq prosesi daha geniş yayılmış və müxtəlif formalarda özünü göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Redaktorlar: A.A. Axundov, Q.Ş. Kazımov, S.M. Behbudov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Bəxtiyar Tuncay. Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2010, 368 s.
3. Naciyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixində Füzuli. <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=918>
4. İsayeva G.R. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası (oğuz və qırçaq qrupu türk dilləri ilə müqayisədə) filol. ü.f.d.... Bakı, 2012, 175 s.
5. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. 3 cilddə. II c., Bakı: Nurlan, 2009, 284 s.
6. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. 3 cilddə. I c., Bakı: Nurlan, 2009, 218 s.
7. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии и вариатности в области фразеологических единиц. Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку: Акад. наук Азерб. ССР, 1968, 175 с.
8. Жайсакова Р.Е. О семантических свойствах фразеологизмов казахского языка / Известия Ан. Каз. ССР. Серия филологическая. 1985, №3
9. Кайдаров А.Т. О фразеологических вариантах в уйгурском языке. Советская тюркология, 1970, №2

ФОНЕТИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Ф.ХАНАЛЫЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о двух видах вариативности фразеологических единиц в азербайджанском языке – фонетических и морфологических вариантах. Фонетические варианты появляются за счет фонетических изменений в каком-либо компоненте (в корне слова) фразеологического сочетания. Морфологические варианты, в свою очередь, образуются в результате чередования лексических или грамматических аффиксов, прибавления или усечения аффикса какого-либо слова в каком-либо компоненте фразеологизма. Наряду с подобными структурными изменениями, происходящими в составе фразеологических единиц и имеющими формальный характер, в созданные варианты также вносятся экспрессивность, интенсивность и другие стилистические оттенки.

Ключевые слова: фразеологическая единица, морфологический вариант, фонетический вариант

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL VARIABILITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

A.F.KHANALIYEVA

SUMMARY

The article deals with the phonetic and morphological variants as two kinds of variability of phraseological units in the Azerbaijani language. Phonetic variants appear at the expense of phonetic changes in any phraseological combination's component (in radix of a word). Morphological variants, in turn, are formed as a result of alternation of lexical or grammatical affixes, addition or truncation of an affix of any word in any component of a phraseological unit. Alongside having formal character, such structural changes occurring within phraseological units add up expressivity, intensity and other stylistic shades.

Key words: Phraseological units, morphological variants, phonetic variants

UOT 81/366**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
İŞ FEİLLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Ə.H.RZAYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******reminem17@mail.ru***

Məqalədə Müasir Azərbaycan dilində işlənən iş feillərinin quruluşca növlərindən bəhs olunur. Sadə iş feilləri onları təşkil edən hecaların sayına görə qruplaşdırılır, birhecalı iş feillərinin daha qədim tarixə malik olması fikrinə münasibət bildirilir. Düzəltmə və mürəkkəb iş feilləri də konkret şəkildə təhlil olunur. Adlardan və feillərdən iş feili yaradan şəkilçilərdən bəhs edilir, bu şəkilçilər məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlıq göstəricilərinə görə qruplaşdırılır.

Məqalədə mürəkkəb iş feilləri də araşdırılır, toplanan nümunələr əsasında bu feillərin yaranma yollarına görə bölgüsü verilir.

Burada həmçinin düzəltmə iş feillərinin təsirlilik kateqoriyasına münasibəti də verilir və iş feillərinin əksəriyyətinin təsirli olması fikri vurğulanır.

Açar sözlər: iş feilləri, sadə iş feilləri, düzəltmə iş feilləri, mürəkkəb iş feilləri, şəkilçilər, məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Feil dilimizdə ən zəngin nitq hissələrindən biridir. İş, hal, hərəkət anlayışları dilimizdə hər dövrdə feillərlə ifadə olunmuş, başqa dillərdən feil almağa ehtiyac olmamışdır. Feillərin leksik inkişafında əsas özümlük təkhecalı feil kökləri olmuşdur. Təkhecalı feil kökləri qədim dövrlərdə sayca məhdud olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində iş feilləri bütün feillər kimi quruluşca üç növə bölünür: 1) sadə iş feilləri; 2) düzəltmə iş feilləri; 3) mürəkkəb iş feilləri.

Sadə iş feilləri heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən iş ifadə edən feillərdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sadə iş feillərinin bir qismi təkhecalı, ikihecalı, bəziləri isə üçhecalıdır.

Zəngin dil faktları göstərir ki, dilimizdə birhecalı feillər daha qədim tarixə malikdir, ikihecalı və üçhecalı feillər isə sonradan əmələ gəlmişdir. “Azərbaycan dilindəki birhecalı feillərin içərisində bir dənə də olsun alınma söz yoxdur, bunlar xalis türk, o cümlədən Azərbaycan sözüdür” (8, 58).

Müasir Azərbaycan dilində işlənən birhecalı, ikihecalı və üçhecalı sadə iş feillərinə aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

1. *Birhecalılar:* al, as, boğ, biç, büz, qırx, deş, eş, əz, yaz, yay, yol, yon,

ov, ölç, poz, sağ, say, səp, sil, süz, tax, tik, hör, cız və s.

2. *İkihecalılar*: ayır, becər, bəzə, bələ, boya, cala, dara, işlə, qovur, kürü, sarı, suvar, süpür, yama, yoğur, tala, toxu və s.

3. *Üçhecalılar*: adaxla, bəstələ.

Q. Bağırov yazır ki, "Bir feil öz fonetik tərkibi etibarlı ilə nə qədər sadə və təkhecalıdırsa, həmin feil həm formasına, həm də mənasına görə özünün ilkin və çıxış variantına daha çox yaxındır" (2, 35). Ona görə də bu tipli feillərin bir çoxunda baş vermiş leksik-semantik, morfoloji və fonetik dəyişiklikləri bu gün müəyyənləşdirmək, baş verən bu cür dəyişmələrin mahiyyətini incəliyinə qədər aydınlaşdırmaq çox vaxt mümkün olmur. Lakin bu tipli feillərdə aydın şəkildə özünü göstərən tarixi fakt odur ki, sadə iş feillərinin hamısı azhecalılıq, qısalığı ilə fərqlənir və özlərinin ilkin tarixi formasına yaxınlığı ilə seçilir.

Sadə iş feillərinin fonetik baxımdan müşahidəsi və təhlili göstərir ki, onların əksəriyyətində sait, samit ardıcılığı mütləq şəkildə gözlənilir və onlar ilkin yaranmış formasına daha yaxın olması ilə seçilir. Bu fonetik ardıcılığın pozulduğu bəzi iki və üçhecalı feillərin isə nisbətən dilin inkişafının sonrakı mərhələsində müxtəlif qanunauyğunluqlar əsasında yarandığını güman etmək olar. Məs., dart, yırt, sürt, adaxla və s.

Azərbaycan dilində sadə iş feillərini də, digər feillər kimi, sırf feil mənası və ad bildirməsi baxımından iki qrupa ayırmaq olar. Yalnız feil mənası bildirənlər: *bükmək, əymək, dərmək, becərmək* və s. İş feillərinin bu tipi çoxluq təşkil edir. Həm ad, həm də feil kimi işlənən sadə iş feillərinə *boya(maq), say(maq)* və s. sözləri misal göstərə bilərik.

İş feillərinin quruluş baxımından ikinci qismini *düzəltmə feillər* təşkil edir. Düzəltmə iş feilləri adlardan və feillərdən əmələ gələ bilər. Bu isə dildə düzəltmə iş feillərinə ehtiyac duyulması nəticəsində meydana çıxır və dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində özünü göstərir.

Düzəltmə iş feilləri iki cür olur: *a) adlardan düzələn*; *b) feillərdən düzələn*. Müasir Azərbaycan dilində adlardan düzələn iş feillərinin yaranmasında kök söz kimi daha çox isimlər iştirak edir. Düzəltmə iş feillərinin yaranmasında kök söz kimi işlədilən müxtəlif mənalı adlar yeni yaranan düzəltmə feillərdə də öz ilkin mənasını bu və ya digər dərəcədə qoruyub saxlaya bilər və feilin mənasının konkretləşməsində, işin icra olunma tərz və vasitəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynaması ilə seçilir. Ona görə də düzəltmə iş feillərinin ifadə etdiyi hərəkətlər öz məzmunu baxımından daha konkret olur. Fərqli ad məzmunlu əsaslardan müxtəlif şəkildə yaranan düzəltmə iş feillərini yarandığı əsaslara görə ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə fikrimizi daha aydın şəkildə ifadə edə bilərik. Bu baxımdan düzəltmə iş feillərinin aşağıdakı növlərini göstərə bilərik:

İsmlərdən düzələn iş feilləri. Bu tipli düzəltmə feillərin daha çox hissəsi *-la, -lə* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Öz məhsuldar feil düzəltmə xüsusiyyəti ilə seçilən və Azərbaycan dilində çox qədimdən bəri işlənən bu şəkilçi ayrı-ayrı isimlərə artırılaraq düzəltmə iş feilləri yaradır. Bu şəkilçi, işin həyata keçiril-

məsinin alət və vasitəsini bildirən; *baltala*(maq), *bizlə*(mək), *qifilla*(maq) prosesin maddi nəticəsini, əlamətini göstərən isimlərdən düzələrək, prosesin nəticəsini bildirən; *dəmlə*(mək), *çeşidlə*(mək), *çəpərlə*(mək) və s. feillər yarada bilir.

-la, -lə şəkilçisi ilə əmələ gələn feillərin çoxusu material, əşya bildirən isimlərdən düzəldilir. İşlə hansı görünüşün, formanın yaradılması ifadə olunur: *betonla*(maq), *işlə*(mək), *nömrələ*(mək), *duzla*(maq) və s.

Sifətdən düzəlmələr: Sifətdən *-la, -lə* şəkilçisi ilə düzələn iş feilləri təsirli olur. Məs.: *hamarla, təmizlə, hazırla, itilə* və s.

Azərbaycan dilində əşya-miqdar, əlamət-miqdar məzmununa malik olan bir qrup sözlər vardır ki, onların bir qismindən *-la, -lə* şəkilçiləri ilə iş feili düzəlir və bu feillər də təsirli olur, məs., *tikələ, parçala, cəmlə, topla* və s.

-lat, -lət şəkilçisi də adlardan iş feilləri əmələ gətirə bilir. Məs.: *alovlatmaq, işıqlatmaq, çirklətmək* və s.

Feillərdən düzələn iş feilləri: Azərbaycan dilində düzəlmə iş feillərinin bir qismi də feillərdən yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, feildən feil düzəldilməsi və ya feil əsasına müəyyən şəkilçilər artırılmaqla əmələ gələn yeni feillərə münasibət dilçilikdə müxtəlif şəkildədir.

“Feildən əmələ gəlmiş feillər ismi nitq hissələrindən düzəldilmiş feillərdən fərqli olaraq, təkcə yeni məfhumu ifadə etmək çərçivəsində qalmır, həm də feildə müəyyən bir qrammatik mənanın əmələ gəlməsinə səbəb olur. Təkrarlıq, intensivlik və başqa məna çalarlıqları yaradır” (9, 210).

Növün sözdüzəlmə, yaxud forma düzəlməyə aid olması dilçilikdə mübahisəlidir. Bir qrup dilçilər bunları forma düzəlməyə, bir qismi isə sözdüzəlməyə aid edirlər. Bəzi dilçilər isə Azərbaycan dilində növün tarixən sözdüzəlmə olduğunu, sonradan forma düzəlməyə doğru inkişaf etdiyini söyləmişlər. Professor M.Hüseynzadə yazır: “Başqa nitq hissələrindən feil düzəldiyi kimi sadə, düzəlmə feillərdən də feil əmələ gəlir. Belə feillər ona görə düzəlmə hesab olunur ki, bunların da müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə həm şəkli, həm də mənası dəyişdirilir” (4, 124). Doğrudan da, ayrı-ayrı feillərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırıldıqda, həmin feillərin semantik məzmununda ciddi dəyişiklik müşahidə edilir, həm ayrı-ayrı feil növləri əmələ gəlir, həm də təsirlik və təsirsizlik anlayışlarının əvəzlənməsi özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadə iş feillərindən, düzəlmə iş feili əmələ gətirmək üçün həmişə bütün feillərə eyni cür ölçülərin və eyni morfoloji əlamətlərin tətbiqi mümkün olmur. Yəni bu və ya digər sözdüzəldici morfem bir qisim sadə iş feillərinə artırılmaqla bildiyi halda, digərlərinə bunu tətbiq etmək mümkün olmur və onların başqa sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etməsi lazım gəlir.

Azərbaycan dilində düzəlmə feillərdən də başqa şəkilçilər, vasitələrlə düzəlmə iş feilləri yaranır. Belə ki, düzəlmə feillərə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əvvəlki feildən fərqli mənaya malik, eyni zamanda təsirli və feilin müxtəlif məna növlərində işlənən yeni mənalı feillər yaradılır ki, bu da dilimizdə iş feillərinin kəmiyyətcə artmasını şərtləndirir. (məs., *hibridləşdir-*

mək, elektricləşdirmək, maarifləndirmək, genişləndirmək, düzəltmə və s.).

Feil əsaslarından iş feilləri düzəldən sözdüzəldici şəkilçiləri *məhsuldar* və *qeyri-məhsuldar* şəkilçilər olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. *Məhsuldar şəkilçilərə -dır, -dir, -dur, -dür, -ir, -ir, -ur, -ür, -t, -it, -it, -ut, -üt* şəkilçilərini misal göstərə bilərik. Bu şəkilçilər təsirli iş feilləri düzəldir.

-ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi; *bişirmək, köçürmək, artırmaq* və s.

-dır, -dir, -dur, -dür şəkilçisi; *əkdirmək, kəsdirmək, deşdirmək* və s.

-t şəkilçisi; *Calatmaq, daratmaq, doğratmaq, qurutmaq, bərkitmək* və s.

Feildən feil düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır. *Qeyri-məhsuldar şəkilçilər* milli və alınma mənşəli sözlərə qoşularaq düzəltmə iş feilləri yaradırlar. Dilimizdə iş feilləri yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ı, -i, -u, -ü. Feillərə əlavə olunaraq təsirli iş feili əmələ gətirir. Məsələn, *qazımaq, sürümək.*

-a, -ə. Adlara qoşularaq düzəltmə iş feili yaradır. Məsələn, *ələmək, boşamaq, gözəmək.*

-cala. Feildən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçiyyə müasir Azərbaycan dilindəki “*ovcalamaq*” sözündə təsadüf olunur. Qoşulduğu sözdə *-xala* və *-uşdur* şəkilçisinin ifadə etdiyi semantikanı yaradır: *Ovxalamaq-ovuşdurmaq-ovcalamaq.*

-ala, -ələ. Müasir Azərbaycan dilində əsasən, sonu samitlə bitən birhecalı feillərə artırılaraq təsirli iş feilləri əmələ gətirir. Məsələn, *eşələmək, silkələmək, bükələmək, çözələmək, səpələmək* və s.

-ar, -ər şəkilçisi vasitəsilə isimdən, feildən təsirli iş feili yaranır. *Otarmaq, çıxarmaq, qoparmaq* və s. Bu şəkilçi vasitəsilə *su* ismindən feil düzəldikən, həmin söz özünün ən qədim formasında *-suv* (*suvarmaq*) şəklində işlənir.

-ızdır, -izdir, -uzdur, -üzdür. Mürəkkəb struktura malik olub, dilimizdəki dördvariantlı *-iz* və *-dır* şəkilçilərinin sintezi əsasında formalaşmışdır. Dilimizdəki *çimizdirmək, dadızdırmaq, içizdirmək, əmizdirmək, yatızdırmaq* və s. iş feillərində rast gəlinir. Lakin dilimizin lüğət tərkibində müstəqil leksik mənaya malik *damız(maq)* və *əmiz(mək)* sözləri yoxdur. Məhz buna görə də, *-iz, -iz, -uz, -üz* şəkilçisi ilə düzəldən təsirli feillər müstəqil yox, *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisinin əlavəsi ilə işlənir və bu, feilin ümumi məzmununa xələl gətirmir. Nadir halda şəkilçinin *-duzdur, -dizdir* variantlarına rast gəlinir. Məsələn, *yuduzdur(maq), yedizdir(mək)* və s.

-ğuz. Bu şəkilçi də dörd variantlı *-iz* və *-ızdır* şəkilçisi ilə kökdəşdir. Təsirsiz feildən təsirli feil əmələ gətirir. Məsələn, *durğuzmaq.*

-dar, -dər. Təsirsiz feillərin sonuna artırılmaqla təsirli feil əmələ gətirən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, *döndər(mək).*

-it, -it, -ut, -üt. Təsirsiz feillərin sonuna qoşulmaqla təsirli iş feilləri əmələ gətirir. Məsələn, *axıtmaq*; dilimizdəki *dağıtmaq, arıtmaq* sözlərində artıq *-it* şəkilçisi daşlaşmışdır.

-xa, -xala şəkilçisi; **-xa** və **-la** eyni mənənin ifadəçiləri olan şəkilçilərdir.

-**xa** şəkilçisi arxaikləşməkdə olduğundan onun işləndiyi sözlərə **-la** şəkilçisi də artırılır. *Ovxamaq, ovxalamaq, çalxamaq, çalxalamaq, yayxalamaq.*

-la. Bu şəkilçi dilimizdə məhsuldar olub, adlara əlavə olunmaqla iş feilləri düzəldir. Məs., *qollamaq, bizləmək, nömrələmək* və s. Lakin istisna hal kimi **-la** şəkilçisi feildən feil də əmələ gətirə bilir. Məs., *yırğalamaq, budalamaq, yontalamaq.*

-ışdır, -işdir, -uşdur, -üşdür, -aşdır, -əşdir, -şdır. Bu şəkilçi “ş” ünsürlü *-ış, -iş, -uş, -üş, -aş, -əş* və *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçilərinin sintezi əsasında əmələ gəlmiş və mürəkkəb struktura malikdir. Müasir Azərbaycan dilində qeyd olunan şəkilçini bir qrup sözlərdə tərkib hissələrə ayırmaq mümkün olduğu halda, digər sözlərdə bu, mümkün deyil. Məs., *bölüşdürmək, büküşdürmək, büzüşdürmək* və s. kimi sözlərdə dördvariantlı *-ışdır* şəkilçisi iki ayrı sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında çıxış edir. Bu məqamda *-ış, -iş, -uş, -üş, -aş* felin növ kateqoriyasının *-dır, -dir, -dur, -dür* isə təsirlilik kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olub, yeni məzmunlu leksik vahidlər əmələ gətirir.

Bir qrup sözlərdə şəkilçi tərkib hissələrə ayrılırmı, bu zaman qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunur, işlənmə dairəsi olduqca məhduddur. Məs., *araşdırmaq, quraşdırmaq, ovuşdurmaq.* Qeyd edək ki, son zamanlar yanlış olaraq “*araşdırmaq*” sözünün tərkibindəki “**ş**” samiti bitişdirici samit kimi götürülür. “*Araşdırmaq*” sözünün kökü saitle bitdiyindən, şəkilçi də saitle başladığından eliziya hadisəsi baş vermiş və **-aş** şəkilçisindəki “**a**” saiti düşmüşdür: *ara(maq)-ara+aş(maq)-araş+dır(maq).* Yuxarıda sadaladığımız sözlərdən fərqli olaraq “*araşdırmaq*” sözündəki *-ş* şəkilçisi ayrıla bilmədiyi üçün **-dır** şəkilçisi ilə birlikdə mürəkkəb qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi götürülməlidir. Bu şəkilçi müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar olsa da, tarixən daha işlək olmuşdur. *Araşdırmaq* qəlibi əsasında müasir dilimizdə bir neçə söz yaranmışdır ki, həmin sözlər də söz tərkibindəki *-ş* samitinin bitişdirici olmadığını sübut edir. Məsələn: *calaşdırmaq, quraşdırmaq* və s. Bu sözlərdəki *-ş* ünsürü tarixən feildən feil düzəldən və növ kateqoriyasının morfoloji göstəricisi olub, müasir dilimizdə şəkilçi tərkibində daşlaşmış formada işlənir.

Beləliklə, qeyri-məhsuldar şəkilçilərin özləri də dildə məhsuldarlığın yaranmasına və artmasına xidmət edir, dilin lüğət ehtiyatını daha da inkişaf etdirərək zənginləşdirir.

Bütün feillərdə olduğu kimi, iş feillərində də quruluş baxımından müəyyən bir hissəni *mürəkkəb feillər* təşkil edir, bu növ feillər müxtəlif yollarla əmələ gəlir və rəngarəng semantik məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, ədəbi dildə işlənməsinə, zənginliyinə və oynadığı rola görə böyük əhəmiyyət daşıyır.

Prof. M.Hüseynzadənin mürəkkəb feillərin müəyyənləşdirilməsi meyarlarına əsaslanaraq, mürəkkəb iş feilləri və onların əsas tipləri haqqında müəyyən fikir yürütməyə çalışacağıq. Alim, müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin əmələgəlmə üsuluna görə dörd növünü müəyyənləşdirərək yazır ki, “Bir isimlə bir feildən əmələ gəlmiş mürəkkəb feil həm ismin, həm də feilin əvvəlki məzmununu da dəyişdirir, yeni bir məzmun ifadə edir. Bu da feillərin mənasından

(semantikasından) irəli gəlir” (4, 126). Bu isə o deməkdir ki, mürəkkəb feillərin yaranmasında daha çox hallarda ad və feilin birləşməsi müşahidə edilir. İş mənası ifadə edən mürəkkəb feillərin yaranması zamanı aşağıdakı quruluş xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

1. Mürəkkəb iş feillərinin yaranması zamanı adlarla müxtəlif mənalı feillər birləşir. Bu zaman daha çox hallarda *et*, *elə* kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər, isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir (4, 125). Bu tipli mürəkkəb iş feilləri yaranarkən mürəkkəb feili əmələ gətirən komponentlərin əvvəlki mənası qismən də olsa saxlanılır və mürəkkəb feilin ümumi məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Məs., *daxil etmək*, *dəfn etmək*, *həbs etmək*, *müalicə etmək* və s. *Etmək*, *eləmək* feili adlıq halda işlənilib vəzifə, məşğuliyyət və ya peşə bildirən isimlərlə yanaşı gələrək şəxsin məşğuliyyət, vəzifə və ya sənətini göstərən mürəkkəb feillər düzəldir. Məs., *müəllimlik etmək*, *başçılıq etmək* və s.

2. Mürəkkəb iş feillərinin ikinci qismi də adlarla feillərin birləşməsindən yaranır, lakin bu zaman bu tipli mürəkkəb feillərin tərkibində iştirak edən feillər, əksər hallarda müstəqil feil kimi işlənsə də, mürəkkəb feil əmələ gətirərkən daha çox köməkçi feil funksiyası daşıyır. Məsələn, *çəkmək* feili qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isimlə birgə işlənərək, müəyyən bir obyektə doğru yönəlmiş iş və hərəkəti göstərə bilən mürəkkəb iş feilləri əmələ gətirə bilər: *hücum çəkmək*, *qol çəkmək*, *qələm çəkmək*. Yönlük halda olan isimlərlə yanaşı gələrək əşyaya bu və ya digər cəhətdən təsir edilməsini göstərən mürəkkəb iş feilləri əmələ gətirir. *Dara çəkmək*, *suya çəkmək* və s.

Ümumiyyətlə, bu yolla yaranan mürəkkəb feillərin əksər hissəsini başlıca olaraq adlıq, yönlük və ya çıxışlıq halda olan adla - *vermək*, *vurmaq*, *götürmək*, *gəlmək*, *çəkmək*, *salmaq*, *tutmaq*, *qoymaq*, *sürmək* və ya *aparmaq* köməkçi feillərindən ibarət mürəkkəb feillər təşkil edir. Məs., *od vurmaq*, *baş vurmaq*, *baş çəkmək*, *yuva salmaq*, *hazırlıq aparmaq*, *diaqnoz qoymaq*, *məhsul götürmək* və s.

Bu tip mürəkkəb iş feillərinin böyük əksəriyyəti leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarətdir.

3. Müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənərək mürəkkəb iş feilləri əmələ gətirə bilər. Belə mürəkkəb feillərin hər iki komponenti eyni kökə malik olur: *sap saplamaq*, *tikiş tikmək* və s. Belə tipli mürəkkəb iş feillərini tərəflərinin ifadə formasından asılı olaraq iki qrupa ayırmaq olar: 1) belə mürəkkəb feillərin bir qismində ad hissəsi sadə isimlə, feil hissəsi isə həmin isimdən düzəlmiş feillə ifadə olunur (*ütü ütüləmək*, *su sulamaq*); 2) digər qismində isə onun ad hissəsi ikinci yerdə feildən düzəlmiş isimdən ibarət olur (*biçin biçmək*, *yamaq yamamaq*).

4. *-ib* şəkilçili feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan mürəkkəb iş feilləri. Bu feillərdə hər iki komponent bir leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edir. Məs., *qurub-yaratmaq*, *qatıb-qarışdırmaq*, *ölçüb-biçmək* və s.

Beləliklə, iş feilləri hər hansı iş haqqında söhbət gedən cümlələrdə işlənilir. Sadə, düzəltmə, mürəkkəb iş feillərinin əksəriyyəti təsirlilik bildirir, çünki

həmin feillərin lüğəvi mənasında obyektə əlaqə çox güclüdür. İş feillərində obyekt ilə birbaşa əlaqə yarandığından çox az bir hissəsi təsirsizlik bildirir. Müəllimlik etmək, yuva salmaq və s. İş feillərinin yalnız mürəkkəbi əsasən, məcazi mənada işləndikdə təsirsizlik yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, Morfologiya. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1960, 334 s.
2. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971, 160 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı: Nurlan, 2007, 280 s.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2014, 400 s.
7. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə fəllər. Bakı: Lenin adına API-nin nəşri, 1984, 124 s.
8. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fəllər. Bakı: Elm, 2006, 504 s.
9. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II hissə. Z.Budaqovanın redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1980, 510 s.

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

А.Г.РЗАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о структурных типах глаголов действия, употребляющихся в современном азербайджанском языке. Простые глаголы действия группируются по количеству их слогов; отмечается, что односложные глаголы действия имеют более древнюю историю. Производные и сложные глаголы действия анализируются на основе конкретных примеров. Рассматриваются суффиксы, с помощью которых образуются отглагольные и отыменные глаголы действия. Данные суффиксы группируются на основе показателей их продуктивности и непродуктивности. В статье также анализируются сложные глаголы действия, группировка которых проводится соответственно способам их образования. Особое внимание уделяется категории переходности производных глаголов действия. В частности, подчеркивается, что большинство глаголов действия переходно.

Ключевые слова: глаголы действия, простые глаголы действия, производные глаголы действия, сложные глаголы действия, продуктивные и непродуктивные суффиксы

STRUCTURAL PECULIARITIES OF ACTION VERBS IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

A.H.RZAYEVA

SUMMARY

The article deals with the structural types of action verbs used in the modern Azerbaijani language. Simple action verbs are grouped according to the number of their syllables; it is noted that monosyllabic action verbs have more ancient history. Derivative and-compound action verbs are analyzed on the basis of concrete examples. The suffixes that form the action verbs from nouns and verbs are analyzed. These suffixes are grouped on the basis of indicators of their productivity and nonproductivity. The article also contains the analysis of the compound action verbs that are grouped according to the ways of their formation. Special attention is focused on the category of transitivity of derivative action verbs. It is emphasized that most action verbs are transitive.

Key words: action verbs, simple action verbs, derivative action verbs, compound action verbs, productive and nonproductive suffixes

UOT 57.08.01

**LİŦVİSTİKADA DİLLƏRARASI
VƏ DİLDAXİLİ İNTERFERENSIYA****Ş.Q.XUDAVERDİYEVA**
Azərbaycan Dillər Universiteti
x.shahla@mail.ru

Məqalədə linqvistikada dillərarası və dildaxili interferensiyadan bəhs olunur. Burada interferensiyanın öyrənilməsi, onu doğuran səbəblər, onun əsas xarakterik cəhətləri və aradan qaldırılması yolları öz əksini tapmışdır. Müəllif dillərarası və dildaxili interferensiyanın yaranma səbəbləri və onun psixoloji aspektlərini müəyyən etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: interferensiya, vərdiş, linqvodidaktika, dillərarası, xarici dil, ünsiyyət

İnterferensiya hadisəsi linqvistikada az öyrənilən sahələrdən biridir. Müasir dövrdə dövlətlərarası münasibətlərin genişlənməsi və xalqlararası ünsiyyətin artması ilə bağlı olaraq, bu sahəyə maraq artmışdır. Dillərin tədrisi üzrə ixtisaslaşmış ali məktəblərdə və müvafiq fakültələrdə tələbələrə interferensiya haqqında daha geniş məlumatlar verilməli, onlar interferensiya hadisəsinin müəyyənləşdirməyi və onu aradan qaldırmağı bacarmalıdırlar. İnterferensiya – bir dil sisteminin başqasına təsirinə deyilir. Burada interferensiya fərddə *transfer* və ya dil cəmiyyətində *transferes* adlanır. Birinci halda söhbət kontrastiv dilçiliyin məşğul olduğu səhvlərin mənbələri və aradan qaldırılmasından gedir, ikinci halda isə səhvləri doğuran səbəblər, dildə dəyişmələr öyrənilir (14, 306). Bəzən səhv olaraq interferensiyanı analogiya ilə eyniləşdirirlər (1, 5).

«İnterferensiya» termini latın mənşəlidir («inter» - arasında), «ferens» - «daşıyıcı» deməkdir (8, 359). Bu termin ilk dəfə fizika elmində «dalğaların qarşılıqlı sürtünməsi nəticəsində zəifləməsi» mənasında işlənmişdir (21,296). Bundan başqa, interferensiya biologiya, psixologiya və başqa elm sahələrində işlənmiş, ilk dəfə olaraq İ.Epşteyn tərəfindən linqvistikada istifadə olunmuşdur. İnterferensiya hadisəsini linqvistikada ilk tətbiq edənlər Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşlar. Onlar belə bir fikir söyləmişlər ki, interferensiya prosesi zamanı dillər arasında dil normalarının pozulması baş verir. Bu uyğunsuzluq zamanı bir tərəfdən mənfi, digər tərəfdən isə müsbət nəticələr əldə edilə bilər. Belə interferensiya anlayışı daha geniş yayılmışdır (19,54). İnterferensiya linqvistik ədəbiyyatda U.Vaynrayx tərəfindən geniş yayılmışdır.

U.Vaynrayxa görə, «interferensiya – dillərin qarşılıqlı əlaqələri zamanı dillərdən hər hansı birinin normadan kənara çıxması hadisəsidir» (7,108). O, interferensiyayı nitq və dil interferensiyalarına bölmüşdür. U.Vaynrayxın monoqrafiyasının çap olunmasından sonra isə interferensiya linqvistikada artıq tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir.

Hal-hazırda bu termin xarici dillərin, linqvistikanın, sosial linqvistikanın, psixoloji linqvistikanın və psixologiyanın tədrisi metodikasında istifadə edilir.

İnterferensiya hadisəsinin mahiyyətinin öyrənilməsi və onun dillərarası və dildaxili proseslərə təsirinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında iki fikir mövcuddur: bir qrup tədqiqatçılar interferensiyanın ana dilinin öyrənilən xarici dilə, digər tədqiqatçılar isə hər iki dilin – həm ana dilinin, həm də xarici dilin bir-birinə təsiri kimi göstəriirlər. D.E.Rozental və M.A.Telenkova «Linqvistik terminlərin lüğət-sözlüyü» kitabında interferensiyayı «ana dilinin xarakterik cəhətlərinin öyrənilən xarici dilə keçirilməsi» adlandırırlar (16,132). Burada interferensiya birtərəfli təsirin nəticəsi kimi təqdim olunur və müəlliflərin qənaətinə görə, ana dili xarici dilin mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Y.D.Deşeriyev və İ.F.Protçenko interferensiyayı «iki dilin qarşılıqlı münasibətləri zamanı ortaya çıxan struktur elementlərinin əlamətləri» kimi xarakterizə edirlər (11,28-29). Müəlliflər göstəriirlər ki, interferensiya hadisəsi məhz bir istiqamətdə – ana dilinin xarici dilə təsiri istiqamətində baş verir. Bəzi müəlliflər isə onun yeni öyrənilən dilə mənfi təsir etdiyini göstəriirlər. V.Y.Rozensveyq interferensiyayı «bir sıra dillərin öyrənilməsində onların qarşılaşması zamanı ortaya çıxan normadan yayınma halları» adlandırır. Lakin o, interferensiyanın qarşılaşan dillərdən daha çox hansının tərəfindən baş verdiyini aydınlaşdırmır və sanki həm ana dili xarici dilə, həm də xarici dil ana dilinə təsir göstərir (18,4). R.V.Vinoqradov göstərir ki, «interferensiya – öyrənilən dilin sxem və modellərinin ana dilinin müvafiq elementləri ilə əvəz edilməsinə və ya birincinin ikinciyə bənzədilməsinə deyilir» (10,55).

Ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, interferensiya – iki və daha artıq dillərin qarşılıqlı əlaqələri zamanı ortaya çıxan və yeni öyrənilən dilə ana dilinin təsirini özündə əks etdirən dil hadisəsidir.

Beləliklə, interferensiya hadisəsi - əvvəlki vərdişlərlə yeni yaranmış vərdişlərin fərqlənməsi deməkdir. Əvvəlki vərdişlər hər zaman yeni vərdişlərin yaranmasını çətinləşdirir və ya onların effektivliyini azaldır. Məhz buna görə də ana dilini mükəmməl bilən hər hansı bir şəxs istənilən xarici dili öyrənərkən, bir sıra səhvlərə yol verəcəkdir ki, bunun da əsas səbəbi ana dilində olan vərdişlərdir.

İnterferensiya hadisəsinin əsas problemi – ana dilini mükəmməl bilən insanların xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini öyrənərkən bir sıra vərdişlərdən uzaqlaşma bilməməsidir. İstənilən halda hər hansı bir üsul və metodlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq, dillərarası və dildaxili interferensiyayı tam aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Bir sıra hallarda müəllimlərbu amili nəzərə almırlar və bu da ümumi problemə çevrilir.

Tədqiqatçıların bir qismi interferensiyaya birtərəfli proses kimi yanaşır, yəni ana dilinin öyrənilən xarici dilə təsirinin olduğunu göstərirlər. Tədqiqatçılar içərisində interferensiyanın birtərəfli proses deyil, ikitərəfli dil hadisəsi olduğunu göstərənlər də var. M.Jusupovun fikrincə, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı nəinki ana dili xarici dilə, eyni zamanda xarici dil ana dilinə təsir göstərir (13,154-155).

İnterferensiya hadisəsinə münasibətdə bir sıra fikirləri, müxtəlif konsepsiyaları və nəzəriyyələri nəzərdən keçirən müəllif belə qənaətə gəlir ki, interferensiyayı dörd əsas anlamda qəbul etmək lazımdır:

1. İnterferensiya – öyrənilən dilin və ya dillərin sisteminin və normalarının pozulması ilə nəticələnən dillərin əks təsiridir;

2. İnterferensiya – xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin vərdişlərinin həmin dilə mənfi təsiridir;

3. İnterferensiya – qarşılıqlı münasibətlərdə olan dillərin bir-birinə təsiri zamanı ortaya çıxan mənfi və müsbət vərdişlərin və bacarığın məcmusudur;

4. İnterferensiya – dillərin bir-birinə təsiri mexanizmi deyil, əksinə bu təsirin nəticəsidir (13,147-148).

Eyni fikirə V.A.Jaksıbayevanın əsərlərində də rast gəlinir (12). Onun fikrincə, interferensiya – ana dilinin və xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri nəticəsində meydana çıxan dil hadisəsidir. L.İ.Barannikovanın fikrincə, interferensiyanın həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri mövcuddur (4).

Elmi ədəbiyyatda interferensiyanın iki növünün olduğu göstərilir:

1. Fonetik, qrammatik, semantik və stilistik xüsusiyyətlərinə görə, dil və nitq interferensiyası;

2. Yaranma mənbələrinə görə, dildaxili və dillərarası interferensiya.

Tələbələr xarici dil öyrənərkən, onlarda nəinki ana dilinin bütün vərdişləri, eyni zamanda öyrənilən dilin də vərdişləri formalaşır. Bununla bağlı olaraq, tələbələr bu iki dilin vərdişlərini növbəti öyrənəcəkləri dilə də şamil edirlər və bu zaman dillərarası və dildaxili interferensiya meydana gəlir (5,239). Dillərarası interferensiya zamanı bir xarici dilin struktur elementləri digər xarici dilə keçir. Dildaxili interferensiya zamanı isə tələbə sözləri öz bildiyi kimi ifadə etməyə çalışır və bu zaman səhvlər meydana çıxır. Dillərin mənimsənilməsi zamanı təkcə bir dilin daxilində deyil (dildaxili interferensiya), dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində də onların arasında interferensiya hadisəsi baş verə bilər və bunu dillərarası interferensiya adlandırırlar.

Müsbət (konstruktiv) interferensiya, həm də bir dildən öyrənilən digər dilə biliklərin asanlıqla ötürülməsi adlanır. Bu qaydaları fonetikada, qrammatikada və leksikada bildikdə, onları xarici dilin və ya dillərin öyrənilməsi zamanı da tətbiq etmək olar. Müsbət interferensiya eyni məna bildirən oxşar sözlərin öyrənilməsi zamanı daha çox tətbiq edilir. İki xarici dildə oxşar, lakin fərqli mənalar bildirən sözləri öyrənərkən, artıq mənfi interferensiya hadisəsi meydana çıxır.

Semantik interferensiya – bir dil sisteminin digərinə təsirinə deyilir.

Semantik interferensiya daha çox öyrənilən bir neçə dildə olan sinonim sözlər və ya qrammatik formaların müxtəlifliyi ilə bağlı meydana çıxır.

Dilin öyrənilməsi zamanı bir sıra qrammatik hadisələrlə üzləşmək olur. Məsələn, ingilis dilini öyrənən tələbə bu dilin keçmiş, indiki və gələcək zamana aid müxtəlif felləri ilə tanış olur və həmin fellərin xarakterik cəhətləri Azərbaycan dilində olan fellərin xarakterik cəhətlərindən fərqlənir. Bu zaman da interferensiya hadisəsi ortaya çıxır ki, buna dildaxili interferensiya deyilir. Dildaxili interferensiya, onun nəticələrindən asılı olaraq müxtəlik qruplara bölünür: nitqi çətinləşdirən, dilin qanunauyğunluqlarını pozan mənfi və öyrənilən dilə müsbət təsir göstərən interferensiya.

İstənilən bir dilin qrammatikasını öyrənərkən morfolojiya və sintaksisə xüsusi diqqət yetirilir. Morfolojiyada nitqin müxtəlif hissələri, söz birləşmələri və s., sintaksisdə isə sadə və mürəkkəb cümlələrin qurulması və s. öyrənilir. Eyni zamanda bir neçə dil öyrənərkən, həmin dillərin morfoloji və sintaksis xüsusiyyətləri də öyrənilir və onlar ana dilinin xüsusiyyətləri ilə müqayisə edilir. Ana dili ilə yanaşı digər dillərin öyrənilməsi zamanı insan bəzən ana dilinin xüsusiyyətlərini öyrəndiyi dilə də şamil edir və bu da bir sıra səhvlərə səbəb olur. Buna - dillərarası interferensiya deyilir. Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici (ekstralinqvistik) faktorlara daxildir. Əgər tələbə hər hansı bir xarici dili öyrənərkən ana dilinin bütün xüsusiyyətlərini həmin dilə şamil edərsə və ya bu proses əksinə baş verirsə – buna dillərarası interferensiya deyilir. Nəticədə, ünsiyyətdə olan dillərin bütün əlamətlərini özündə əks etdirən «üçüncü sistem» meydana gəlir. Bəzi müəlliflər interferensiya hadisəsinin yalnız dillərarası ünsiyyət zamanı meydana gəldiyini göstərirlər və dildaxili problemləri interferensiyaya aid etmirlər. Lakin interferensiya hadisəsinə geniş və dar mənada başa düşmək lazımdır. Geniş mənada interferensiya – ünsiyyətdə olan dillərin mövcud normalardan kənara çıxması, dar mənada interferensiya isə – ana dilinin öyrənilən dilə təsiri nəzərdə tutulur.

Dillərarası interferensiya fonetik, leksik və qrammatik xarakter daşıyır. Lakin A.S.Jurininin fikrincə, interferensiyanın daha çox növləri mövcuddur: fonetik (məna müxtəlifliyi funksiyası daşıyır); orfoqrafik; qrammatik; morfoloji; sintaksis; dəqiqlik; leksik; semantik; üslub; sosial-mədəni (15,44).

Ana dilini mükəmməl bilən hər hansı bir şəxs xarici dilin öyrənilməsi zamanı yeni dil materialının mənimsəməli və xarici dilin müxtəlif elementlərinin öyrənməlidir və bu proses həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının dəyişməsi əsasında baş verir. Xarici dili öyrənən şəxs həmin dilin xüsusiyyətlərini doğma dil normalarına uyğun öyrənməyə çalışır. Bu zaman hər iki dil həm fonetik, leksik və qrammatik müqayisə olunmalıdır (19,55).

Xarici dillərin mənimsənilməsi zamanı ən mürəkkəb mərhələ həmin dilin fonetikasının öyrənilməsidir. Xarici dilin öyrənilməsi zamanı hər hansı bir sözün tələffüzü zamanı artikulyasiya vərdişinin dəyişdirilməsi baş verir, başqa sözlə xarici dili öyrənən şəxs onun tələffüz qaydalarını öz ana dilinin fonoloji sistemindən qəbul edir. Fonetik interferensiya zamanı əvvəlki dilin tələffü-

zündə mənimsənilmiş vərdişlər sonrakı dilin öyrənilməsi zamanı bir sıra qüsurları ortaya çıxarır (9,131). Bu qüsurlar söz vurgusunun təbiətindən, lokallığından və dərəcəsinə, cümlə quruluşunun təbiətindən və distribusiyasından irəli gələn səhvlərdir (23).

Dillərin qarşılıqlı təsirində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri də – leksik interferensiyadır. Leksik interferensiya iki dilin – ana dilinin və öyrənilən dilin leksik mənalarının uyğun gəlməməsi nəticəsində meydana gələ bilər. Buna görə də öyrənilən dilin mənimsənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik qrammatik sistemi nəzərə alınmalıdır. Leksik-semantik interferensiya – interferensiyanın əsas xüsusiyyətlərindəndir. Çünki, bu zaman qarşı tərəfin danışıqını dinləyici qismən və ya bütövlükdə başa düşməyə bilər. Ümumiyyətlə, 2 dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunlaşmanın 3 tipi mövcuddur: tam uğunlaşma, qismən uyğunlaşma və uyğunlaşmama.

Dillərin mənimsənilməsində qrammatik interferensiya mühüm yer tutur. Fonetik interferensiyada olduğu kimi, burada da əvvəl mənimsənilmiş dil sonrakı dilin qrammatikasını mənimsəməyə mənfi təsir göstərir. Qrammatik interferensiya dedikdə ana dilində olan differensial əlamətlərin xarici dilə keçirilməsi, xarici dildə olan differensial əlamətlərin ana dilində nəzərə alınmaması başa düşülür (2,58). Xarici dillərin tədrisi təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda xarici dildə olan differensial əlamətlərin nəzərə alınmaması onların ana dilində olmaması ilə deyil, onların istifadə edilmə vərdişlərinin olmaması ilə bağlıdır. Öyrənilən dilə dağınıq şəkildə daxil olan vərdişlər isə interferensiya hadisəsini doğurur (22,32). Qrammatik interferensiya ən çox ikinci və sonrakı dilləri öyrənən zaman təzahür edir. Bu zaman iki dil sisteminin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı tipik səhvlər meydana çıxır (23). V.Y.Rozensveyq və L.M.Uman qeyd edirlər ki, ana dilindən başqa digər dilləri öyrənərkən «danışanın təfəkküründə öyrənilən dilin qrammatik differensial əlamətlər sisteminin ondan fərqli olan başqa sistemlə və ana dilinin qrammatik differensial əlamətlər sisteminin təsiri ilə qurulmuş dəyişməsi prosesi baş verir. Bu proses qrammatik interferensiya adlanır» (17,73).

Əslində qrammatik interferensiya hadisəsi az hallarda müşahidə edilə bilər, çünki qrammatik hazırlığa hələ orta məktəbdən böyük diqqət ayrılır. Əgər orta məktəbdə ingilis dili keçilmişsə, bu zaman həmin dilin qrammatikasını orta təhsil dövrünün sonunadək şagird yaxşı mənimsəməlidir. Hətta ali məktəblərdə I kurs tələbələrinin qrammatik hazırlığı digərlərinə nisbətən yüksək olur. Əgər IV kursda qrammatik interferensiyada səhvlər müşahidə edilirsə, bu, artıq dildaxili interferensiyanın təsiri ilə bağlı olur.

Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı interferensiya hadisəsi bir çox hallarda reallığa çevrilir, yəni xarici dildən (məs., ingilis dilindən) bəzi sözlər (internet, kompyuter, provayder, hotel, dizayner, monitor, server, mesaj və s.) heç bir struktur-semantik dəyişikliklərə məruz qalmadan dilimizə daxil olur. Bu proses müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı, dövlətlərarası siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və inteqrasiya prosesinin güclənməsi şəraitində

daha sürətlə baş verir.

Hər hansı bir dilin öyrənilməsi zamanı ortaya çıxan dillərarası interferensiya hadisəsini aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən linqvodidaktik metodlar sırasında tələbənin qabiliyyətinin nəzərə alınması, tədris prosesində onun motivasiyası və şərtləndirilməsi əsas zəruri amillər hesab edilir (20). Müəllim müxtəlif metodlardan istifadə edərək, tədrisin məqsəd və şərtlərindən asılı olmaqla həmin səhvləri aradan qaldıra bilər. Bu zaman o, səhvlər üzərində işləməyin müxtəlif prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bu prinsipləri, adətən yeddi alternativ tipə bölürlər:

- səhvlərə diqqətlə nəzər salınması və ya onların müəyyənləşdirilməsi;
- həmin andaca və ya bir müddət sonra səhvlərin aradan qaldırılması;
- səhvlərin aradan qaldırılmasının digər bir şəxsə həvalə edilməsi;
- səhvlərin aradan qaldırılmasının bütün qrupa həvalə edilməsi;
- bir neçə dəfə səhvin düzəldilməsindən sonra yenidən həmin tələbə ilə mükəlliməyə qayıdılması;
- səhvlərin tapılması və düzəldilməsi işinin tələbənin öz öhdəsinə buraxılması;
- səhvlərin düzəldilməsinin effektivliyinin yoxlanılması (3,91).

Xarici dilin mənimsənilməsi gedişində bir sıra interferensiya səhvləri – xarici dilin gec qavranılması, sintaksis «səhvlər» və s. ortaya çıxır. İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı daha çox ortaya çıxan çətinliklər içərisində – sait səslərin səslənməsini, aksentin olmasını, cümlədə vurğunun düz vurulmamasını, bəzi fellərin düzgün işlədilməməsini, kalliqrafik səhvləri göstərmək olar. Linqvodidaktik prosesdə interferensiyanın aradan qaldırılması üçün müxtəlif tədbirlər mövcuddur:

- ana dili ilə uyğunlaşmayan sözlərin ön plana çıxarılması;
- imkan daxilində əsas sözlərin izahının verilməsi;
- bəzi cümlələrin qrammatik cəhətdən tərcümə edilməsi;
- mənlərin şifahi şəkildə mütəmadi oxunuşunun təşkil edilməsi.

Linqvodidaktika (dil didaktikası) – dillərin öyrənilməsi mənimsənilməsi və yayılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. Dillərarası interferensiyanın aradan qaldırılmasında linqvodidaktikanın qarşısında duran ən vacib məqamlardan biri də – xarici dilin öyrənilməsi zamanı ortaya çıxan tələffüz xüsusiyyətidir. Bu zaman öyrənilən ana dilin dildə tələffüz xüsusiyyətləri (aksent) qabarıq şəkildə özünü göstərir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası interferensiya hadisəsi zamanı ortaya çıxan səhvlər keçici və təsadüfi xarakter daşıyarsa, tələffüz xüsusiyyəti bir çox hallarda qaçılmaz və daimi olur.

Beləliklə, linqvistikada interferensiya hadisəsinin aradan qaldırılması üçün göstərilən tədbirlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Göstərilən tədbirlərin hər biri ayrı-ayrılıqda tədris prosesində istifadə edilə və eyni zamanda, birlikdə və qarşılıqlı şəkildə tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Адышова С.А. Экспериментально-фонетический анализ интерференции (на материале немецко-азербайджанского билингвизма). Автореф.канд.дисс. Баку, 2003, 22 с.
2. Баграмова Н.В. Лингводидактические основы обучения второму иностранному языку: Учебное пособие.СПб.: Из-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2005, 221 с.
3. Балясникова Н.С. Природа и типология ошибок при изучении английского языка как второго иностранного при первом испанском//Педагогика и Психология, теория и методика обучения. М.:2007, с.88-92
4. Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика её проявления./ Проблемы двуязычия и многоязычия. М.: Просвещение, 1972, 94 с.
5. Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. М.: Международные отношения, 1975, 239 с.
6. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие. М.: Прогресс,1972, 108 с.
7. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, 2004, 359 с.
8. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия. (билингвизма). М.: Прогресс, 1968, 227 с.
9. Виноградов В.Н. Стилистический аспект русского словообразования. М.: Наука, 1984, 272 с.
10. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия//Проблемы двуязычия и многоязычия. М.:1972, с.26-31
11. Джаксыбаева В.А. Речевая интерференция в аспекте проблемы лингводидактики и методики//http://www.rusnauka.com/13_EISN_2014/Philologia/1_168595/doc/htm
12. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Обучение произношению.Ташкент: Фан,1991, 240 с.
13. Dilçilik ensiklopediyası. I cild (dərs vəsaiti). Prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2006, s.306
14. Журина А.С. Использование конструктивной и преодоление деструктивной интерференции при изучении второго иностранного языка.// Ярославский педагогический вестник, 2015, №4, с. 42-45
15. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение,1976, 543 с.
16. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. К проблеме грамматической интерференции.В кн. «Проблемы структурной лингвистики». М.:1962
17. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. Интерференция и грамматическая категория// Исследование по структурной типологии. М.: Академия наук,1963, с.104-114
18. Süleymanov Y.Ə. İnterferensiya dil hadisəsi kimi. - /Dilçilik institunun əsərləri. Xüsusi buraxılış, 2012, s.53-56
19. Ставаж С. Основные тенденции в области изучения межъязыковой интерференции. Journal.pushkin.institute/archive/ archive/1986/86-5
20. Cross D. A Practical Hand book of Language Teaching. Prentice Hall, 1992, 296 p.
21. Swan M., Smith B. Learner English: A Teacher's Guide to Interference and Other Problems. – Cambridge University Press, 2001, p. 32
22. Fəaliyyətin mənimsənilməsi. <http://kayzen.az/blog/psixologiya>

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ И ВНУТРИЯЗЫКОВАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Ш.Г.ХУДАВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о межъязыковой и внутриязыковой интерференции в лингвистике. Здесь нашли свое отражение изучения, причины возникновения, основные характерные черты интерференции и пути устранения ее. Автор уделяет особое внимание на определение основных психологических аспектов интерференции.

Ключевые слова: интерференция, привычка, лингводидактика, межъязыковой, иностранный язык, общение

INTERLINGUAL AND INTRALINGUISTIC INTERFERENCE IN LINGUISTICS

Sh.G.KHUDAVERDIYEVA

SUMMARY

The article deals with the interlingual and intralinguistic interference in linguistics. The study of the cause, the principles of emergence and the main characteristic features of interference and ways of its elimination are reflected. The author pays special attention to the determination of the main psychological aspects of interference.

Key words: interference, habits, linguodidactic, interlanguage, foreign language, communication

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82(091), UOT 82-1****XV ƏSR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA İLAHİ MƏHƏBBƏT****M.V.SÜLEYMANOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******melek.suleymanova@yahoo.com***

Təsəvvüf motivləri Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının təməli idi. Bu baxımdan təsəvvüfün əsasını təşkil edən ilahi məhəbbət ideyaları hər bir şairin yaradıcılığında aparıcı mövqeyə malik idi. Bu məqalədə XV əsr Azərbaycan klassiklərinin poeziyasında eşq fəlsəfəsinin sənətkarlıqla qovuşaraq onların bütün fikirlərinin tərcümanına çevrilməsindən və ilahi eşqin əsas mahiyyətindən danışılır. Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ilahi məhəbbətə dair mütərəqqi fikirlər yüksək sənət dili ilə yaradılan orijinal bədii quruluşa malik şeirlərdə ifadə edilmiş, bütün yaradılışın səbəbi olan məhəbbət əxlaqi fəzilətlərin məcmusu kimi dəyərləndirilmişdir.

Açar sözlər: XV əsr Azərbaycan poeziyası, təsəvvüf motivləri, ilahi məhəbbət, aşiq və məşuqə

XV əsr Azərbaycan poeziyasının ən əsas motivlərindən olan təsəvvüf özündə məhəbbət, ictimai, təbiət, əxlaqi-didaktik və s. motivləri birləşdirirdi. Təsəvvüfün özəyini məhəbbət təşkil etdiyindən bu ideyalar məhz eşq fəlsəfəsi üzərində qurulmuşdur. XV əsr klassikləri: Gülşəni, Həbib, Həqiqi, Xəlil, hətta Kişvəri və s. öz poetik sənətkarlığının zirvəsini məhz məhəbbət motivli əsərlərində nümayiş etdirirdilər. “Dünya sevgi üzərində qurulmuşdur” ideyası ətrafında həm ilahi, həm də dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edən şairlər bir amala: insanı mənən saflaşmağa, sevgi ilə pisləklərdən təmizləməyə, dünyanı nifrətdən, düşmənçilikdən azad etməyə xidmət edirdilər. Bir sözlə, humanizm başlıca amal idi. Ciddi və aktual problemlər, lirik qəhrəmanın taleyi, müxtəlif fəlsəfi hislər məhəbbət poeziyasının təsiri altında əks olunur, bu təsir gücü ilə cəmiyyətdə baş verən hadisələr, istər sevgi, istər ictimai aspektdə paralel olaraq öz həllini tapırdı.

XV-XVI əsrlərdə məhəbbət mövzusu insan azadlığı uğrunda gedən mübarizənin tərənnümü üçün dəyərli bir vasitə idi. Orta əsrin qabaqcıl ziyalıları feodal zülmünü, xalqın hüquqsuzluğunu hiss edir, buna qarşı mübarizədə, birinci növbədə mənəvi azadlıq şüarını irəli sürürdülər... Məhz buna görə də

məhəbbət mövzusu geniş yayılır, insana olan məhəbbət, dostluq, sədaqət və azadlıq meyilləri məhəbbət mövzusunda ifadə olunurdu (3, 335).

Məhəbbət insanı izzətdən, şan-şöhrətdən, məğrurluqdan, eqoizmdən, təkəbbürdən keçib kamilləşməyə aparır, onda fədakarlıq hissi yaradır. Klassik ədəbiyyatda aparıcı motiv olan məhəbbət ilahi və dünyəvi məhəbbət olmaqla iki yerə ayrılır. Lakin zahirən ayrı anlaşılan məhəbbət batini cəhətdən eynidir. Ən cüzi də olsa, dünyəvi sevgi istəsək də, istəməsək də, ilahi məhəbbətə, alılıya aparan yolun başlanğıcıdır. Tam real eşqdən ilham alan Vaqif belə həyatının sonunda bu reallığın ilahi ziyasını kəşf etdi. Hər hansı sənət əsərini bəyənərkən ilk öncə onun müəllifini sevdiyimiz kimi, yaradılışa olan sevgi də insanı Mütləq Yaradana aparır. Hər bir varlığın xilqətində sevgi və gözəllik var.

Allahın Peyğəmbərə (s.ə.s.) vəhy olunan qüdsi hədisində “Mən gizli xəzinə idim. Tanınıb bilinmək üçün məhəbbət bəsləyib sevdiyim Məhəmməd s.ə.s.-in ruhunu və insanı yaratdım. Rəbbinin gizli, uca zatını tanıtdırıb, eşq və məhəbbət təhsil etmək üçün insan təbəqəsini bütün varlıqların ən kamili olduğunu layiq bilib, özümə yaxın etdim” (13, 107).

Sevübən sevdürdi özün özünə biçün sifət,
Yoğ ikən sevmə-sevilmə aləmində mavü ma.
Gənci-məxfi vəchüni eyni-möhübbətdən səvüp,
Göstərən sənsən sənə vəhdət dəmində biəza (9, 29).

Allahı dərk etmək – vəhdətə nail olmağın yeganə yolu eşqdır. Sevgi – məhəbbət – şövq – eşq təsəvvüfün nüvəsini təşkil edir. Eşq əzəli və əbədi varlıqdır. Demək, biz ilahi məhəbbətdən yaranmışıq. Sevgini qavrayan hər kəs Allahı bir gülü qoxulamaq rahatlığı ilə qavrayar (8, 108). Eşq və zövq biri digərini tamamlayır. Zövq Haqqa şahidlik dərəcəsinin ilkidir. Zövqdən gələn məhəbbətlə, məhəbbətdən ucalan eşqlə Allahın möhtəşəm sənəti qarşısında insanın vəziyyəti heyranlıqdır. Heyrət etmək fərq etməkdir. İlahi möcüzələri sevib dərk etməyən, fərq etməz və nəticədə heyrətdə olmaz. Allah sevgisi sevgilərin zirvəsidir. İnsan bütün yaradılmışları Allah rızası üçün sevər. Rəbbin “Vədud” adı var – sevən Allah. “Rəbbinizdən məğfirət diləyin, sonra Ona tövbə edin! Doğrusu, Rəbbim çox rəhm edən, çox sevəndir” (1, Hud, 90).

Yaradılmış hər bir kəsin mayasında ilk nurdan gələn məhəbbət zahir olur. İnsan yer üzündə Allahın xəlifəsi, yaranışın seçilmişsi, Yaradanın seçdiyidir. Allah buyurur: “Biz insanı gözəl şəkildə xəlq etdik” (1, Ət-Tin, 4) Belə insan mütləqdır ki, gözəlliklərə sarı getsin. Bu sevginin yolu itaətdən, tanımadan keçir. Əvvəlcə ətrafdakı gözəlliklərə baxıb xəlq edəni tanımalıdır. “Şərq də, qərb də Allahdır. Hansı tərəfə yönəlsəniz (üz tutsanız) Allah oradadır (1, Bəqərə, 115). Həqiqi Allahı tanımanın yolu insanın qəlbidir, insan paklaşdıqca onun qəlb gözü açılır və bu gözlə Rəbbini görmüş olur və Quddus olan Allah o pak və nöqsansız qəlblərə sığa bilir.

Bədii ədəbiyyatda istənilən şairin istər ilahi, istərsə də dünyəvi eşq lirikası iki surət: aşiq və məşuq üzərində qurulmuşdur. Bura bəzən əğyar da əlavə edilir. Təsəvvüf ədəbiyyatında məşuq sevgili, yar, dildar, həbib, mehr,

mah və s. adlandırılır ki, Mütləq Sevgili – Allah nəzərdə tutulur. Aşiq isə salikdir, öz məhbubu ilə daha çox ünsiyyətdə olmağa çalışır, bundan ləzzət aldığı üçün ünsiyyətin uzunluğu, yəni ibadət və zikr onu yormur. Aşiq Məşuqənin hüzurunda susmağa üstünlük verir, bəzən xəlvətə çəkilir, vüsəl üçün göz yaşı axıdır, günahlarından ötrü narahat olur, tövbələr edir, qəlbi çirkinliklərdən təmizlənir. Aşiqin göz yaşları onun bütün günahlarını yumaq gücündə olur. O, zahirən və batinən gözəl, eşq və elm əhli, irfan və mərifət sahibidir. Məhz buna görə də misilsiz məşuqun qarşısında miskinliyini dərk edir və bundan fəxrətlənir. Bu eşqdən gələn hüzn isə duyğu və düşüncənin, mənəvi təkamülün qaynağıdır.

Nə sevdadır deyniz bana, eşidüb qalmanız yana,
Könül bandan qaçub, ana gedər derlər, gedər derlər.

Eşitdim eşq ilə sevda qılandır aşiqi-şeyda,
Düşüb dəlü kibi tağə gedər derlər, gedər derlər (9, 103).

Eşq məhəbbətin ifrat dərəcəsidir, məhəbbətdən doğub və onun məhsuludur. İnsan eşq ehtirasının şiddətindən məhəbbətin əsiri olur. Aşiq ilahi bir məqama yetməsi səbəbi ilə eşqin qulu olur, öz məşuqəsinin qarşısında kiçilir və ondan gələn hər bir möhnəti qəbul etməyi özünə rəva bilir. Bu kiçiklik aşiqin mənəvi böyüklüyüdür. Nəinki dözmək, hətta bu möhnətdən xoşlanmaq bu böyüklüyü daha da ucaldır.

Qafil olan bilmədi eşq ilə halum nədür?
Söyləyicək anlamaz, çünki məqalum nədür...
Varlığın edən ədəm, yoxluğa qoyub qədəm,
Eşq ilə bilür o dəm hicrü vüsəlum nədir? (9, 93)

Eşq yolunun yolçusu olan təsəvüf şairi olan Şeyx İbrahim Gülşəni eşq ilə halı ağır olan aşiqin yoxluq aləminə qədəm qoyub sevgisinə qovuşaraq vüsəla çatmağının şirinliyindən danışır. Bu sevgini qazanmaq yolu ancaq biridir: "Əgər Allahı sevirsinizsə, onun göstərişlərinə əməl edin ki, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın" (1, Ali-İmran, 31). Demək, bu məhəbbətə çatmağın yolu Peyğəmbərlə yaxınlıqdır. Çünki o, Allahın mütləq məhbubu olmuşdur. İnsanın qəlbində məhəbbət tonqalını yandıran istənilən bir camal və kamal ilkin mənbədə nəhayətsiz bir həddə qərar tutmuşdur.

Başumdə eşq ilə əqlüm gərəkməz,
Ana bürhan için nəqlüm gərəkməz.
Dəlil istəmərəm sevdəyi-eşqə,
Çü əqlü hüccəti dəqlüm gərəkməz (9, 127)

Yaradanla yaradılan arasında sevgi kainatın təməl daşındır. O, Yaradandır, ruzi verəndir, açandır, yüksəldəndir, əziz edəndir, zəlil edəndir, digər isim və sifətlərin sahibidir. Uca Allah adlarının görünməsi üçün aləmləri yaratmışdır. Ən cüzi hissəcikdən tutmuş nəhəng kəhkəşanlara qədər bütün xəlq olunmuşlar sevgi əsasında var olaraq bir-birinə cazibə qüvvəsi ilə yanaşır. Yaradanın sevgisi bunların fitrətinə hopmuşdur. Məxluqatın xəmiri Haqq

sevgisi ilə yoğrulmuşdur. Uca Allah sevdiyi bəndəsini məşəqqətlərdən, sınaqlardan keçirə-keçirə kamilləşdirir. Eşqin izahı üçün nə söz yetər, nə əql. Eşqin giriftarı olmaqla dünyada olan hər bir varlığa sevgi ilə baxılar. “Baxdığımız gözəl olmalı, fəqət baxışımız da gözəl olmalıdır” (8, 86). Verənin Vədud ismini anlamağa çalışırıq. Lakin bu anlam Onun heç bir gözün görmədiyi, əqlin yetmədiyi Mütləq sevgisindən yola çıxmasaq, gerçəkləşməz. Sevgini başa düşmək üçün mənəvi-ruhani təkamüldə olmaq, “siratül-müstəqim”də olan ağılı hissi duyğulara tabe etdirmək lazımdır.

Aqıl dəlüyə dönüb bilməzlik ilə halə,
Qal ilə yaxşıyə ol yamanlığını sanmaz
Gər dövri-səma münkiri zövq edənə inanmaz,
Ləzzətlənən ol haldən qal eyləsə bilinməz (9, 137).

İzzəti-eşq olan könül mültəfiti-cahan deyil,
Eşqə müqəyyəd olmayan talibi-laməkan deyil (3, 248).

Həqiqinin fikrincə, bu dünyanın ləzzətlərinə biganə olan, yalnız Rəb-bini anan könül əsl eşq mübtəlasıdır və yalnız bu zaman aşiq laməkan olar, hər yerdə, hər tərəfdə məhbubunu görər. Eşq üçün məkan olmaz. Hər şey zaman dərğahında ölçülüb-biçilir, məkanda gerçəkləşir. Zaman və məkan bədən və ruh kimidir. Onlar arasında münasibəti düzgün quran insan həyat sərmayəsi olan ömrünü zaman içərisində dürüst yolda istifadə etmiş olur. Əks təqdirdə insan məkan daxilində zamanını boş xərcləmiş olur.

Səhraya düşdüm tilbə-rab gögə yetişdi nalışım,
Qıldı tikanlar üstünə hər pareyi-pirahənim.
Gögə çıx, ey naləvü bu əxtari-sərgəştədin,
Sorgil əhvalımnı, gör kim, nə zəvalım var mənim (11, 63).

Kişvərinin bu beytində aşiq öz məşuqəsinin qarşısında kiçilir, ondan gələn hər cür əzab və əziyyəti qəbul etməyi özünə rəva bilir, ancaq bu kiçiklik eşqin mənəvi cəhətdən böyüyüb, həqiqi vüsəl məqamına yetişməsinin ən mühüm mərhələsidir. Məşuqənin hər cür əzabına dözüb səbir etmək, həmçinin cövri-cəfasını öz canına bir ləzzət və rahatlıq kimi qəbul etmək isə bu mərhələnin əsas şərtidir.

Şöhrətindən keçmişəm dünyayı-faninin tamam,
Binişanı bulmuşam, namü nişandan keçmişəm (10, 283).

Xəlili də bütün məşəqqətlərə dözərək hər şeydən keçib yalnız bir məqamı bulmağı ali yolçuluğun son dayanacağı kimi dəyərləndirir.

Diləsən candan dirilmək diri ikən ələ gör
Sinadan ol dirlik üçün ondan özgə yox yərağ (9, 159).

Şairə görə, ölümdən qorxan, sonu fəna olan sevgidən qorxar. Dünyanın keçici şövqünə aldanmayıb, özünü ölümsüz dəyərlərə qurban verən kəslər azad şəxslərdir, çünki fəna azadlıqdır. İslam insanın dəyərini özündən ali varlığa – Allaha səcdə etməkdə görür. Bütün varlıqların kamilliyi özündən ali olan varlıqlara fəda olmasındadır. Heyvanın, bitkinin kamilliyi insana fəda olmasında,

torpağın kamilliyi nemət yetirməsindədir. İnsanla Allah arasında üstün varlıq yoxdur. İnsanın Allaha səcdəsi həqiqi azadlığın mənasıdır. İnsan özündən aşağı olanların əsarətindən azad olmaq üçün yüksəyə itaət etməsi onun azadlığının ifadəsidir. İnsan Allaha daha çox yaxınlaşdıqca, daha çox azad olur, yəni azadlıq hər yerdə Allahı görməkdir. İnsan özünün cahilliyi, ölümdən qorxması ucbatından azadlığı dərk etmə və ona çatma şansını əldən verir və nəticədə dərd, qorxu içərisində yaşayır. Demək, həyatın mənasını vahidiyyətdə görə bilən insan azaddır.

İnsanda ilahi bir ruh var. “Biz səni öz ruhumuzdan üfürdük” (1, əl-Hicr, 29). Allah 99 adına uyğun keyfiyyətləri insan arasında paylayıb. “Mən yer üzündə özümə xəlifə yaratmaq istəyirəm. Mələklər Allahdan: “Qan tökən, fəsad törədən varlıq mı yaratmaq istəyirsən?” – deyər soruşdular. O isə: “Mən biləni siz bilməsiniz” (1, Bəqərə 30). Yaradılışın ali nəqsədi, bəlkə də, budur.

Həqiqi aşiq əsrarəngiz varlıqdan sonra gerçək “Eşq nədir, məşuq nədir?”- sualına cavab tapmışdır. Bir sevgi fəvqündə hər şeyi sevməyə başlamışdır. Eşqi bir yerdə deyil, bütün zaman və məkanlarda tapmışdır. Məşuqun böyüklüyünə görə mənəvi aşıqın yolu və iztirabları çox böyükdür. Aşıqın Məşuqa yönəlişi onun özündən özünə yönəlişidir. Məşuqun dərkə özünün dərkidir. “Dur, yola düş, ey könül, eşq elinə gedəlim” (9, 254), – deyən şair bundan başqa yol tanımır və bu yolun “Susuz girib ol yola aclığı zar edəlim”, - deyərək çətinliyini dərk edir. Çəkdiyi acıların da “Dərd imiş dərman bana eşqün dəvası, ey təbib.. çün eşqi dərman bulmuşam” (9, 244), - deyərək əlacını tapdığını bəyan edir.

Həyatı boyu həqiqət axtarışında olan Gülşəni: “Ey Həqqin vəhdinə məzhər, lövhi-Quran bulmuşam”, “Xızrvər andan anuğun abi-heyvan bulmuşam”, “Yarın olan cənnət ilə hürü qılman bulmuşam”, “Gülşəni bixar olan güldən gülüstan bulmuşam”, “Qüdsi Kəbə ol nəzərdən pəs rəhman bulmuşam”, “Qiluban bayramü canum ana qurban bulmuşam”, “Vəchümün sevgisini canumə canan bulmuşam”, - deyərək axtardığını - əsl eşqi tapmış elan edir.

Həqiqi aşıqlar ilahi eşqin məcnunları adlanırlar və eşqin sonu olan kamillik mərtəbəsi onları nəhayətdə divanəlik dərəcəsinə gətirmiş olur. Peyğəmbərimizi də (s.ə.s.) divanə adlandırmışlar. “Ey özünə kitab nazil edilən kəs, Axı sən divanəsən!” (1, Hicr, 6), “Onlar dedilər: “Həqiqətən, sən ovsunlaşmışlardansan (1, Divanənin birisən)” (Şüəra, 153), “...Onda divanəlik var!” – dedilər” (1, əl-Muminin, 70). Lakin bunun əksi olaraq deyilir. “Sən Rəbbinin neməti sayəsində divanə deyilsən” (1, Qələm, 2). Həqiqi aşıqın eşqi ətrafdakılar tərəfindən anlaşılmayanda onu “divanə”, “məcnun” adlandıırırlar.

“Məcnun ərəbcə cünun, divanə, örtülmüş mənasındadır ki, bu da başqalarının, daha dəqiq desək, kamil əql, dərrakə və dünyagörüşünə sahib olmayanların nəzərincə, kamal sahiblərində baş verən çox qəribə hərəkətləri onların əqli dərk etmədiyindən, məcnunluq məhfumu ilə adlandırılmalarıdır... Kamilliyin yüksək mərtəbəsi eşq olduğu kimi, eşqin də yüksək mərtəbəsi divanəlikdir. Bütün Yaxın və Orta Şərq klassik şairləri öz şeirlərində ilahi eşqi

tərənnüm edərək özlərini eşqin divanəsi hesab etmişlər” (13, 149).

Görəndə aşiqi-məcnuni aqıl

Dəlü kimi o halə gəlmək olmaz (9, 124).

Nəçə aqilləri Məcnun edibdir.

Cahanda şövqü zövqü şuri eşqün (9, 174).

Gülşəninin birinci beytindən aydın olur ki, məcnun olmaq üçün son dərəcə aqıl və eşq sahibi olmaq gərəkdir. Həqiqi “dəli” halı ilə bu mərtəbəni qazanmaq qeyri-mümkündür.

Məcnun oluban eşq ilə görmək dilərsən Leyliyi,

Əqlün salub, eşq əhlinə divanə gəl, divanə gəl (9, 185).

Dönüb Məcnunə Leylidən bilindi neydügin halım,

Məqali-eşq için andan cünunum tərcüman oldu (9, 383).

Mütləq Sevgilinün eşqinə mübtəla olan aşiqin tərcümanı məcnunluq olacaq.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnunun dilindən deyilir: “Mən divanə deyiləm, divi bənd eləyənəm. Huri mələklər kimi azadam..” Yəni Məcnun daxilindəki nəfsi-əmmarəni məhv edərək, qəlbini çirkin ehtiraslardan, tamah, paxıllıq, nifaq və s. hislərdən təmizləyərək, huri və mələklər kimi saf və məsum olduğu üçün divanə adlanır. Məcnun divi – bəşəri ehtirasları bənd eləyərək daxilindəki mələyi xilas edir. Elə buna görə də ətrafdakılar tərəfindən divanə adlanır (12, 32).

Kim bilisər nə Leylinün Məcnuniyəm dəlü sifət,

Ta ki, soram əqlüm ana nişə gedüb gəlməz bənüm (9, 211).

“Nə dəliyəm, nə usluşam, eşidilmiş degil inan”, “...dəlilik əql ilə xudur”, “Cəhanda uslu dəliyəm”, - deyən şair - ilahi aşiq mənəvi inkişafın daha yüksək mərhələsinə qədəm qoymuş, əqlin hökmündən qurtulmuşdur. Əql özü eşq qarşısında gücsüzlüyünü görərək təslim olur. Eşq isə əqldən fərqli olaraq insanı mənəvi yüksəkliyə qaldıraraq, mərifət qazanmağa, kamala çatmağa yol göstərir, mənəvi meraca yüksəldir və aşiqin eşq sirri gizli qalır.

XV yüzilliyin çətin tarixi-siyasi şəraitində məhəbbət və eşq motivlərinin müraciət etdiyi ictimai-siyasi nöqsanların gözəlliklə müalicəsi prinsipləri lirikanın müntəzəm müraciət etdiyi ictimai motivlərin də əsas tərkib hissələrindən idi. İctimai motiv insanı onun mənsub olduğu milli, ictimai-ədəbi, tarixi gerçəkliklə vəhdətdə götürür, ədalətsiz dövrən, yerli hakimlərdən narazılıq ictimai və mənəvi-əxlaqi tərəqqiyə mane olan eybəcərliklərin ictimai məzmun kəsb etməsini şərtləndirirdi.

Orta əsrlərdə tərəqqipərvərlik, insanpərvərlik, mənəvi ucalıq, insan səadəti uğrunda fədakarlıq ictimai fikri şərtləndirən elementlərdəndir. Bu baxımdan məhəbbət poeziyasının təsir gücü ona görə güclüdür ki, ciddi əhəmiyyətə malik aktual ictimai problemləri lirik qəhrəmanın taleyi ilə, təbii və təsirli hislər vasitəsilə əks etdirmək mümkündür. Lirik qəhrəmanın ehtirasları, həyata müdaxilə mövqeyi, mənəvi ideallar müxtəlif rəngarəngliyə malik olaraq poetik məzmun müxtəlifliyi qazanmışdır.

Məhəbbət və fəlsəfi lirikada ictimai problemləri və xalq həyatının əlamətdar cəhətlərini konkret əks etdirmək üstünlüyü var. Məhəbbət və fəlsəfi lirika poeziyanın elə janrıdır ki, şəxsi problemlər ictimai problemlə birləşir və ümumiləşir (6, 173).

XV yüzillik poeziyasında sənətkarlar məhəbbət motivli əsərlər vasitəsilə insan qəlbinin gizli nöqtələrinə işıq salır, yarıdan ayrı düşmüş bir gəncin keçirdiyi həsrət və yangı duyğularını mahir rəssam kimi əyani şəkildə təsvir edir, bədii cəhətdən mükəmməl olan müqayisələr, mübaligələr aparır, texniki sənətkarlığı fəth edirdilər. Məhəbbət və gözəllik vəhdətdə verilərək vahid bir bəşəri mənə prinsipləri yaradırdı. Bütün gözəlliklərin məhəbbətə, məhəbbətin ali eşqə və Yaradana apardığı yol insan övladının həyat yoludur. Ümumiyyətlə, məhəbbət motivli əsərlər təbiətə aşına olmağın, insanşünaslıq və Allahı tanımağın yolunda insanın mənəvi yol göstəricisidir. Məhəbbət qəhrəmanlıq mənbəyidir. Demək, orta əsr romantikasında gözəllik və məhəbbətin tərənnümü ön planda idi və eşq məfhumu altında mütərəqqi tələblər irəli sürülürdü.

XV əsr romantik poeziyanın inkişafında ideal və həqiqət axtarışları öz təsirini göstərirdi. Məhəbbət və gözəllik real dünyaya üsyan edən, cəmiyyətdəki qüsurları inkar edən təbəqələrin romantik ideal axtarışı kimi xarakterizə olunur və estetik normalar mənəvi təmizlik, nəfsə mücadilə, gözəllik və həqiqət axtarışları, ilahi məhəbbətə yüksəliş cəhdi ilə səciyyələnir, məhəbbət motivləri vasitəsilə böyük həqiqətlərin şərh edilməsi təfəkkürün ümumi inkişaf qanunauyğunluğu ilə əlaqədar hadisə hesab olunurdu (7, 41).

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim: \tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 2006, 542 s.
2. Abdullayeva M.Ə. Klassik poeziya: ezoterik xəzinə. Bakı: 2009, 326 s.
3. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 731 s.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. III cild, Bakı: Elm, 1984, 542 s.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды, Суфизм. М.: «ЭКМО-Пресс», 2002, 255 s.
6. Cahani Q. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri (XII-XVII). Bakı: Elm, 1979.
7. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı: Azər nəşr, 1973, 350 s.
8. İslamoğlu M. Ürək dövləti, Bakı: "MBM", 2010, 103 s.
9. Gülşəni Şeyx İbrahim Bərdəi. Divan. Bakı: "Avrasiya Press", 2006, 412 s.
10. Hikmət xəzinəsi / Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı, Bakı: Maarif, 1992, 554 s.
11. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq və Qərb, 2004, 175 s.
12. Məmmədli N.F. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi: Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 1999, 155 s.
13. Ramiz Fəseh. Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar. Bakı: Elm, 2000.
14. Тримингем Дж. Суфийское одены в исламе. М.: 1989, 328 s.

БОЖЕСТВЕННАЯ ЛЮБОВЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ XV ВЕКА

М.В.СУЛЕЙМАНОВА

РЕЗЮМЕ

Мистические мотивы лежали в основе средневековой азербайджанской литературы. С этой точки зрения идеи божественной любви, составляющие сущность мистики, занимали одно из главных мест в творчестве каждого поэта. В данной статье говорится о всеобщей творческой трансформации идей философии любви и основном значении божественной любви в поэзии азербайджанских классиков XV века.

Ключевые слова: азербайджанская поэзия XV века, мистика, божественная любовь.

DIVINE LOVE IN THE 15th CENTURY AZERBAIJANI POETRY

M.V.SULEYMANOVA

SUMMARY

Mystical motives comprise the basis of medieval Azerbaijani literature. From this perspective, the idea of divine love is the essence of mysticism, and occupied one of the top places in the creativity of each poet. The article deals with the general creative transformation of the ideas of philosophy of love and the basic meaning of divine love in the 15th century classical Azerbaijani poetry.

Key words: the 15th century Azerbaijani poetry, mysticism, divine love.

UOT 82:316.3
808.1; 82.08

**ŞİMALİ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ BÖLÜNMÜŞ
VƏTƏN İDEYASININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏKAMÜLÜ**
(XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)

A.H.HÜSEYNOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
sdu.adil@gmail.com

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və Qaçarlar İranı arasında parçalanmasından sonra Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında bölünmüş vətən ideyasının inikasını və vahid Azərbaycan uğrunda mübarizənin başlanması göstərilir. Müəllif XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində bölgədə cərəyan edən müxtəlif platformalar – pantürkanizm, pantürklizm, panislamizm, panazərbaycanizm içərisindən azərbaycançılıq milli ideyasının ayrılmasını və onun vətənçilik ideyası ilə qovuşduğunu göstərir.

Açar sözləri: bölünmüş vətən ideyası, vətənpərvərlik, Şimali Azərbaycan nəsr, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, milli-mənəvi bütövlük, türkcülük, islamçılıq, modernizm

Əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edən Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrə qədər poeziya, şeir janrı əsas yer tutmuşdur.

1828-ci ildə Azərbaycanın Rusiya və Qaçarlar İnanında parçalanması təkcə ərazimizim, vətənimizin deyil, həm də mədəniyyətimizin, ədəbi-bədii prosesimizin bölünməsinə gətirib çıxartdı. Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində milli-mənəvi bütövlüyə, eyni tarixi köklərə, eyni əraziyə (yəni vahid vətənə - A.H.), bir dilə, eyni mədəniyyətə və həyat tərzinə malik vahid bir xalq iki hissəyə ayrılmış oldu [2, 6].

Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı Rusiya vasitəsilə modern Avropa dəyərlərinə qovuşduğu halda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında hələ də divan şeiri ənənələri üstünlük təşkil edirdi. Bu dövrdə Şərq ölkəsi olan İranda din dili kimi ərəb dili, yazı dili fars dili, danışmaq dili türk (Azərbaycan – A.H.) dili idi. “Türk dilində (Azərbaycan türkcəsində – A.H.) danışılır, türk dilində çıxışlar edilir, dini söyləmələr söylənilir, ancaq yazıya gəlincə bütünü farsca yazılır” [2, 6].

Fars dilinin bu şəkildə maddi-mənəvi yayılması İranın əsərlərini farsca yazmış Azərbaycan şairləri səhv olaraq fars şairi kimi tanınırdılar. “Ancaq

yazma-oxumanın bütünlüklə fars dilində oluşu belə, türkcə (Azərbaycan türkcəsi – A.H.) düşünən, türkcə danışan böyük bir topluluğu ulusal ədəbiyyatdan yaxşı edəməzdi, gerçəklikdə edəməmişdir də” [2, 6].

Cənubi Azərbaycanda mövcud fars ədəbiyyatı azərbaycanlı türklərin demokratik istəklərinə qarşı çıxsa da onların bu istəyi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını yaratmış ulusal şairlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. “Azərbaycan türk ədəbiyyatı (Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı – A.H) çox irəliləmiş, ulusal biçim almışdır” [10, 36]. Bu dövrdə farsca, türkcə şeirlər, divanlar yazan M.Ə.Dilsiz, M.Ə.Xan Ləli, M.Bağır Xalxali, H.M.Əli Sabit Təbrizi, Axund Molla Hüseyn Daxil, M.M.Tağı Qumru o dövrün məşhur şairlərindən hesab olunur.

Şimali Azərbaycan ədəbiyyatında müasirlik, avropaçılıq ideyaları gücləndiyi kimi milli-mənəvi birliyi təmin edən millət yarandı. Milli özünüdərkətmə, vətəncilik gücləndi. Milliyyət, ədəbiyyat, ictimai və siyasi mübarizəyə qoşulan millət anlayışlarının fərqi müvafiq olaraq statik, etnik və fəal siyasi anlam kimi göstərərək M.Ə.Rəsulzadə milliyyət baxımından vətənə coğrafi məkan kimi baxdığı halda “şüur ilə iradəyə malik millət baxımından vətənin siyasi məna ifadə etdiyini göstərir”. Söhbət passiv bir sevgi tələb edən, etniklərin yaşadığı coğrafi vətən və siyasi şüur və dövlət olmaq əzminə malik millətin aktiv bir hərəkət amili olan vətən eşqindən gedir: “Etnik milliyyətçilik və coğrafi vətən sevgisi bir topluluğun yaşadığı yerlərə: dağlara, dərələrə, yayla və ovalıqlara, dəniz və çöllərə qarşı duyulan amildən ubarətdir. Halbuki, bir millətçi üçün vətən sadəcə maddi ünsürlərlə hüdudlanmaz. Milliyyətdə siyasi şüur güdən millətçi vətəndə mənəvi bir öz, ruh arar... Maddi vətən ünsürlərindən başqa... dil, din, ədəbiyyat, musiqi, fəlsəfə, sənət və tarix kimi mənəvi vətən ünsürləri vardır” [11, 31].

Şübhəsiz ki, müəllif bu ünsürlərin coğrafi vətənin “canlı vətən ideyası”na çevirməsindən bəhs edir. Məhz bu milli vətən ideyası müstəqil dövlət qurmaq uğrunda azadlıq mübarizəsinin leytmotivini təşkil edir: “Bir millətçinin vətən anlayışı coğrafi mənadakı vətəni müstəqil bir dövlət halına gətirmək istəməsidir. Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında olan bir vətənçi – bir patriotdur” [11, 31-31].

Hər bir millətin vətənpərvərlik hərəkəti öz müqəddəratını təyin etməsi, milli dövlətə sahib olması, işğal olunmuş vətənin azadlığına nail olması kimi demokratik hərəkət olub bəşəriyyətin tərəqqisinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu mənada Şimali Azərbaycan yazıçıları öz əsərlərilə bu mübarizədə əsas yerlərdən birini tutdular. Hələ XIX əsrdə vətənin bölünməsindən bir qədər sonra M.F.Axundov Azərbaycan dilində Avropa üslubunda yazdığı əsərlərilə Şimali və Cənubi Azərbaycana modern və milli-vətənpərvərlik ideyaları yaydı, dünyəvilik tələq etdi. “Həmin dövrdə dünyəvilik və Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü maarifçilik hərəkətinə qoşulmuş oldu” [12, 38]. Axundov və o dövrün ziyalıları dünyəviliyə şiə-sünni qarşıdurmasını zəiflədən Zaqafqaziyanın türk-müsəlman əhalisinə “birlik duyğusu tələq edən mütləq bir şərt kimi baxırdılar” [12, 38].

M.F.Axundovun fikrincə, bölünmüş vətənin birləşməsi həqiqi məhəbbət və vətənpərvərlik ideali demokratik idarəetmə və maarifçiliyin həyata keçməsi sayəsində mümkündür: “Şahlıqda sabitliyin hökm sürməsinə... xalqın maariflənməsi və xurafatdan azad edilməsi təqdirdə nail olmaq mümkündür. Ancaq bu mütləq şərti yerinə yetirdikdən sonra şah... cəmiyyətlər yaratmalı, camaatla xoş rəftarda olmalı, ... özünü xalqın havadarı hesab etməlidir... O, qanunun tələblərinə uyğun hərəkət etməlidir... Şahın təqdirəlayiq hərəkətlərini öyrəndikcə xalq onu daha çox sevərək və təhlükəsizliyi, ictimai asayışı, ədaləti, fırvan həyatı ümumi mənafə naminə təmin etdiyini qiymətləndirərək yeni-yeni tələblər irəli sürənlərə heç bir əhəmiyyət verməyəcəkdir. Bu yolla adamlar vətənpərvər olacaq; şah üçün, vətən yolunda canlarından və mallarından keçəcəklər” [1, 45].

M.F.Axundov Cənubi Azərbaycan, ümumiyyətlə İranın və Şərqi realist ədəbiyyatının banilərindən biri hesab olunur. Bu barədə F.Adamiyyat, Həmid Əlqar, A.M.Agahi, H.Məmməd zadə geniş bəhs etmişlər. M.Mehdibəyova Cənubi Azərbaycan hekayə janrının yaranmasında M.F.Axundovun və onun “Aldanmış kəvakib” əsərinin mühüm rol oynadığını göstərir [6, 32]. H.Əfəndiyev isə M.F.Axundovun Azərbaycan klassik bədii nəsrini ənənəvi dini-əfsanəviliyi təsirindən xilas etdiyini, onu “yeni yola çəkməyə, aktual ideyalarla zənginləşdirməyə, mübarizə ruhu ilə adlandırmağa, müasir vəzifə və tələblərin xidmətinə verməyə çalışdığı”nı [3,165] qeyd edir.

Axundov Cənubi Azərbaycanı öz mənəvi vətəni, Şimali Azərbaycanı isə özünün boya-başa çatdığı doğma vətəni, Azərbaycan dilini isə doğma dili hesab edirdi. T.Svyatovskiy M.F.Axundov şəxsiyyətinin ikiyə bölündüyünü, özündə iki cəhəti – geniş İran kimliyi və azərbaycançılığı birləşdirdiyini iddia edir. Bizcə, M.F.Axundov daha çox azərbaycançı, vətənçi, vətənpərvər idi. Bunu amerikalı müəllifin sonrakı mülahizələri də sübut edir: “Axundzadə vətən (ata ocağı) istilahını həm İrana (bəlkə də Cənubi Azərbaycana – A.H), həm də Azərbaycana aid edirdi və “Vətənlər vətəni” əqidəsi ilə o, türk (Azərbaycan – A.H) ədəbi intibahının böyük bir xadiminə çevrildi. Həmin bu proses qərribə də olsa Rusiya Azərbaycanını əsrlər boyu üstün mövqeyə malik İran mədəniyyətinin təsir dairəsindən azad etdi. Klassik fars dili əsas ədəbi dil olmaq üstünlüyünü itirmiş oldu” [12, 39].

XIX əsrdə milli vətən birlik ideyaları bütün dünya müsəlmanlarını birliyə çağıran panislamizm və bütün türklərin dil, din, etnik birliyini elan edən pan-türkizm və bundan daha böyük turançılıq ideyaları içərisinə qatılmış oldu. Lakin XX əsrin əvvəllərində dini şəraitdə yaranan İranda konstitusiyaya inqilabının təsiri ilə ikiyə bölünməsi vətənin birlik ideyasını irəli sürən panazərbaycanizm cərəyanı meydana gəldi. Bu baxımdan ABŞ tədqiqatçısı T.Svyatovskinin mülahizələri xüsusi diqqət çəkir. Müəllif göstərir ki, “Rusiya Azərbaycanı perspektivinə gəlincə İran istilahını iki mənada başa düşmək olardı. Birincisi İran deyəndə o taylı – bu taylı Azərbaycan xalqının dini, mədəni irsi ilə, XIX əsrə qədər isə ümumi tarixi ilə bağlı olan, müxtəlif dillərin yanaşı

işləndiyi nəhəng bir səltənət anlaşılır. İkincisi, dar mənada İran dedikdə, vahid-dilli və çox yaxın etnik əlaqələrin mövcud olduğu İran Azərbaycanı (Cənubi Azərbaycan – A.H) nəzərdə tutulurdu” [12, 60]. Daha sonra müəllif İranda konstitusiyə inqilabının hər iki Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir: «İranda konstitusiyə inqilabı iki Azərbaycan arasındakı əlaqələrə yeni miqyas gətirdi, sərhədin hər iki tərəfində öz dövlətlərində mövcud status-kvo əleyhinə çıxanlar arasında siyasi əməkdaşlıq yaratdı. Həmin bu əməkdaşlıq öz mənəvi qidasını yenidən təşəkkül tapan, haqqında az danışılan panazərbaycanizmdən, ikiye bölünmüş torpağın həmrəylik və birlik ideyasından alırdı. Bu, əsasən siyasi hərəkət proqramından daha çox, daxili səbəblərdən törəyən bir hadisə idi. Əgər təzyiqlər göstərilməzsə, sonralar da tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində Azərbaycan siyasətinin sabit bir elementi kimi üzə çıxacaq panazərbaycanizm ilə bağlı emosiyalar iranlı mövqeyi tutmaq fikri ilə yanaşı mövcud ola bilirdi» [12, 61].

XX əsrin əvvəllərində hər iki Azərbaycan arasında ədəbi, mənəvi əlaqələr daha da gücləndi. Bu dövrdə Şimali Azərbaycan C.Məmmədquluzadənin redaktorluq etdiyi “Molla Nəsrəddin”, Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr edilən “İrşad”, Həşim bəyin nəşr etdirdiyi “Tazə həyat”, eləcə də M.Ə.Rəsulzadənin İranda nəşr etdirdiyi Avropa üsullu “İran nöy” (Yeni İran-A.H.) qəzetləri vətənin bölünməsinə qarşı çıxır, vahid vətən ideyalarını təbliğ edirdilər.

Panazərbaycanizm ideyalarının ən böyük təbliğatçılarından biri, əsərlərində millət, vətən, dil vəhdətini, vahid Azərbaycan ideyasını əsas tutanlardan biri də Cəlil Məmmədquluzadə idi. “Mirzə Cəlilin ən böyük idealları arasında milli dilin saflığı, Azərbaycan məmləkətinə məhəbbət, Bütöv Azərbaycan arzusu kimi məqamlar aparıcı xətt təşkil edir” [9, 25].

“Azərbaycan”, “İranda hüriyyət” və s. əsərlərində M.Cəlil bütöv vətən, millət, milli birlik, milli-mənəvi bütövlük ideyalarını tərənnüm edirdi. “C.Məmmədquluzadə üçün vətən o taylı-bu taylı Azərbaycan idi. Lakin ədib yaşadığı dövrdə Bütöv Azərbaycanı deyil, ikiye bölünmüş vətəni görəndə bunun səbəbini axtarırdı. “Millət” felyetonunda ədib bu səbəbi aydın tapmışdır” [9, 31].

Müəllif Qərblə Şərqi müqayisə apararaq yazırdı ki, “biz azadlıq binalarımızın bünövrəsini əxlaq üstündə tikdik, millət üstündə tikmədik”. Bununla da dövlət quruculuğunda bütün millətin iştirakını görmək istədiyi demokratik respublikaçılıq idarəçiliyi əvəzinə despotik, avtoritar idarəetmə sisteminin mövcudluğunu ədib kəskin şəkildə pisləyirdi.

Milli ruhun, dilin, milli özünüdərkini bütövlüyünə baxmayaraq vahid Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd edilməsi və vətənin ikiye bölünməsi vətən ideyası milli ideya ilə vəhdət təşkil edirdi. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında bütöv vətən ideyası aşağıdakıları özündə əks etdirirdi:

1. vətənin tarixi əsası, bütövlüyü;
2. vətənə əsil vətəndaş məhəbbəti;
3. vətəni sivil görmək arzusu;

4. vətəndaş hüquqsuzluğunun aradan qaldırılması istəyi” [5, 37].

Göründüyü kimi yazıçının bütöv Azərbaycan ideali, onun ərazi bütövlüyü onun yaradıcılığında əsas qayə mərkəzi olmuşdur. Bir sözlə “Cəlil Məmmədquluzadə üçün milli özünüdərk vətənin bütövlüyü ilə vəhdət təşkil edir” [5, 38].

M.Cəlilin yaradıcılığında vətən və millət anlayışları konkretləşir, vətən qarşısında hər bir vətən övladının vəzifəsi və borcu ikiye bölünmüş “Azərbaycan matəmgahı”na şərik olmaqdan ibarət olmaq qayəsi önə çəkilir. Bu baxımdan 1909-cu ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi “Necə qan ağlamasın daş bu gün” felyetonu diqqəti xüsusilə cəlb edir: “By gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydinə qalmalıdır. Axıtmalı qanlarımız, ehsan etməli pullarımız varsa – gözümüz qabağında ürəklər parçalayan Azərbaycan matəmgahı durur”. Bu sözlər onun bütöv vətən ideyası konsepsiyasının əsas mahiyyətini açır. Böyük ədib əsil vətəndaş qeyrəti ilə bütöv Azərbaycan vətəninə xidmət etməyi, hər iki vətəni eyni dərəcədə sevməyi tövsiyə edirdi. Onu Cənubi Azərbaycanda baş verən Məşrutə inqilabı və oradakı soydaşlarımızın kütləvi qırğınla üz-üzə dayanmağı ciddi düşündürürdü.

Azərbaycanın milli – mənəvi bütövlük ideyası vətən və milli ideyaları ilə vəhdət təşkil edərək XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ümumbəşəri, ümumdünya dəyərləri zənginləşirdi. XIX əsrə qədər bütöv Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri ümumi əlamətlərin sintezindən ibarət idi. Milli-mənəvi dəyərlərin yeniləşməsi milli ideya uğrunda mübarizədə əsas, aparıcı yer tutmuşdur. XIX əsrə qədər bütöv Azərbaycanda milli ideya “oxşar ideyalar – vahid ərazi hissi, maddi-məişət şəraitinin ümumiliyi, xarici dövlətlərə qarşı əlbir mübarizə, dil və qan qohumluğu, soy-kök eyniliyi, mənəvi mədəniyyət sahəsində oxşar cəhətlər, iqtisadi-siyasi və coğrafi birlik zəminində formalaşmış müəyyən xüsusiyyətlər olmuşdur. Lakin bütün bunlar systemsiz xarakter kəsb edirdi. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində belə ideyalar – ümumiran, ümumtürk, ümumislam ideyalarının tərkib hissələri kimi çıxış etmişdir” [13, 21].

Azərbaycan ədibləri XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin, milli mənəvi bütövlük ideyalarının inkişafına, doğma vətənə bağlılığın möhkəmlənməsinə öz töhfələrini vermişlər. Akademik R.Mehdiyev göstərir ki, 1828-ci ildə parçalanmış və Rusiya imperiyasının tərkib hissəsinə çevrilmiş “Şimali Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dini identiklikdən Azərbaycan milli ideyasının formalaşmasının başlanğıcı olan etnik identikliyə keçid ideyası bu məkanda ideya axtarırlarının mərkəzində dayanırdı” [7, 17]. Bu dövrdə vətəncilik ideyasında etnik şüurun dini şüurdan ayrılması prosesi baş verirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli xadimləri pantürkizm, panislamizm ideologiyası irəli sürməklə hər iki Azərbaycanın milli şüurunun oyanmasına hədsiz təsir göstərdilər. Bu dövrdə türkçülüyn azərbaycançılığa qovuşma prosesi də gedirdi. Turançılıq, türkiçülük, islamçılıq hər iki Azərbaycanın etno-

tarixi, etnomədəni əlaqələrinin ümumi koordinatlarını, etnomilli birliyini təmin etdi. “Lakin artıq bu mərhələdə Azərbaycan demokratik ziyalılarının liderləri İran, türk, islam mədəni irsinin ümumi kütləsindən məhz azərbaycanlı etnosu üçün xarakterik olan mənəvi həyatın müxtəlif forma və elementlərini, dili, həyat tərzini və mədəniyyətini ayırmağa cəhd etdilər” [14, 35]. Bununla da, Şimali Azərbaycan Cənubi Azərbaycana nisbətən birliyə doğru bir addım atmış oldu: burada mədəniyyətin, dilin, fəaliyyətin vəhdətinə əsaslanan millət formalaşdı. Liberal demokratik ziyalılar isə islamçılıq mənəviyyətinə, türk dilinə, modernləşməyə (avropalaşmaya) əsaslanan Azərbaycan milləti və dövlətçiliyi konsepsiyasını irəli sürdülər.

Bu dövrdə bölünmüş vətən ideyası milli-mənəvi bütövlüyün ayrılmaz tərkib hissəsi olan azərbaycançılıqla qovuşdu. Bu ideya nəinki təkcə Şimali Azərbaycanda, hətta bütün dünyada azərbaycanlıların dirçəlişinə, tarixi talelərinin, siyasi, sosial, mədəni-məişət həyat tərzlərinin ümumiliyinə əsaslanırdı. Azərbaycançılıq pantüranizm, pantürkizm, panislamizm və hətta panazərbaycanizmdən fərqlənən müstəqil ictimai-siyasi, mədəni cərəyan kimi reallaşmağa başladı.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Axundov M.F. Əsərləri, II cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, 230 s.
2. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Bakı: Elm, 1985, 320 s.
3. Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin inkişaf tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1963, 202 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 350 s.
5. Həsənova Ş. (Saracı). Cəlil Məmmədquluzadə publisistikası və mili özünüdərk // Bakı Universitetinin xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: BDU, 2011, №3, s. 36-40.
6. Mehdiyyəyova M. Cənubi Azərbaycan muhacirət nəsrinə (1947-1990-cı illər). Bakı: Nurlan, 2007, 468 s.
7. Mehdiyev R. Müasir Azərbaycan mili ideyasının təəcəssümü kimi // Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2011, №1(16), s. 17-34.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4-cü cild. Bakı: Azərnəşr, 1985, 274 s.
9. Məmmədov A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Azərbaycançılıq. Bakı: Elm, 2003, 190 s.
10. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
11. Rəsulzadə M.Ə. Milli birlik. Bakı: Çıraq, 2009, 176 s.
12. Svyatxovski T. Rusiya və Azərbaycan sərhədyanı bölgə, keçid dövründə. Bakı: XUN, 2000, 378 s.
13. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq mili ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 140 s.

Rus dilində

14. Дашидамиров А.Ф. Национальная идея и этничность (Азербайджанская идея в этнокультурном интерьере). Москва: УОП ИЭ и А РАН, 1996, 55 с.

**СТАНОВЛЕНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ РАЗДРОБЛЕННОЙ РОДИНЫ В ПРОЗЕ
СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
(вторая половина XIX-начало XX веков)**

А.Г.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается отражение развития идеи раздробленности родины в литературе Северного и Южного Азербайджана и начало борьбы за единство и целостность Азербайджана, который был разделён между Россией и Ираном в начале XX века.

Автор показывает, что из многочисленных течений в Азербайджане, таких как пантуранизм, пантюркизм и паназербайджанизм выделяется идея азербайджанства, которая сливается с идеей патриотизма.

Ключевые слова: идея раздробленности родины, патриотизм, проза Северного Азербайджана, литература Южного Азербайджана, национально–духовная целостность, тюркизм, исламизм.

**FORMATION AND EVOLUTION OF THE IDEA OF SEPARATED MOTHERLAND
IN THE NORTHERN AZERBAIJANI PROSE
(Second half of the 19th and early 20th century)**

A.H.HUSEYNOVA

SUMMARY

The article analyzes the beginning of the struggle for united Azerbaijan and the reflection of the idea of motherland in the literature of Southern and Northern Azerbaijan since the decomposition of Azerbaijan between Iran and Russia in the early 20th century. The author discloses the divergence of the national idea of Azerbaijanism from such platforms as panturanism, panturkism, panislamism, and its unification with the idea of motherland.

Key words: the idea of separated motherland, patriotism, Northern Azerbaijani prose, Southern Azerbaijani literature, national and spiritual integrity, Turkism, Islamism.

TARİX**UOT 94”19/...”****BÖYÜK BRİTANİYADA AVROPA İTTİFAQI HAQQINDA
REFERENDUM, ONUN NƏTİCƏLƏRİ****M.Ə.BAXIŞOV***Bakı Dövlət Universiteti**M.Bakhisev-56@mail.ru*

Məqalədə Böyük Britaniyada 23 iyun 2016-cı ildə keçirilmiş referendumun səbəbləri, gedişi və ilkin nəticələri təhlil edilir. Təşkilata üzv olduğu 43 il ərzində Böyük Britaniya və Avropa İttifaqı arasındakı ziddiyyətlərə məqalədə xüsusi diqqət yetirilir. Həm də referendum qədər Böyük Britaniya ilə Avropa İttifaqının rəhbərliyi arasında aparılan danışıqlardan bəhs olunur.

Açar sözlər: Böyük Britaniya, referendum, Avropa İttifaqı, danışıqlar, diplomatiya, əməkdaşlığın səviyyəsi, siyasi partiyaların mövqeyi, Brexzit

2016-cı il iyunun 23-də Böyük Britaniyada Avropa İttifaqına (Aİ) üzvlüklə bağlı referendum keçirildi. Bu, Böyük Britaniya tarixində bütün ölkə miqyasında keçirilmiş üçüncü referendum idi. Birinci referendum Avropa İqtisadi Birliyinə üzvlüklə bağlı 1975-ci ildə, ikinci referendum isə seçki sisteminin dəyişdirilməsi ilə bağlı 2011-ci ildə keçirilmişdi. Referendumun keçirilməsi təsadüfi deyildi. Bu referendum Böyük Britaniya ilə Aİ arasında uzunmüddətli və çoxsaylı ixtilafın nəticəsi idi. Böyük Britaniya 1957-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmamışdı, çünki Qərbi Avropada iqtisadi inteqrasiyanın əleyhinə idi (2, 56). Qısa müddətdə Avropa İqtisadi Birliyi iqtisadi inteqrasiya sahəsində böyük uğurlar qazandı. Ona görə Böyük Britaniya mövqeyini dəyişdi və Avropa İqtisadi Birliyinə qoşulmaq qərarına gəldi.

1961 və 1967-ci illərdə Böyük Britaniya Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmaq üçün ərizə ilə müraciət etdi. Lakin hər iki halda Fransa prezidenti Ş. de Qoll Böyük Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmasına razılıq vermədi (1, 200). Ş. de Qoll bildirdi ki, Britaniya iqtisadiyyatının bir sıra aspektləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı onu Avropa ilə birləşməsinə imkan vermir.

Böyük Britaniya Avropa İqtisadi Birliyinə 1973-cü ildə daxil olmuşdu. Həmin dövrdən Böyük Britaniyanın Aİ-də üzvlük məsələsi mübahisəli idi. 1975-ci il iyunun 5-də İngiltərədə ölkənin Avropa İqtisadi Birliyində qalması

məsələsi referenduma çıxarılmışdı. İştirakçıların 67, 2 faizi Böyük Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyində qalmasına səs vermişdi (3, 127).

XX əsrin 80-90-cı illərində və XXI əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyində iştirakı məsələsi geniş müzakirə edilmiş və ölkənin siyasi həyatına böyük təsir göstərmişdi. İngiltərə müntəzəm şəkildə Aİ-nin rəhbərliyini təşkilatdan çıxmaqla hədələyirdi. Eyni zamanda, Böyük Britaniya 1992-ci ildə Aİ-nin yaradılması haqqında Maastrixt müqaviləsini imzalamışdı (5, 236).

2013-cü ilin yanvarında Böyük Britaniyanın baş naziri D.Kameron vəd etmişdi ki, mühafizəkarlar 2015-ci il parlament seçkisində qalib gəlsə hökumət Aİ-də daha əlverişli şərtlərlə qalmaq üçün təşkilatın rəhbərliyi ilə danışıqlar aparacaq, sonra bu məsələ referendumda müzakirə ediləcək və bu məsələ ilə bağlı hökumətin mövqeyi Aİ ilə aparılan danışıqlardan asılı olacaq (8).

2015-ci ilin mayında Mühafizəkarlar Partiyası parlament seçkilərində qalib gəldi. Seçkidən sonra D.Kameron bildirdi ki, mütləq Aİ ilə danışıqlar aparılacaq və referendum keçiriləcək. Kraliça II Yelizavetanın 27 may 2015-ci ildə yeni parlamentin açılışındakı çıxışında referendum məsələsi öz əksini tapmışdı. 2015-ci il mayın 28-də referendumun keçirilməsi haqqında təklif parlamentə göndərilmişdi.

2015-ci ilin mayında baş nazir D.Kameron Aİ ilə danışıqlara başladı. Danışıqlar zamanı İngiltərənin Aİ-də üzvlük qaydalarının dəyişdirilməsi qaydaları müzakirə edildi. 26 may 2015-ci ildə baş nazir D.Kameronun Avropa Komissiyasının sədri J.Junkerlə görüşü zamanı mühacirət qanunvericiliyinin dəyişdirilməsi və İngiltərənin Aİ ilə siyasi cəhətdən daha da yaxınlaşmasından imtina edilməsi kimi məsələlər müzakirə edildi. Bu, Avropa İttifaqında qalmaq üçün Böyük Britaniyanın əsas tələbləri sırasına daxil idi. 2015-ci ilin iyunun 26-da Avropa Şurasının iclasında D.Kameron ilk dəfə Aİ-nin rəhbər orqanlarının islahatına dair öz planını şərh etdi.

2015-ci ilin noyabrında İngiltərə hökumətinin Avropa Şurasının sədrinə göndərdiyi məktubda İngiltərənin danışıqlardan gözlədiyi məqsədlər öz əksini tapmışdı: 1. Avro zonasına daxil olmayan ölkələrin valyutaların fərqi əsaslanan ayrı-seçkilikdən azad edilməsi, Ümumi bazarın birliyinin bütün təşkilat üzvləri üçün təmin edilməsi və Avronun möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlərə avrozonaya daxil olmayan ölkələrin cəlb edilməməsinə təminat verilməsi; 2. Aİ-nin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, biznesin tənzimlənməsi səviyyəsinin azaldılması. 3. Siyasi ittifaqın möhkəmləndirilməsində İngiltərənin iştirak etməməsi və ölkənin suverenliyinə hörmətlə yanaşılması 4. Aİ-nin digər ölkələrindən İngiltərəyə gələn mühacirlərin vəsait və mənzil almaq üçün minimum dörd il işləməsi.

2015-ci ilin dekabrında Avropa Şurasının iclasında İngiltərənin tələbləri müzakirə edildi. Birinci üç təklif əsasən qəbul olundu. 4-cü təklif isə Aİ çərçivəsində vahid iqtisadi məkanda hərəkət azadlığına zidd hesab edildi (10). Danışıqlar Avropa Şurasının 2016-cı ilin fevralında keçirilən iclasında davam

etdirildi. Burada İngiltərənin bütün tələbləri qəbul edildi. Fevralın 20-də D.Kameron bildirdi ki, o, İngiltərənin Aİ-dən çıxması kompaniyasında iştirak edə bilər.

Avropa Şurasının iclasında imzalanmış saziş yalnız İngiltərənin Aİ-də qalacağı halda qüvvəyə minməli idi. İngiltərə Aİ-nin vahid valyuta ilə bağlı qərarlarına veto qoya bilməzdi. İngiltərə mühacirlər üçün vəsaiti yalnız Aİ-nin qərarı ilə məhdudlaşdırıla bilərdi.

2015-ci ilin dekabrında İngiltərə parlamenti Aİ-ə münasibətlə bağlı referendum haqqında akt qəbul etdi.

2016-cı il fevralın 12-də İngiltərə parlamenti ölkənin Aİ ilə münasibətləri və onun Aİ-dən çıxmasının nəticələri haqqında məruzə nəşr etdirdi. Məruzədə deyilirdi ki, Aİ İngiltərənin əsas ticarət tərəfdaşıdır. 2014-cü ildə İngiltərədən məhsul ixracının 45 faizi və ölkəyə məhsul idxalının 53 faizi Aİ-nin payına düşürdü. İngiltərə iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici kapitalın 48 faizi Aİ ölkələrinə məxsus idi. Təbii ki, bu amil İngiltərənin Aİ-nin üzvü olması ilə bağlı idi. İngiltərə hesab edirdi ki, o ittifaqdan kənarında xarici kapital üçün daha əlverişli şərait yarada bilər.

2015-cı ildə İngiltərə Aİ-nin büdcəsinə 11 milyard dollar üzvlük haqqı ödəmişdi. İngiltərənin təşkilatın büdcəsinə ödədiyi haqq onun Aİ-dən aldığı puldan az idi. Böyük Britaniyanın Aİ-dən aldığı vəsait əsasən kənd təsərrüfatına sərf olunurdu. Avropa İttifaqı təşkilata daxil olan bir sıra ölkələrə Böyük Britaniyadan daha çox pul verirdi (4, 66).

Aİ ölkələrindən olan 3 milyon insan İngiltərədə yaşayırdı və onun 60 faizi işlə təmin edilmişdi. 1,3 milyon Böyük Britaniya vətəndaşı Aİ ölkələrində yaşayırdı. Avropa İttifaqından çıxdıqdan sonra ölkədəki mühacirlərin sosial təminatı məhdudlaşmalı idi.

Aİ-dən çıxmaq qərarına gələn Böyük Britaniya təşkilata daxil olan ölkələrlə yeni ticarət müqaviləsi imzalamalı idi. Böyük Britaniya Aİ ölkələri ilə ticarətin aşağı gömrüklə davam etməsində maraqlı idi. Böyük Britaniya həm Aİ-dən çıxmaq, həm də təşkilat üzvləri ilə iqtisadi əlaqələrini əvvəlki həcmdə saxlamaq istəyirdi.

Aİ-nin rəhbərliyi Böyük Britaniyanın təşkilatdan çıxmasının qəti əleyhinə idi. Böyük Britaniya Aİ üçün böyük satış bazarı idi. Böyük Britaniya Aİ-dən çıxması təşkilata üzv ölkələrin, xüsusilə, Yunanıstan, İsveç və Finlandiyanın bu istiqamətdə fəaliyyətinə təkan verə bilərdi. Aİ ehtiyat edirdi ki, brekzit nəticəsində avro öz dəyərini itirəcək, mühacirlərin əksəriyyəti Böyük Britaniyanı tərk edəcək, La-Manş tunelinin girişində nəzarət keçid məntəqəsi yaradılacaq və s.

Böyük Britaniyada ölkənin Aİ-dən çıxmasına münasibət birmənalı deyildi. Baş nazir D.Kameron Böyük Britaniyanın yeni statusla Aİ-də qalmasına tərəfdar idi. Onun əsas tələblərindən biri Aİ-də islahatların keçirilməsi idi.

Leyborist Partiyası, Şotlandiya Milli Partiyası, Liberal Demokrat Partiyası və «Şinn Feyn» İngiltərənin Aİ-də qalmasına tərəfdar idi. Onlar hesab

edirdilər ki, Aİ-də üzvlük İngiltərə üçün çox əhəmiyyətlidir, Böyük Britaniya öz məhsullarını Aİ ölkələrinə satır, Aİ İngiltərəni həm də səmərəli işçi qüvvəsi ilə təmin edir. Bu partiyalar iddia edirdi ki, təşkilatdan çıxsa böyük dövlət kimi İngiltərənin dünyada mövqeləri zəifləyəcək və onun təhlükəsizliyi Aİ-yə üzvlükdən bilavasitə asılıdır.

Şotlandiya Milli Partiyası bildirmişdi ki, Böyük Britaniya Aİ-dən çıxsa Şotlandiyada müstəqillik haqqında yeni referendum keçiriləcək. Britaniyanın Müstəqilliyi Partiyası, Yaşıllar Partiyası və Britaniya Milli Partiyası ölkənin Aİ-dən çıxmasına tərəfdar idi.

Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxmasının tərəfdarları hesab edirdilər ki, ölkə Aİ-nin qaydalarına tabe olmamalı, təşkilatla azad ticarət haqqında müqavilə bağlanmalıdır, İngiltərə sərhədlərinə nəzarət etməlidir ki, mühacirlərin sayı azalsın. Onlar həm də Aİ çərçivəsində siyasi ittifaqın möhkəmlənməsinin əleyhinə idi. İngiltərədə böyük şirkətlərin əksəriyyəti ölkənin Avropa İttifaqında qalmasına tərəfdar idi.

Əvvəlcə, Böyük Britaniya parlamentinə referendumun sualı belə təklif edilmişdi: Birləşmiş Krallığa Aİ-nin üzvü kimi qalmaq lazımdır? Cavablar: «bəli» və «yox» olmalı idi. Sonra Seçki komissiyası sualı başqa formada təklif etdi. Birləşmiş Krallığa Aİ-nin üzvü kimi qalmaq və ya Aİ-ni tərk etmək lazımdır? Cavablar belə ifadə edilmişdi.

1.Aİ-də üzv kimi qalmaq.

2.Aİ-ni tərk etmək.

Bu təklif 2015-ci ilin sentyabrında hökumət tərəfindən bəyənilmiş və parlamentə təqdim edildi. Referendum 23 iyun 2016-cı ilə təyin edilmişdi.

Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxması qısa şəkildə «Brekzit» adlanır (Britaniya və çıxış (exit) sözlərinin birləşməsindən yaranıb). Brekzit –Böyük Britaniyada mühafizəkar müxalifətin və ayrı-ayrı şəxslərin əsas siyasi məqsədi idi. Referendumda əhalinin 51,9 faizi Aİ-dən çıxmağa, 48,1 faizi Aİ-də qalmağa səs verdi (6). Şotlandiya, Cəbəllütariq və Şimali İrlandiyada əhalinin əksəriyyəti Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxmasının əleyhinə, İngiltərə və Uels əhalisinin əksəriyyəti lehinə səs vermişdi.

Dünya birliyi referendumun nəticələrini təəccüblə qarşıladı. Bir sıra politoloqlar İngiltərənin Aİ-dən çıxmasını mümkün hesab etmirdi. Referendumdan sonra baş nazir D.Kameron bildirdi ki, ölkə əhalisi başqa yolla getməyi qərara aldığına görə İngiltərəyə yeni rəhbərlik zəruridir. D.Kameron bəyan etdi ki, əhali referendumda Aİ-dən çıxmağa səs verdiyinə görə istefaya çıxacaq, insanların qərarlarına hörmət etmək lazımdır (7).

Böyük Britaniya 43 il Aİ-də üzv olmuşdu. Müstəqillik partiyasının rəhbəri iyunun 23-nü müstəqillik günü adlandırmışdı. Referendumla bağlı İngiltərə valyutasının məzənnəsi dollarla müqayisədə 1985-ci il səviyyəsinə enmişdi. Səsvermədə Birləşmiş Krallığın Aİ-dən çıxmasının tərəfdarları qalib gəlmişdi. İngiltərə Aİ-dən çıxmağa səs verən ilk ölkə oldu. 17 milyard 41 milyon nəfər Aİ-dən çıxmağa səs verdi. Referendumun nəticələri parlamentdə müza-

kirə edilməli idi, çünki referendum tövsiyə xarakteri daşıyırdı. Parlament referendumun nəticələrini təsdiq etməli idi.

25 iyun 2016-cı ildə Böyük Britaniyanın Aİ-dəki nümayəndəsi Baron Hill istefaya çıxdı. Bu amil Aİ-dən çıxmaq haqqında referendumun ilk nəticəsi idi. İyunun 28-də Brüsseldə Avropa Şurasının sammiti keçirilirdi. Sammit zamanı Aİ-nin Komissiyasının binasının qarşısından İngiltərənin bayrağı götürüldü.

Referendumun nəticələrindən məyus qalan baş nazir D.Kameron Mühafizəkarlar Partiyasının sədri və Nazirlər Kabinetinin başçısı vəzifəsindən istefaya çıxmaq qərarına gəldi. Parlamentdə müzakirələr başlandı. Mühafizəkarlar Partiyasından olan 5 deputat baş nazir vəzifəsinə öz namizədliyini irəli sürdü. İyulun 11-də Tereza Mey Böyük Britaniyanın yeni baş naziri təyin edildi. İyulun 13-də T.Mey yeni hökuməti formalaşdırmağa başladı. Baş nazir Aİ-dən çıxmaq məsələsi ilə və beynəlxalq ticarətlə məşğul olan iki xüsusi nazirlik yaratdı. Xarici işlər naziri vəzifəsinə Londonun keçmiş meri və breykvizin fəal tərəfdarı olan B.Conson təyin edildi. İngiltərənin Aİ-dən çıxması prosesinin 2018-ci ilin dekabrınadək başa çatması nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Вахышов М.Ə. Беынəлхалқ мүнəсəбəтлєр тарихи (1918-2003). Вакı: AZTU-nun мəтбəəси, 2012.
- 2.Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. М.: Международные отношения, 2003.
- 3.Вахышов М. Ə. İngiltərənin yeni və мұасир тарихи. Вакı: AZTU-nun мəтбəəси, 2014.
- 4.Европейский Союз в XXЫ веке: время испытаний. М.: Наука, 2012.
- 5.Мировая политика и международные отношения (под ред. Ю.Косова). М.: МГУ, 2012.
- 6.Результаты референдума //BBC http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results
7. Девид Кемерон подаст в отставку после референдума по Break exit // <http://irrection.ru/news/>
8. David Cameron Pledges EU Referendum if Conservatives Uin Next Election // <http://www.rte.ie/news>.
9. "The EU" // <http://respectpartu.org/the-eu/>.
10. EU Renegotiations: Pathwau for Deal Found-Cameron // <http://bbc.com/news/uk-politics>

РЕФЕРЕНДУМ О ЕС В ВЕЛИКОБРИТАНИИ, ЕГО ИТОГИ

М.А.БАХЫШОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются причины проведения и первичные итоги референдума в Англии. Автор уделяет особое внимание противоречиям между Англией и Европейским Союзом в течение 43 лет. В статье расширенно рассказывается об условиях Англии во время переговоров с руководством ЕС.

Ключевые слова: Великобритания, референдум, Европейский Союз, переговоры, дипломатия, уровень сотрудничество, позиция партий, Брекзит

**REFERENDUM OF EUROPEAN COMMUNITY
IN GREAT BRITAIN AND ITS RESULT**

M.A.BAKHISHOV

SUMMARY

The article discloses the reasons of carriage and primary results of referendum in Great Britain. The author paid much attention to the contradiction between Great Britain and European Community within 43 year. This article widely describes England`s conditions at the negotiations with the leadership of European Community.

Key words: Great Britain, referendum, European Community, negotiations, party position, Break exit.

UOT 94 (479.24)**OSMANLI İMPERİYASININ YARANMASI HAQQINDA****S.F.BAXŞƏLİYEV****ADPU****samir5555@mail.ru**

Osman Qazi Osmanlı imperiyasının yaranması prosesində mühüm rol oynamışdır. O, çox bacarıqlı siyasətçi və sərkərdə idi. O, dövlətin banisi və güclü hökdar idi. Onun gördüyü işlər təkcə öz imperiyasının yox, həm də türk və müsəlman dünyası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Hakimiyyəti illərində bir çox islahatlar keçirmişdir.

Açar sözlər: Orxan, Osmanlı imperiyası, türk, ərazi, hakimiyyət

Bu məqalənin 723 il mövcud olmuş, çoxmillətli, çoxdinli Osmanlı imperiyasının qurucusu olan şəxsə həsr edilməsi təsadüf deyil. Osmanlı imperiyası dünya tarixində ən böyük 5 imperiyadan biri, həm də türk dövləti olaraq Səlcuqlar kimi dünya xəritəsinin qərb dünyasının xeyrinə dəyişilməsinə imkan verməmişdir.

İslam və türk tarixinin ən ağır səhifəsi heç şübhəsiz ki, XIII əsrin ortalarında monqolların qərb istiqamətində yürüşləridir. Monqolların yürüşlərini bir çox rus və avropa qaynaqları Rene Qrusse, Qeorqi Vernadskiy və Lev Qumilyov kimi tarixçilərin simasında “Sarı Xaç yürüşü” adlandırırdılar. Düşünürəm ki, rus və avropa mənbələrinin monqol yürüşünə bu çür qiymət verməsi heç də təəccüblü deyil. Çünki ruslar da, avropalılar da monqolların zülmünə az məruz qalmamışlar. Ancaq monqol yürüşlərinə “Sarı Xaç yürüşü” adı vermək düz deyil. Çünki Xaç yürüşü xristian dininə məxsusdur və xristian dünyasının müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri ədalətsiz, təcavüzkar və qarətçi yürüşlər olmuşdur.

Yürüşləri gedişində hər yeri məhv edən monqollar Anadoluya çatdılar və 1243-cü ildə baş verən Kosadağ döyüşündə Anadolu Səlcuqları dövlətini məğlub etdilər (5, 37). Bu məğlubiyyət və Səlcuq şahzadələrinin taxt-tac uğrunda mübarizəsi Anadolu Səlcuqları dövlətini tam yarım əsr sürən böyük bir böhrana saldı. Nəticədə Anadolu siyasi birliyi parçalandı və bir çox bəylik və nəsilər Anadolu Səlcuqları dövləti simasında öz siyasi dayaqlarını itirdilər.

Oğuzların 24 boyundan 2-cisi sayılan Qayı qəbiləsi çox döyüşkən idi. İslamın xilaskarı və Osmanlı dövlətinin qurucusu Osman Qazi xan məzh elə Qayılardan idi. Osmanlı dövlətinin tarixi Miladın XIII əsri və ya Hicri tarixinin

VIII əsrindən başlayır. Ancaq dövlətin qurucusu Osman Qazinin babalarının tarixi isə haradasa bir əsr öncə, babası Süleymanın öz qəbiləsi ilə birlikdə Çingiz xanın ölkələri bir-birinin ardınca işğal etməsi nəticəsində şərqdən qərbə köç etməsi ilə başlayır (6, 12). 1223-cü ildə Monqol hücumları nəticəsində Oğuz boylarının ən şöhrətli olan Qayı soyundan Qaya Alpın (igid) oğlu Süleyman şah qəbiləsi ilə birlikdə Xorasandan Ərzincan və Əhlət bölgələrinə gələrək burada yerləşdilər” (10, 13). Bu yerləşmədən 7 il sonra Çingiz xan öldü və Xarəzmşahlar dövləti də süqut etdiyi üçün Süleymanın qəbiləsi Fərat çayını keçərək Hələb şəhərinə tərəf yönəldi və öz ana yurdlarına geri qayıtmaq istədilər. Ancaq Fərat çayının sol sahilində yerləşən Caber qalasına çatdıqda Süleyman şah atıyla çayı keçərkən ölür. Bu hadisə Süleyman şahın əmri altında birləşmiş ailələrin dağılmasına səbəb oldu. Ailələrin bir qismi Suriyada qaldı, digər qismi isə Kiçik Asiyaya getdi. Süleyman şahın 4 oğlundan (Sunqurtəkin, Gündoğdu, Düandar və Ərtoğrul) ikisi - Sunqurtəkinlə Gündoğdu Xorasana geri qayıtdılar. Digər ikisi - Ərtoğrulla Düandar 400 ailə ilə birlikdə Şərqdə Ərzurumla sərhəddə yerləşən Sürməliçuxur hövzəsinə çatdılar. Buradan isə qərbə doğru yönəldilər. Yolda bir-biri ilə döyüşən 2 orduya rast gəldilər. Hələ döyüş meydanına çatmamış hansı ordunun daha güclü və çox olduğunu müəyyən edən Ərtoğrul Allahın həmişə gücsüz və zəif müdafiə edin... əmrini əsas götürərək gücsüzə kömək etməyə qərar verdi. Ərtoğrulun mövqeyi döyüşün müqəddaratını həll etdi və nəticədə udzan monqollar, udan tərəf isə Səlcuq Sultanı Əlahəddin başda olmaqla Səlcuqlar oldu.

Ərtoğrul hörmət əlaməti olaraq Səlcuq sultanı Əlahəddinin əlini öpdü. Sultan isə Ərtoğrulun qəhrəmanlığını qiymətləndirərək Domançı, Ağrı dağını və Söyütlü yaxınındakı obanı ona bağışladı. Kütahyanın şimalındakı möhkəmləndirilmiş Qaracahisar mövqeyində yaşayan Yunanlar Sultan Əlahəddini öz millətindən olan hökmdar kimi qəbul etdilər. Ərtoğrul bu şəhərin yunanları tərəfindən öz torpaqlarında narahat edildikdən sonra sultanın icazəsini alaraq bu əraziyə yürüş etdi və buranı ələ keçirə bildi. Bir müddət sonra isə Bursa ilə Yenişəhər arasındakı obada Yunan və Noqayların birləşmiş ordusu ilə ikinci döyüşə girdi. 3 gün çəkən qanlı döyüşdən sonra Ərtoğrul yenə qalib gədi və düşməni İnəgölünün kənarı ilə dənizə qədər qovdu. Sultan Əlahəddin Ərtoğruldən xəbəri Əskişəhər yaxınlığında eşitdi və bu qələbəni əbədləşdirmək üçün Əskişəhər qəzasının adını dəyişib Sultanönü qoydu və buranı yurd kimi Ərtoğrulla övladlarına bağışladı (10, 14).

Sultanönü Osmanlı dövlətinin ilk ərazilərindən biri idi. Osmanogulları ilk bayraqlarını da bu şəhərdə sancmışdılar. Osman Qazinin qaynatası və dövrünün ən məşhur din alimi Əxi Şeyxi Ədəbəli də bu şəhərdə yaşayıb-yaratmış və elə burada da dəfn edilmişdi. “İgidlərin ən igidi” ləqəbi qazanmış Ərtoğrul Qazinin Gündüz, Saru Yatu və Osman adını daşıyan 3 övladı vardı” (9, 18). Qayı qəbiləsinin bəyi Ərtoğrul Qazi 1281-ci ildə öldükdən sonra yerinə oğlu Osman Qazi keçdi (11, 19).

Ancaq Osmanın əmisi Düandar bəy də qəbilənin başına keçmək istəyirdi.

Bu səbəbdən arzuolunmaz hadisələr baş verdi. DüNDAR bəy bəzi Bizans hakimləri ilə sövdələşdi, lakin Qayıların bundan xəbər tutmasından sonra o, qətlə yetirildi.

Adı dünya tarixinin ən böyük dövlətlərindən birinə ünvan olan Osman Qazi Abbasi Xilafətinin tarixdən silindiği 1258-ci ildə anadan olmuşdur (5, 67). Atası Ərtöğrul Qazidən ona hələ quruluş dövrünü yaşayan və üstəlik də ətrafı düşmənlə əhatə olunmuş Uc Bəyliyi miras qalmışdı. Yerli və xarici qaynaqlara görə Osman bəy düşüncəsi və əməlləri ilə böyük işlər görəcək bir şəxs idi (1, 11).

Osmanlı tarixinin ən diqqətəlayiq şəxsiyyətlərindən biri olan Osman Qazinin siyasi dahiliyinə işarə edən Avstraliya tarixçisi Jozef Fon Hammer Purqştal ad bənzərliyini əsas götürərək Osman bəyi Ərəb xilafətinin 3-cü xəlifəsi olan Osman ibn Əffana bənzətmişdir. J.Von Hammer bu bənzərliyi belə ifadə etmişdir: “Məhəmməd Peyqəmbərin 3-cü xəlifəsi Osmandan bəri İslam qanunlarına bağlı olan ölkələrin taxtlarının üstündə bu isimdə heç bir hökmdar şöhrət qazanmamışdır. Bu Xəlifənin “Fateh” və “Qanun Qoyucu” olaraq qazandığı parlaq ünvan, 700 il sonra Osman adının əvvəldən bildirildiyi kimi, Ərtöğrulun oğlunda və onun sonrakı nəsillərində yenə parlaq olaraq ortaya çıxacaqdır” (10, 21).

Avstraliyalı şərqşünas, diplomat, tədqiqatçı və şərq ədəbiyyatı tərcüməçisi olan Jozef Fon Hammer Purqştal möhtəşəm Osmanlı tarixinin bir növ səhrinin təsiri altına düşmüşdür. Ona görə də Ərəb və Rəşidi (düz yolda olan) xəlifələrinin 3-sü olan Osman ibn Əffanı I Osmanlı Sultanı Osman Qaziyə bənzətmişdir. Hesab edirəm ki, bu cür bənzətmə heç də düzgün deyil. Çünki müsəlmanların “Zin-Nureyn” (İki nurlu səhabə) adlandırdığı Həzrəti Osmanın dövründə ilk İslam donanması qurulmuş, daha çox islahatlar keçirilmişdir (2, 171).

Osmanlı imperiyasının I sultanı Osman Qazi kiçik bir Uç Bəyliyi Kiçik Asiyada kiçik ərazisi olan dövlətə çevirmişdir. Osman bəyin Türkmən qəbilələri arasında böyük nüfuza malik Əxi Şeyxi Ədəbəli ilə qohumluq münasibəti qurması başda Əxilər olmaqla digər qəbilələrin Osman bəyə bağlanmasına gətirib çıxartdı.

XIII əsrdən etibarən Anadoludakı iqtisadi və sosial həyatın sabitləşməsində böyük bir rol oynayan Əxilik təşkilatı sənətkar və tacir zümrələri arasında yayılaraq sosial-iqtisadi vəziyyəti normal sayılan bir qurum halına gəlmişdir.

Osmanlı dövlətinin quruluş mayasında iştirakı olan Əxiliyin oynadığı rol kiçik hesab etməyəcək dərəcədə böyükdür. Həqiqət isə budur ki, Osman bəyin fəaliyyəti əsnasında Anadoludakı Əxilik böyük bir güc olaraq özünü göstərirdi.

Osman Qazi Qayı qəbiləsinin başçısı seçildiyi andan etibarən qonşuları olan Rum hakimləri ələhinə olaraq ərazisini genişləndirmək arzusu ilə yaşayırdı. Çünki 1204-cü il tarixdə baş verən 4-cü Xaç səfəri gedişində İznikə üz tutmuş olan Bizans yenidən İstanbula qayıtmış və bu səbəbdən onun hüdudundakı

idarəedicı qüvvəsi zəifləmişdir. Lakin o, niyyətini açmayaraq ətrafındakı Yenışəhər və Kəfkə Rum bəyləri və hakimləri ilə dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Lakin İnegöl hakimi Osman bəylə bağlı türk qəbilələrinə qarşı tez-tez hücumlar edirdi. Bu mütəmadi təcavüzlərdən bezmiş Osman bəy İnegöl hakiminə qarşı cavab tədbiri hazırladı. Osman Qazinin bu niyyətindən xəbər tutan İnegöl hakimi Osman bəyin dostlarına qarşı pusqu qurdu. Osman bəy qonşuluğunda olan Rumlarla gözəl münasibətdə olmağının mükafatını alaraq İnegöl hakiminin bu niyyətindən bir xristian dostu sayəsində xəbərdar oldu. Lakin qərarından vaz keçmədi. Atasının silah yoldaşları Ağcaqoca, Turqutalp, Qonuralp, Ayqutalp və Əbdürrəhman Qazi ilə məsləhətləşdikdən sonra hərəkətə keçdi. İnegöl obasının şimalında düşmənlə savaşa girdi. Tədbirli olduğu üçün pusquya düşməkdən xilas oldu. Lakin bu mübarizədə nə Osman bəy, nə də ki, İnegöl hakimi uğur qazana bilmədilər. Hələ üstəlik də bu döyüşdə Osman bəyin qardaşı Saru Yatunun oğlu Bayqoca şəhid oldu. Lakin Əmir Dağının ətəklərindəki Karaca Hisar 1285-ci ildə tutuldu və bu Osman Qazinin Qayı Qəbiləsinin rəhbəri kimi ilk fəthi idi (8, 12).

Osman bəy İnegöl hakiminin ciddi problemlər yaratdığını görərək 2 və ya 3 il sonra onun üzərinə yenidən hücum etdi. İnegöl hakimi Nikola Osman bəyə qarşı Qaraca Hisar hakimi ilə birləşdi və Domancı ətrafında bu iki Bizans hakiminin qüvvələri ilə Osman Qazi arasında həlledici döyüş oldu (7, 60).

Domaniç yürüşü ilə Karaca Hisarı fəth edən Osman bəy buradakı bir kilisəni məscidə çevirdikdən sonra ilk olaraq öz adına xütbə oxutdurdu və Şeyx Ədəbəlinin tələbələrindən Qaramanlı Dursun Fakihi bura qazı təyin etdi (7, 61). Səlcuq sultanı II Qiyasəddin Məsud bu qələbəni yüksək qiymətləndirərək fərmanla Osman bəyin bəyliyinə təsdiq edərək İnegöldə Əskişəhəri iqta kimi ona vermişdir (5, 80).

Karaca Hisarın fəthindən sonrakı 7 ildə heç bir yürüş və çaxnaşma olmadı. Bu vaxt ərzində Osman bəy öz qüvvələrini qaydaya salmağa, Rum hakimləri isə ona qarşı ittifaq yaratmağa çalışırdılar. Hətta o zamana qədər qəbilənin qiymətli əşyalarını öz qalasında gizlədən Biləcik hakimini belə öz tərəflərinə çəkdilər.

Osman Qazinin silah dostu, Bizanslı komandir Kosa Mihalın tərəfləri barışdırmaq çəhdləri də fayda vermədi və Osman bəyə qarşı ediləcək sui-qəsd planına da əngəl ola bilmədi. Yarhisar hakiminin qızının toyu Osman bəyə qarşı hazırlanan sui-qəst planının həyata keçirilməsi üçün əlverişli fürsət hesab edildi. Biləciyin Osman Qazi tərəfindən fəthi ilə nəticələnəcək bu toyda sui-qəsd planı baş tutmadı. Biləciyin ardınca Yarhisar və İnegöl də fəth edildi.

Osman Qazi Bursa, İznik və İzmiti də fəth etmək istəyirdi. Amma onun hərbi uğurları Bizans imperatoru və digər Rum hakimlərini hərəkətə gətirdi. Onlar 1306-cı ildə öz aralarında yığıncaq keçirdilər. Bu yığıncaqda başda Bursa hakimi Atranos olamqla Ketə, Bednos və Kestəl hamiləri də iştirak edirdilər (12, 35).

Yığıncaq iştirakçıları Osman Qazi və Osmanlı dövlətini özləri üçün

təhlükə sayaraq Osmanoğullarını məhv etməyi qarşılına məqsəd qoydular. Düşünülən plana əsasən onların birləşmiş qoşunu ani hücumla Osmanoğullarını məğlub etməli idi. Eyni zamanda Bizans da onlara kömək üçün 2000 əskər göndərmişdi. Amma Osman Qazi bəyliyin ələhinə düşünülən bu hücumdan vaxtında xəbərdar oldu və ordusunun sayca azlığına baxmayaraq mütəffiqləri Qoyunhisarda qarşılamağa qərar verdi. Tərəflər arasında 1302-ci ildə baş verən Qoyunhisar döyüşündə Osman Qazi müttəfiqlər üzərində parlaq qələbə qazandı (7, 62).

Qoyunhisar döyüşü həm də Osman Qazini Bizansla üz-üzə gətirən ilk döyüş idi və bu qələbədən sonra Osmanlılar üçün Bursa yolu açılmış oldu. XIII əsrin sonu üçün Osmanoğullarının uğuru get-gedə artırdı. Səlcuqluların dövləti isə monqolların davamlı hücumları nəticəsində parçalanmaq üzrə idi. Belə bir vaxtda Osman Qazi öz dövlətinin müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldi.

Bütün keçmiş qaynaqlar Osmanlı bəyliyinə istiqlalının başlanğıc ili olaraq 1299-cu ili göstərirlər. “Buna səbəb isə bu idi ki, bu tarixdə Səlcuqlar dövlətinin Sultanı III Əlahəddinin Elxani dövlətinə qarşı yönələn “Sulamış üsyanı” nəticəsində dövlətin mərkəzini tərk etməsi və Səlcuqlular dövlətinin sultansız qalması idi (5, 82).

Lakin Osman Qazi nə bu tarixdə, nə də bu tarixdən qabaq öz adına pul kəsdirməmişdir. Həm də Elxani dövləti çox güclü idi. İstədiyi Səlcuq hökmdarını taxdan salırdı, istədiyini isə taxda çıxarırdı və Osman bəy də Elxanilərdən ehtiyat edirdi. Eyni zamanda Səlcuq dövləti də çox zəif bir vəziyyətdə olasalar belə, öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bunun üçün də 1299-cu il tarixini Osmanlı bəyliyinə müstəqillik ili olaraq qəbul etmək məncə düzgün deyil. Bu fikir Kadir Mısıroğlunun (5, 83), İsmayıl Hakkı Uzunçarşılıının (4, 108), Tufan Gündüzün (9, 20-22) tədqiqatlarında da təsdiq edilir.

Son zamanlar prof. Xəlil İnalçıq tərəfindən Osmanlı dövlətinin quruluş tarixi kimi götürülən Qoyunhisar döyüşünün baş verdiyi 27 iyul 1302-ci il qəbul edilməsi üstünlük qazanmışdır. Öz növbəmdə bu dəyərli alimin fikri ilə razılaşaraq bildirirəm ki, XIII əsrin sonuna yaxın Səlcuqlar dövləti çox zəif idi. Kosadağ döyüşündən sonra Elxani hökmdarı Qazan xan səlcuqlarla istədiyi kimi rəftar edirdi.

II Qiyasəddin Məsudun taxtda ikən gördüyü yeganə müsbət iş Osman Qaziyə etdiyi fəhlərə görə mükafat olaraq 1299-cu ildə bəylik titulu verməsidir. Ona görə də bu titulun verilməsini Osmanlı dövlətinin müstəqilliyi kimi qəbul etməyi heç də uğurlu hesab etmirəm. Ancaq Qoyunhisar döyüşündən sonra Osmanoğullarının igidliyi və gücü bütün türk qəbilələrinə yayıldı və bu qəbilələr də Elxanilərin zülmündən Osmanlılara sığındılar. Bu isə Osman Qazini və dövlətini çox gücləndirdi. Bunun üçün də Osmanlı dövlətinin məhz 1302-ci ildəki Qoyunhisar döyüşündən sonra yaranması fikrini daha məqsəduyğun hesab edirəm.

Osman Qazi çox yaxşı bilirdi ki, müstəqil olmaqdan da çətin o müstəqilliyi saxlamaqdır. Ona görə də dövləti əmin-amanlıq içində idarə etmək üçün

hamını razı salacaq qanunlar gərək idi. Osman Qazi dövlətini müstəqil elan etdikdən sonra ilk işi onun adına hökm verəcək Qazı və Xətib təyin etmək oldu. Alış-veriş və bazara nəzarət etmək üçün “Paza Babı” (bazar vergisi) qanunu tətbiq edildi. “Bac” Osmanlı dövrünün ilk vergi növü idi” (12, 38).

Osman bəy çox arzu etdiyi Bursanın fəth xəbərini ölüm yatağında olarkən almışdı. O, oğlu Orxan Qaziyə həтта bu gün də dövlət rəhbərləri və idarəçilikdə duranlar üçün örnək olacaq vəsiyyətlər edərək demişdi: “Qulağın yaxşı aç və məni diqqətlə dinlə. Dünyanı ədalətlə abad et. Gazadan (İslam uğrunda savaşı) uzaq bir yaşayışa düşmə. Alimlərə qarşı hörmətli ol. Onların sözlərinə qulaq ver. Mal və əskər çoxluğu səni əsla məğrur etməsin. Heç bir vaxt qanuna zidd işlər etmə. Bizim dinimiz Allahın dini, gedtiyimiz yol doğruluq yoludur. Padşahlıq gecə gündüz xalqı qorumaq və Allahın lütfünə məzhər olmaq üçündür” (5, 25).

Osman Qazi hicri 726 və ya miladi ilə 1326-cı ildə öldüyü zaman 69 yaşında idi. Müvəqqəti olaraq Söyütlüdə dəfn edilən Osman Qazi daha sonra vəsiyyətinə görə Bursada Gümüşlü Gumbəzdəki türbədə dəfn edilmişdir (5, 79).

ƏDƏBİYYAT

1. Adem Suad. Osmanlı Padişahları və Büyükləri. Tutku Yayın Evi. İstanbul 2015, 289 s.
2. Adem apak. Ana Hatlarıyla İslam Tarihi. Ensar Neşriyat. İstanbul, 2016, 400 s.
3. Xəlil İnalçıq. Kuruluş və İmparatorluk Sürecinde Osmanlı Devlet Kanun Diplomasi. Timas Yayınları. İstanbul, 2015, 304 s.
4. İsmayıl Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi. I c. Kentos Neşriyat. İstanbul, 2011, 681 s.
5. Kadir Mısıroğlu. Osmanlı Tarihi I c. Sebil Yayın Evi. İstanbul, 2013, 754 s.
6. Lord Eversley, Sir Valentine Chirol. Türk İmparatorluğu(1288-1924). Dün Bugün Yarın Yayınları. İstanbul, 2014, 560 s.
7. Mehmet Maksudoğlu. Osmanlı Tarihi. Ensar Yayınları. İstanbul, 2011, 576 s.
8. Mehmet Fatih Ertürk. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. Kalipso Yayınları. İstanbul, 2014, 324 s.
9. Tufan Gündüz. Osmanlı Tarihi. Grafiker Yayınları. Ankara, 2014, 637 s.
10. J. Von Hammer Osmanlı Tarihi Devlet-i Aliye. Kamer Yayınları. İstanbul, 2015, 473 s.
11. Yavuz Bahadroğlu. Resimli Osmanlı Tarihi. Resil Yayınları. İstanbul, 2012, 560 s.
12. Ziya Kazıcı. Osmanlı Devleti Tarihi. Kayıhan Yayınları. İstanbul, 2015, 520 s.

ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

С.Ф.БАХШАЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Осман Гази сыграл большую роль в процессе становления Османской империи. Он был талантливым политиком и полководцем. Он являлся основоположником государства и его сильным правителем. Его заслуги безусловно сыграли важную роль не только в истории империи, но и всего тюрского и мусульманского миров. Проводил очень много реформ.

Ключевые слова: Орхан, Османская империя, турок, территория, власть.

ABOUT THE FORMATION OF THE OTTOMAN EMPIRE

S.F.BAKHSHALIYEV

SUMMARY

Osman Ghazi played a great role in the course of formation of the Ottoman Empire. He was a talented politician and the commander. He was a founder of the state and its strong governor. His merits certainly played an important role not only in the history of the empire, but also in all the Turkish and Muslim world. He carried out many reforms.

Key words: Orhan, Ottoman Empire, Turkish, territory, power.

UOT 94”19/...”**REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİNİN
ABŞ-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ****F.B.GÜLƏMİRLİ***Azərbaycan Dillər Universiteti
gulamirli@mail.ru*

Məqalədə Rusiya və ABŞ arasında qarşılıqlı münasibətlər, onların beynəlxalq və regional təhlükəsizlik problemlərinə təsiri araşdırılır. Müəllif rus-amerikan əməkdaşlıq və rəqabət sahələrini, dünyanın müxtəlif regionlarında iki dövlətin geosiyasi maraqlarının toqquşmasını öyrənir. Xüsusilə, Şərqi Avropa və Qafqaz həm ABŞ, həm də Rusiya üçün əhəmiyyətli bölgələrdir. 1990-cı illərin əvvəllərində rus-amerikan münasibətlərinin bugünün əksinə konstruktiv inkişaf edəcəyi gözlənilirdi. Baxmayaraq ki, ABŞ və Rusiyanın təhlükəsizliyə yanaşmasında ziddiyyətlər mövcuddur, transmilli təhlükələr onların qlobal problemlərin həllində, regional münaqişələrin tənzimlənməsində əməkdaşlığını zəruri edir.

Açar sözlər: ABŞ və Rusiyanın milli təhlükəsizliyi, NATO-nun genişlənməsi, Krımın işğalı, İŞİD-lə mübarizə

Yeni dünya nizamında beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin inkişaf dinamika və tendensiyaları böyük güclərin qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə müəyyən olunur. ABŞ global miqyasda maraqları olan, dünyanın bütün bölgələrində hərbi iradəsini ortaya qoymaq potensialına malik, dövlətlərarası və beynəlxalq münasibətlərə təsir etməyi bacaran fəvqəldövlətdir. ABŞ-in global miqyasda maraqlarına ciddi çağırış yarada bilən, əks ittifaqlar yaratmaqla ABŞ-in formalaşdırdığı blokları balanslaşdırmağa çalışan dövlət Rusiyadır. Soyuq müharibə bitdikdə Rusiya öz tarixinin ən zəif, xarici siyasətinin passiv dövrünü yaşayırdı. Kommünizmlə uzunmüddətli mübarizədən sonra amerikan və qərb dəyərləri dünyada yeganə mütərəqqi ideologiya kimi qəbul edilmiş, amerikan cəmiyyətində və elitasında soyuq savaşı yaratdığı qarşıdurmadan qalib çıxan dövlət obrazı formalaşmışdı. Rusiya isə SSRİ-dən fərqli olaraq, amerikan ideoloji fikrinə rəqib ola biləcək və dünyanın digər-xüsusilə, üçüncü sinif- dövlətlərinə cəkici gələn konsepsiya yarada bilməmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində iki dövlətin təhlükəsizliyə yanaşmasında ciddi fərqlər təzahür etmədi. Rusiya regional maraqları olan dövlətə çevrilmiş və onun təsir dairəsi keçmiş sovet məkanı ilə məhdudlaşmışdı. Belə ki, Rusiya “məğlub” dövlət kimi amerikanın iqtisadi yardımından asılı idi. ABŞ “yeni Marşal planı”

formasında Rusiyada yenidənqurma prosesini başlatmaq, demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı prinsiplərini formalaşdırmaq üçün maddi yardımlardan istifadə edirdi. Məhz bu dövrdə iki dövlət arasındakı münasibətlər donor-reipient mexanizmi üzrə inkişaf edirdi. Lakin beynəlxalq və regional təhlükəsizlik problemlərin tənzimlənməsi, transmilli təhlükələrin geniş yayılması iki dövlət arasında münasibətlərin inkişafını sürətləndirirdi.

1990-cı illərin əvvəllərində ABŞ-Rusiya münasibətləri keyfiyyətcə yeni fərqli mərhələyə daxil oldu. 1989-cu il dekabrın 2-də Maltada ABŞ prezidenti C. Buş və SSRİ Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi M. Qarboçov “soyuq müharibə”nin başa çatması haqqında bəyanat səsləndirməklə iki dövlət arasında münasibətlərə hakim olan ideoloji və hərbi qarşıdurmanın bitməsinə elan etmişdir. 1990-cı ildə baş vermiş Körfəz müharibəsi soyuq müharibədən sonra iki cəbhənin əməkdaşlığı və təhlükəsizliyə vahid yanaşmanın formalaşdırılması üçün əlverişli imkan yaratdı. Rusiya uzun illər müttəfiqi olmuş İraqda mövcud olan Səddam rejiminə silah satışı dayandırdı və ABŞ-ın Körfəz bölgəsində hərbi aktivliyinə razılıq verdi (8). Tərəflərin bir-birini artıq rəqib kimi nəzərdən keçirmədiyi 1992-ci il yanvar 31-dən fevralın 1-dək B. Yeltsin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı qəbul edilən Kemp-Devid bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. 1992-ci iyunun 15-dən 19-dək Yeltsinin ABŞ-a səfəri zamanı ABŞ-Rusiya tərəfdaşlıq xartiyası qəbul olunmuşdur. Bu səfərdən ABŞ-ın “sülh korpusu”nda çalışan könüllüləri Rusiyada fəaliyyət hüququ aldı. ABŞ-ın Rusiyaya 4,5 mlrd dollarlıq iqtisadi yardım paketi qəbul edildi (4). Bu dövrdə ABŞ-Rusiya münasibətlərinin sonrakı konstruktiv inkişafı üçün əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri və ilkin hüquqi bazası formalaşdı.

Ümumiyyətlə, 1994-cü ilə qədər regional təhlükəsizlik problemləri Rusiya və ABŞ-ın qarşılıqlı münasibətlərində əməkdaşlıq potensialını genişləndirirdi. SSRİ-nin nüvə mirasının həll edilməsi amerikalı maraqları üçün zəruri əhəmiyyət daşıyırdı. 1992-ci ildə imzalanmış Lissabon protokolu ilə Ukrayna, Belarus və Qazaxıstan SSRİ-dən miras qalan nüvə silahlarını Rusiyaya təhvil verməyi öhdəsinə götürmüşdülər. Lakin Ukrayna parlamentinin ratifikasiya prosesini ləngitməsindən sonra ABŞ-ın dövlət katibi C. Beyker yeni təklif ilə çıxış edir. Yeni razılaşmaya əsasən Ukrayna Qazaxıstan və Belarustan fərqli olaraq, döyüş növbəsindən çıxarılan silahları müəyyən müddət öz ərazisində saxlaya bilərdi (1, 205). 1994-cü il yanvarın 14-də Ukraynanın nüvə arsenalı ilə bağlı əldə olunan üçtərəfli razılaşmaya əsasən Ukrayna prezidenti Kravçuk 1996-cı ilin iyununa qədər ölkənin tam nüvəsizləşdiriləcəyini bəyan etmişdir. Ukraynanın öhdəliklərini yerinə yetirməsi müqabilində ABŞ Rusiyanın Ukraynaya verəcəyi 100 ton nüvə yanacağına görə 60 mln ödəməyi öhdəsinə götürmüşdür (1, 211).

ABŞ-Rusiya münasibətlərinin inkişafına təsir edən əsas problemlərdən biri də Rusiya qoşunlarının Baltikyanı ölkələrdən çıxarılması idi. Rusiyanın Baltikyanı dövlətlərdə hərbi potensialı 100 min hərbcı, Skundal (Latviya) radiolokasiya stansiyası və Paldisi (Estoniya) sualtı nüvə qayıq bazasından ibarət

idi. Rusiya üçün qoşunların çıxarılması bir sıra daxili sosial problemlərə səbəb ola bilərdi. Həmin ölkələrdən geri qayıdan hərbiçilər üçün yaşayış yerlərinin təminatı, Baltikyanı ölkələrdə artıq təqaüdə çıxmış rus hərbiçilərinin sosial hüquqlarının müdafiəsi məsələsi bu prosesi ləngidirdi. Qoşunların çıxarılması amerikalı və formalaşmaqda olan yeni Avropa təhlükəsizlik mühiti üçün vacib əhəmiyyət daşıyırdı. Buna görə də ABŞ Rusiyaya qayıdan hərbiçilər üçün tikilməsi nəzərdə tutulan mənzillərin inşasına tələb olunan vəsaiti ödəməyi öhdəsinə götürmüşdür (5, 217).

Tərsiləh problemləri əsasən nüvə silahının yayılmaması, strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması, post-sovet məkanının nüvəsizləşdirilməsi, adi silahların məhdudlaşdırılması kimi sahələri əhatə edirdi. Senatorlar S. Nann və P. Luqarın təşəbbüsü ilə 1991-ci il noyabrın 28-də ABŞ senatı illik büdcəyə “Sovet hərbi təhlükəsinin məhdudlaşdırılması haqqında” düzəliş qəbul etdi. Keçmiş SSRİ ərazisində nüvə, bioloji və kimyəvi silahların istehsalı ilə bağlı infrastrukturun ləğv edilməsi, onların yayılmaması üçün zəmanət yaratmaq və hərbi islahatlar keçirmək məqsədi daşıyan qanun 1993-cü ildə “Təhlükələrin qarşılıqlı azaldılması” haqqında qanun adlandırıldı (2). 1991-ci ilin avqustunda ABŞ-da sovet mənşəli kütləvi qırğın silahlarının məhv edilməsi üçün SSRİ ilə əməkdaşlıq edən xüsusi təşəbbüs qrupu yaradılmışdır. 1992-ci il iyunu 17-də ABŞ və Rusiya “KQS-lərin təhlükəsiz daşınması, saxlanması, məhv edilməsi və onun yayılmaması haqqında” çərçivə razılaşması imzaladılar. Bu saziş Rusiyada silahların məhv edilməsi üçün vəsaitin ABŞ-dan Rusiyaya daşınması üçün hüquqi çərçivə yaratdı. 1993-cü ildən 2008-ci ilə qədər Rusiyada strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması üçün 1,46 mlrd dollar vəsait ayrılmışdır (5, 116).

1994-cü ildən sonra münasibətlərin soyuqlaşması və gözlənilmədiyi kimi genişmiqyaslı əməkdaşlığın formalaşmaması, Rusiyanın Qərbi təhlükəsizlik məkanına birləşməməsinin bir sıra səbəbləri mövcuddur:

1. Rusiya və ABŞ arasında kəskin ideoloji qarşıdurma bitsə də, rəqabətin özəyində duran ideoloji-mədəni ziddiyyətlər aradan qalxmadı. Rusiya heç vaxt amerikalı idealları əsasında inkişaf edən demokratik ölkəyə, ABŞ-ın Avropada nümunəsində olduğu kimi “kiçik müttəfiqinə” çevrilmədi. Ideoloji baxımdan ABŞ sanki XX əsrdən XXI əsrə keçdi, Rusiya isə XIX əsrə qayıtdı. 1990-cı illərin əvvəllərində Rusiyada mövcud olan idarəetmə problemlərinə, elitanın transformasiyası proseslərinə ABŞ-ın nümayiş etdirdiyi tolerantlıq dövrü başa çatdı.

2. Milli suverenlik qavrayışı güclənən Rusiya özünün imperialist siyasətinə geri döndüyünü nümayiş etdirməyə başladı(3).

3. Rusiya və ABŞ-ın iqtisadi inkişafı, maliyyə sistemi arasında fərqlər mövcuddur.

4. Rus-amerikalı münasibətlərinin inkişafını ləngidən əsas məsələlərdən biri ikitərəfli münasibətlərin gündəliyinin olmamasıdır. 1993-cü ildə S. Talbotun “Tərəflər üçün danışıqların konkret problemlərini dəqiqləşdirməliyik.

Eyni məsələləri təkrarlamaq olmaz”bəyanatından sonra da əməkdaşlıq predmetləri dəqiqləşdirilmədi (1, 205).

5. İkitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün normativ-hüquqi baza zəifdir və şəxsiyyət amili qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf dinamikasına təsir edir.

6. 1994-cü ildən sonra rus-amerikan münasibətlərinin əməkdaşlıqdan strateji tərəfdaşlıq müstəvisinə keçməsinə mane olan hadisə NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi oldu.

7. Kosovo presedenti. Rusiyanın xarici siyasəti üçün dönüş nöqtəsi 1999-cu il Kosovo böhranı oldu. 1990-cı illər ərzində ABŞ-ın Rusiyanı Avropa təhlükəsizlik sisteminə cəlb edilməsi, beynəlxalq və regional problemlərin həllində onun resurslarından istifadə edilməsi prosesinin sadəcə deklarativ səciyyə daşması aydın oldu. 1999-cu ildə NATO-nun Kosovoya humanitar müdaxiləsindən sonra Rusiyanın Hərbi Doktrinasına dəyişiklik edildi. Əvvəlki doktrinalardan fərqli olaraq, 1999-cu ildə qəbul edilmiş doktrinada xarici amillər və BMT-nin mandatı olmadan keçirilən hərbi əməliyyatlar Rusiyanın təhlükəsizliyinə əsas təhdid kimi müəyyən edilmişdir (10). Həmçinin Kosovo müharibəsi Rusiyanın Belarus və MDB dövlətləri ilə münasibətlərini möhkəmləndirdi. Kosovoya humanitar müdaxilə Rusiyaya “Çeçenistanda hərbi əməliyyatlara qarşı mövcud tabunu qaldırmağa” imkan verdi (10). Rusiyanın Qərb tərəfindən Kosovanın müstəqilliyinin tanınmasını presedent kimi qəbul edərək post-sovet məkanında mövcud olan separatçı rejimləri tanıması ehtimalı artdı. ABŞ-ın o vaxtki dövlət katibi K. Rayzın Kosovanı presedent kimi qəbul edilməməsi ilə bağlı səsləndirdiyi arqumentlər də Rusiya tərəfindən tutarlı səbəb kimi qəbul edilmədi. Qeyd edək ki, K.Rayz Kosovanın unikal hadisə olduğunu Yuqoslaviyanın dağılması, etnik təmizləmə və insanlığa qarşı cinayətlərin törədilməsi və BMT-nin ən uzunmüddətli idarəetməsi ilə izah edirdi (11). 1999-cu ildə NATO-nun Kosovoya humanitar müdaxiləsindən sonra Rusiyanın Hərbi Doktrinasına dəyişiklik edildi. Əvvəlki doktrinalardan fərqli olaraq, 1999-cu ildə qəbul edilmiş doktrinada xarici amillər və BMT-nin mandatı olmadan keçirilən hərbi əməliyyatlar Rusiyanın təhlükəsizliyinə əsas təhdid kimi müəyyən edilmişdir (8).

Rusiyanın soyuq müharibədən sonra Avropalı müttəfiqləri ilə həmrəylik nümayiş etdirməsinə səbəb olan İraq müharibəsi onun ABŞ-la münasibətlərinin pisləşməsi ilə nəticələndi. V. Putinin ABŞ-ın İraqı işğal etməsini “böyük siyasi səhv” adlandırması, Rusiya, Fransa və Almaniya liderlərinin 1441 sayılı qətnamənin “İraqa qarşı avtomatik güc tətbiqinə səlahiyyət verməməsi” ilə bağlı bəyanatları İraq müharibəsinin legitimliyini zəiflətdi (13).

ABŞ prezidenti B. Obama tərəfindən 2009-cu ildə münasibətlərin inkişaf etdirmək, İraq müharibəsindən sonra zəifləyən əməkdaşlığı dirçəltmək məqsədilə irəli sürdüyü “yenidənyüklənmə” siyasəti iki dövlət arasında yaranmış kəskin ziddiyyətlərin aradan qalxmasına şərait yaratdı. ABŞ-Rusiya münasibətlərinin yenidən gözdən keçirilməsi, strateji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə əməkdaşlıq üzrə müqavilələrin imzalanması, Əfqanıstan probleminə,

silahlara nəzarət sahəsində birgə fəaliyyət bütövlükdə global təhlükəsizlik sisteminə müsbət təsir göstərdi. 2010-cu ildə Strateji hücum Silahlarının məhdudlaşdırılması üzrə Praqa müqaviləsinin (NEW START) imzalanması nüvə təhlükəsizliyi sahəsində vacib addımlardan biri idi.

Rusiyanın 2014-cü ilin martında Krımı işğal etməsi, qeyri-leqal referendum keçirməsi və bu regionu aneksiya etməsindən sonra Rusiyanın Qərblə münasibətləri “soyuq müharibə” dövründə müşahidə olunan ən aşağı səviyyəyə düşdü. ABŞ və Avropa İttifaqının tətbiq etdiyi sanksiyalar uzun müddət keçmiş sovet məkanında özünün xüsusi maraqlarını reallaşdırmağa çalışan, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ikili mövqe tutan, Abxaziya və Cənubi Osetiyanın separatçı rejimlərinin müstəqilliyini tanıyaraq, beynəlxalq hüquq normalarını pozan Rusiya üçün keçikmiş cavab tədbirləri idi. Krımın ilhaqı Rusiya ilə Qərb arasında regional təhlükəsizliyə və beynəlxalq münasibətlərin inkişaf perspektivlərinə yanaşmada mövcud olan fərqləri dərinləşdirdi. Lakin rus-amerikan münasibətlərində ziddiyyətlərin mövcudluğu ilə yanaşı onların əməkdaşlığını zəruri edən amillər mövcuddur. İslam dövləti ilə mübarizə Əsəd rejiminin perspektivlərinə fərqli yanaşmaya baxmayaraq, rus-amerikan əməkdaşlığını şərtləndirir. İŞİD-lə mübarizə Rusiyanın daxili təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bəzi müəlliflər İŞİD-in Rusiya üçün əhəmiyyətini bir tərəfdən radikal dindarların Suriyaya axın etməsi, digər tərəfdən isə Yaxın Şərqi beynəlxalq münasibətlərinə müdaxilə üçün şərait yaratması ilə ölçürlər. Lakin radikalların Yaxın Şərq regionunda möhkəmlənməsi Rusiyada dini cərəyanların aktivləşməsinə təkan verə bilər. Təxmini hesablamalara görə Şimali Qafqazdan 2500-ə yaxın insan İraq və Suriyada döyüşür. İŞİD döyüşçülərinin “Çeçenistan və Qafqazı azad edəcəkləri haqqında” yaydığı videolar, İŞİD-in yüksək rütbəli komandanları sırasında çeçen əsilli döyüşçülərin olması Rusiya üçün ciddi çağırışdır (12). 2015-ci ildə Əsəd rejiminin çağırışı ilə Rusiyanın Suriyada İŞİD-ə qarşı hərbi əməliyyatları başlatması terrorla mübarizə baxımından önəm daşıyırdı.

Ümumilikdə, ABŞ və Rusiyanın qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri regional təhlükəsizlik problemlərinin inkişafına və həllinə, bütövlükdə regionun geosiyasətinə, bölgə dövlətləri arasındakı əlaqələrin inkişafına, regional əməkdaşlıq və qarşıdurma meyillərinə təsir edir. Müxtəlif regionlarda, xüsusilə, Şərqi Avropa, Qafqaz, Yaxın Şərqdə ABŞ-Rusiya əməkdaşlığı və ya onların maraqlarının toqquşması region dövlətlərinin xarici siyasət strategiyalarının formalaşmasına təsir edir. Regional problemlərin həlli, münaqişələrin tənzimlənməsi, etnik-dini ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, transmilli təhlükələr, o cümlədən, terrorizmin müxtəlif formalarına qarşı mübarizə Rusiya və ABŞ münasibətlərinin pozitiv inkişafını şərtləndirir.

ӘДӘБИҲАТ

1. Голдгейр Дж., Макфол М. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны». М.: МО, 2009, 520 с.
2. Фралов А. Российско-американская программа «Совместное уменьшение угрозы»// США и Канада. 2009 № 9 сентябрь (477)
3. Ломагин Н. Новые независимые государства как сфера интересов России и США.// Pro et Contra. Том 5. №2. Весна, 2000, с.65-85
4. Тренин Д. Третий возраст: российско-американские отношения на пороге XXI века. // Pro et Contra. Том 5. №2. Весна, 2000, с.7-207
5. Протопопов А., Козьменко В., Елманова Н. История международных отношений и внешней политики России. М., 2012, 1648-2005, с. 399
6. Agreed Points on Russian Participation in KFOR//<http://www.nato.int/kosovo/docu/a990618a.htm>
7. Hoffman D. Bush, Gorbachev Toughen Stand Against Iraq// <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/summit/archive/sept90.htm>
8. Shiffrin J. Russia's Got a Point: The U.S. Broke a NATO Promise // <http://www.latimes.com/opinion/op-ed/la-oe-shiffrin-russia-us-nato-deal--20160530-snap-story.html>
9. Milenkovic M. The Kosovo Case as a Matryoshka Doll: Why did Russia Withdraw its Troops from Kosovo?//<https://milanmilenkovic.wordpress.com/2013/05/06/the-kosovo-case-as-a-matryoshka-doll-why-did-russia-withdrew-its-troops-from-kosovo/>
10. Miodrag A. J. Is Kosovo and Metohija Indeed a 'Unique Case'?// <http://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=417031103127065023124077127127084095046013081059031002110085125120083118109001094081002029062028015025012126097110107115100082000008036054039016098000064103021105064095080073101014091067099098105094003006064098072098074070064087120069095079022127031097&EXT=pdf>
11. Russia's Burgeoning ISIL Problem // <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2014/12/russia-burgeoning-isil-problem-20141297415936963.html>
12. Treaty between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on Strategic Offensive Reductions (START I)//<http://www.nti.org/treaties-and-regimes/treaties-between-united-states-america-and-union-soviet-socialist-republics-strategic-offensive-reductions-start-i-start-ii/>
13. Volkov V. Russia: Putin Condemns Iraq War as an "Error" // <https://www.wsws.org/en/articles/2003/03/russ-m29.html>

ВЛИЯНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ В ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ США И РОССИИ

Ф.Б.ГЮЛАМИРЛИ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются взаимоотношения между Россией и США, их влияние на международную и региональную безопасность. Автор изучает сферы сотрудничества и конфронтации США и России, а также столкновение геополитических интересов этих стран в разных регионах. Восточная Европа и Кавказ являются стратегически важными регионами как для России, так и для Америки. Отмечается, что в начале 1990 г. российско-американские отношения были более конструктивными, чем на современном этапе. Несмотря на противоречия в американском и российском подходе к безопасности,

трансграничные угрозы вынуждают к сотрудничеству в разрешении глобальных проблем, а также в урегулировании региональных конфликтов.

Ключевые слова: Национальная безопасность США и России, расширение НАТО, аннексия Крыма, борьба против ИГИЛ

THE IMPACT OF REGIONAL SECURITY PROBLEMS ON THE USA-RUSSIA RELATIONS

F.B.GULAMIRLI

SUMMARY

The mutual relationship between Russia and United States, its implications to international and regional security issues are analyzed in the article. The author studies Russian-American cooperation and confrontation spheres, the clash of geopolitical interests in different regions of the world. Especially, Eastern Europe and Caucasus are the main areas important both for US and Russia. In early 1990s Russian-American relations were expected to be more constructive than in modern days. In spite of the contradictions existing in the American and Russian approach to security, transnational threats urge them to cooperate in resolving global problems, regulating regional conflicts.

Key words: National security of US and Russia, NATO enlargement, occupation of Crimea, struggle against ISIS

УДК 94 (479.24)

**ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ
ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРАЗОВАНИЯ****Р.А.ТАЛЫБЛЫ****Бакинский Славянский Университет
trehime@mail.ru**

Европейский Союз представляет собой наиболее развитую и совершенную интеграционную группировку в мире. Его создание было обусловлено прежде всего тем, что именно в Западной Европе после Второй мировой войны с наибольшей силой проявилось противоречие между интернациональным характером современного производства и узкими национально-государственными границами его функционирования. В статье рассматривается история образования ЕС и его правовая основа.

Ключевые слова: Европейский союз, Маастрихтский договор, Европа, государства-члены ЕС

Европейский союз, насчитывающий ныне в своем составе 27 государств-членов с пятьюстами миллионами жителей человек, представляет собой наиболее развитую и совершенную интеграционную группировку в мире. Его создание было обусловлено прежде всего тем, что именно в Западной Европе после Второй мировой войны с наибольшей силой проявилось противоречие между интернациональным характером современного производства и узкими национально-государственными границами его функционирования. Кроме того, вплоть до начала 90-х гг. западно-европейская интеграция подталкивалась вперед непосредственно конфронтацией на континенте двух противоположных общественных систем. Важная причина состояла и в стремлении западно-европейских стран преодолеть негативный опыт двух мировых войн, исключить возможность возникновения их на континенте в будущем. В своей эволюции ЕС прошел все формы интеграции: зону свободной торговли; таможенный союз; экономический и валютный союз; политический союз (становление третьей и четвертой форм еще не завершено), развиваясь вглубь и вширь. При этом неоднократно изменялись официальные и неофициальные названия данной интеграционной группировки, что отражало ее эволюцию [5].

В мае 1950 года министр иностранных дел Франции Робер Шуман предложил создать Европейское объединение угля и стали (ЕОУС). В апреле 1951 года шесть государств (ФРГ, Франция, Италия, Бельгия, Нидерланды и Люксембург) подписали договор о создании ЕОУС, которое образовалось в следующем году. Оно включало: Верховный орган в составе девяти членов, действовавший по принципу большинства голосов и имевший полномочия принимать решения, выносить рекомендации, взимать сборы с предприятий, налагать штрафы и, в целом, контролировать производство и инвестиции в шести странах; суд, уполномоченный определять правомерность решений и рекомендаций Верховного органа; совет министров и ассамблею, имевшую право оценивать деятельность Верховного органа и двумя, тремя голосами отправлять в отставку совет министров.

К началу 50-х годов к Совету Европы присоединились на европейской арене Объединение угля и стали и образованное вслед за ним Европейское оборонительное сообщество, и в 1952 году было решено объединить эти три органа [5].

К 1955 году все шесть членов ЕОУС созрели для созыва официального совещания, собравшегося в Мессине, на котором они установили создать Европейское экономическое сообщество (ЕЭС) и Европейское сообщество по атомной энергии (Евратом).

В марте 1957 года в Риме были подписаны договоры о создании ЕЭС и Евратома. С начала 1958 года обе организации были созданы, а ещё через год начали функционировать. В 1967 году они были объединены с ЕОУС. Римский договор учредил структуру из четырёх частей: совета министров, комиссии, парламента и суда.

· Суду, состоявшему из семи членов, поручалось обеспечивать соблюдение и толкование законов Сообщества.

· Однопалатный парламент был, прежде всего, дискуссионным органом. Он обладал лишь зачатками тех полномочий, которые накопились с течением времени у национальных парламентов. Он мог отклонять, но не корректировать бюджет Сообщества и отправлять в отставку комиссию целиком, но не частично; он принимал ограниченное участие в выработке законодательства, но не контролировал совет министров.

· Члены комиссии занимались исключительно делами Сообщества в штаб – квартире в Брюсселе.

· Совет министров представлял собой несколько государств – членов Сообщества, целью которых было обеспечить то, чтобы Сообщество было скорее коллективом наций, чем наднациональным образованием: совет министров ЕЭС главенствовал над комиссией в Брюсселе. Самые значительные прения и решения, касавшиеся развития ЕЭС, проходили и принимались в совете министров и вращались не вокруг распределения власти среди главных органов Сообщества, а вокруг осуществления

полномочий в самом совете – т.е. какие вопросы могут решаться большинством, а какие единогласием.

На первом этапе экономической интеграции, который должен был занять и занял 12 лет, были проведены мероприятия в области торговли: был создан таможенный союз с единым внешним тарифом, внутри стран были отменены все тарифы и квоты. На втором этапе планировалось создать более широкий экономический союз, предполагавший единую сельскохозяйственную политику (ЕСП), свободное движение рабочей силы и капитала, согласование социальной политики, закона, стандартов в области здравоохранения и безопасности, а также создание валютного союза с единой валютой и единым центральным банком.

В 1973 году первым шести членам присоединилась Великобритания, Ирландия и Дания, в 1981 году - Греция, в 1986 году - Испания и Португалия, в 1995 году - Австрия, Швеция и Финляндия [4].

В первые годы существования ЕЭС его неофициально называли «Общий рынок», ибо процесс интеграции действительно начался с либерализации внешней торговли. Однако он довольно быстро вышел за эти рамки, оставляя на своем пути одну веху за другой. В 1958-1968 гг. («переходный период» становления общего рынка товаров, услуг, капитала и рабочей силы) были отменены таможенные пошлины и количественные ограничения экспорта и импорта промышленной продукции внутри ЕЭС (по аграрной продукции была осуществлена частичная либерализация и установлен особый режим наднационального регулирования ее производства и сбыта), установлен единый таможенный режим (включая единый таможенный тариф) в отношении товаров, ввозимых из третьих стран. В области сельского хозяйства был введен общин режим регулирования цен и объемов производства основных видов аграрной продукции умеренной зоны (мясо, зерно, масло и др.) и создан аграрный фонд ЕЭС (ФЕОГА), призванный способствовать модернизации аграрного сектора и противодействовать массовому разорению фермерских хозяйств. Кроме того, была значительно либерализована миграция капитала и рабочей силы внутри ЕЭС.

В целом, к середине 1968 года в ЕЭС сложился развитый таможенный союз, дополненный элементами межгосударственного согласования (гармонизации) экономической и валютной; а также (но в значительно меньшей степени) внешней политики. В 1967 г. произошло слияние руководящих органов ЕЭС и двух отраслевых интеграционных группировок - ЕОУС и Европейского сообщества по атомной энергии (Евратом), после чего вся интеграционная группировка стала официально называться Европейскими сообществами, или Европейским сообществом (ЕС). Впрочем, изменение названия отражало не только указанный факт слияния, но и то обстоятельство, что к этому моменту западноевропейская интеграция вышла за чисто экономические рамки, затронув

политику, гуманитарные отношения и другие сферы общественной жизни.

Формирование таможенного союза, сразу же дав значительные выгоды всем странам - членам ЕЭС, связанные с более полным использованием преимуществ международного разделения труда, в то же время усилило спонтанное начало функционирования национальных экономик, вызвав известную неустойчивость их развития. Оно повлекло за собой ослабление национально-государственных систем регулирования экономики, при этом не были созданы компенсирующие межгосударственные и наднациональные механизмы регулирования.

Отмеченные и другие не обстоятельства побудили страны - члены ЕС принять в 1971 г. программу поэтапного создания экономического и валютного союза к 1980 г. («план Вернера» - по имени тогдашнего премьер-министра Люксембурга, руководившего разработкой данной программы), которая, однако, потерпела провал. Это было обусловлено временным обострением противоречий внутри ЕС, усилением дифференциации его участников по экономическому положению и уровню хозяйственного развития (экономическая дивергенция) в ходе циклических и структурных кризисов 70-х - начала 80-х и. С середины 70-х до середины 80-х гг. интеграция в рамках ЕС переживала длительный застой, оценивавшийся многими западными учеными как кризис. Среди интеграционных мероприятий в этот период заметно выделяются лишь два.

Во-первых, с начала 1975 г. страны - члены ЕС окончательно передали свои полномочия в области внешнеторговой политики соответствующим органам. Теперь каждая из этих стран лишилась возможности заключать двусторонние торговые соглашения с третьими странами [1, 56].

Во-вторых, в 1979 г. была создана Европейская валютная система (ЕВС) на базе единой расчетной единицы - ЭКЮ, формировавшейся на основе «корзины валют» участников ЕВС. Были установлены пределы отклонений рыночного курса валют стран - членов ЕС при их обмене друг на друга и доллары от курса центральных банков этих стран, т.е. своего рода валютный коридор в $\pm 2,25\%$, названный в публицистике «валютной змеей». Вместе с тем к ЕВС не смогли подключиться сразу Великобритания, Греция, Испания и Португалия, а Италия вошла в нее на особых условиях ($\pm 6\%$).

С середины 80-х гг. в ЕС наблюдается резкая активизация интеграционных процессов, явное преобладание центростремительных сил, хотя эти процессы сталкиваются с рядом серьезных проблем. Это объясняется многими обстоятельствами, среди которых выделим два.

Во-первых, необходимостью объединить усилия участников ЕС для противодействия резко обострившейся конкуренции со стороны США, Японии и новых индустриальных стран, осуществления назревшей структурной перестройки хозяйства и решения задач полого этапа научно-

технической революции.

Во-вторых, коренным изменением позиции Франции в отношении ЕС, а именно от нее и ФРГ решающим образом зависит то, насколько быстро и интенсивно протекает и будет протекать западноевропейская интеграция. До начала 80-х гг. позиция Франции в отношении интеграции была сдержанной, достаточно противоречивой, а подчас и откровенно деструктивной (например, в 1966 г. она в течении многих месяцев игнорировала органы ЕС и ни участвовала в их деятельности), что объяснялось отголосками ее имперских амбиций и претензиями на ведущую роль в ЕС как великой ядерной державы.

Однако в начале 80-х гг. правящие круги этой страны окончательно осознали, что такой курс ведет в тупик и Франция может сохранить свой высокий статус только как одна ведущих стран - членов ЕС и один из главных «моторов» интеграции. Была сделана ставка на ЕС и усиление его наднационального характера. Принятый в конце 1985 г. Единый европейский акт (вступил в силу с 1 июля 1987 г.) предусматривал создание к концу 1992 г. в ЕС полностью интегрированного (внутреннего) рынка, далеко идущее объединение научно-технических потенциалов и реализацию крупномасштабных исследовательских программ в новейших отраслях (микроэлектронике, информатике, телекоммуникационной технике, биотехнологии, экологии и др.), все более тесную гармонизацию экономической и валютной политики стран - членов блока, усиление наднациональных механизмов ЕС. Положения Единого европейского акта, в основном, были выполнены вовремя, что нашло отражение в переименовании блока (с 1993 г.) в Европейский союз. Внутренний рынок ЕС действительно сложился к концу 1992 г. по товарам. Правда, пока еще он не сложился в электроэнергетике, а также по многим видам услуг (особенно важно — транспортных). Нет до сих пор единого конкурентного рынка государственных заказов. В то же время не осталось искусственных препятствий на пути свободной миграции (по крайней мере, правовых препон) капиталов и рабочей силы, хотя фактически такие препятствия создаются в каждом конкретном случае бюрократическим исполнением нормативных актов ЕС. Сильнейшие импульсы углубления интеграции в ЕС дал Маастрихтский договор о Европейском союзе (он является основной частью комплекса Маастрихтских соглашений), подписанный главами государств - членов ЕС в декабре 1991 г. (Австрия, Швеция и Финляндия автоматически присоединились к нему в результате своего вступления в ЕС с 1 января 1995 г.) и вступивший в силу в 1993 году.

Он включает три принципиально новых качественных момента:

· во-первых, введение с 1993 г. единого гражданства ЕС (имеется перечень прав и обязанностей), которое существует параллельно с национальным гражданством стран - членов ЕС;

·во-вторых, формирование политического союза, что подразумевает проведение интегрированной внешней политики, тесную связь внутренних политик (особенно в области борьбы с преступностью), сближение юридических систем, повышение роли парламента ЕС;

·в-третьих, формирование экономического и валютного союза (ЭВС), сердцевиной которого призвана стать единая валюта (евро). С 2002 г. она вытеснила из оборота национальные валюты стран - участниц ЭВС, заменив их. В отличие от ЭКЮ евро стала не просто расчетной единицей, но и полноценной валютой, функционирующей как в виде денег на счетах, так и в форме банкнот и монет. Циркуляцию евро регулирует созданный Центральный банк ЕС. Центральные банки стран - членов ЕС исчерпали свои функции, передали их Банку ЕС и прекратили свое существование. Переход к евро осуществлялся поэтапно с 1 января 1999 г. Первоначально она была функционирована параллельно с национальными валютами, причем с 1 января 1999 г. не все страны — члены ЕС смогли начать переход к евро, поскольку часть из них не выполнила необходимых для этого требований (дефицит госбюджета - не более 3% ВВП, накопленный государственный долг — максимально 60% ВВП и др.). Вместе с тем кроме Великобритании почти все стремились к этому. Дания, Швеция и Греция перешли к евро. Евро стала одной из сильнейших валют в мире. Она принесла всем членам ЭВС ощутимую пользу, способствуя снижению издержек и росту эффективности производства. Достаточно сказать, что до сих пор физические и юридические лица стран — членов ЕС при обмене их валют друг на друга ежегодно несли издержки на сумму, эквивалентную примерно 6 млрд. долл. Евро избавляет их от таких непродуктивных затрат [2,35].

С 1 июля 2013 года 28-м государством-членом ЕС стала Хорватия. 23 июня 2016 года 52% Британцев проголосовала за выход из ЕС. Это первая страна, которая выходит из ЕС.

Рассмотрев историю ЕС с момента его создания и поняв принципы, необходимо отметить, что ЕС представляет собой определённую систему, которая основана как на договорных, так и на юридических нормах. Все отношения, которые существуют между государствами, регулируются самими государствами через созданное ими сообщество. Эта организация возникла на определенной ступени развития человеческого общества. Появление государств, а затем системы государств осуществление ими не только внутренних, но и внешних функций привело к возникновению международного права и созданию ЕС. Главное место занимают государства, каждое из которых обладает суверенитетом. Государства путём соглашений между собой создают нормы международного права и образуют различные межправительственные организации. Именно от государств зависит стабильное функционирование международной системы в целом. Поскольку государства обладают реальной силой, то они сами и

через созданную организацию обеспечивают соблюдение и выполнение международных обязательств. Через созданное сообщество регулируются: политические, экономические, научно-технические и культурные отношения. Наличие созданного ЕС даёт определённые гарантии в решении международных конфликтов, т.к. их нормы определяют нормы поведения государств в отношениях между собой. Создание ЕС основано, прежде всего, на основе свободного согласования и волей суверенных государств. Выражение своего согласия на создание Союза является заключение конкретных международных договоров. Разрешая те или иные вопросы, договаривающиеся стороны на добровольной и равноправной основе вырабатывают возможные решения с учётом законных интересов всех участников. Характерной особенностью развития человечества является постоянное совершенствование технического прогресса, хозяйственной и культурной жизни всех народов, отсюда происходит повышение удельного веса международных отношений. Отсюда возникает необходимость решения международных проблем, но не с помощью военной силы, а через созданную организацию. Повышение роли ЕС создаёт для государств определённые гарантии, как в решении различных споров, так и в предотвращении военных конфликтов. Создание ЕС раскрывает более широкие возможности сближения всего человечества и способствует наиболее быстрому развитию цивилизации. Необходимо отметить, что на современном уровне отношений человечество всё больше стало сообща решать вопросы не только роста технического прогресса, но и других глобальных проблем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мировая экономика: Учебник / Под ред. проф. А.С.Булатова. М.: Экономист, 2003, 896 с.
2. Кузякин А.П., Семичев М.А. Мировая экономика: Учебное пособие. М.: ТК Велби, Проспект, 2003, 224 с.
3. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. М.: Наука, 2002, 208 с.
4. <http://www.world.ng.ru> «Независимая газета»
5. <http://www.library.ru> «Научная электронная библиотека»
6. Журнал «Мировая экономика и международные отношения» (№8), 2000.

AVROPA İTTİFAQININ: TARİXİ VƏ HÜQUQİ TƏSİSATININ ZƏRURİLİYİ

R.A.TALIBLI

XÜLASƏ

Avropa İttifaqı dünyada ən inkişaf etmiş, mükəmməl inteqrasiya qrupunu özündə ifadə edir. Onun yaradılmasının başlıca şərtlərindən biri, Qərbi Avropada İkinci dünya müharibəsi

bəsindən sonrakı beynəlmiləl xarakterli müasir istehsalın və məhdutlaşdırılmış milli-dövlət sərhədləri arasında ziddiyyətlərin təzahürüdür. Məqalədə Aİ-nin yaradılmasının tarixi və hüquqi əsaslarına baxılır.

Açar sözlər: Avropa İttifaqı, Maastrit müqaviləsi, Avropa, Avropa İttifaqı dövlətləri

**EUROPEAN UNION:
HISTORICAL AND LEGAL PRECONDITION OF THE FORMATION**

R.A.TALIBLI

SUMMARY

The European Union is the most developed and perfect integration group in the world. Its formation was primarily due to the emergence of contradictions between the international character of modern production and limited national-state borders in Western Europe after World War II. The article discusses the history of the formation of the EU and its legal framework.

Key words: The European Union, the Maastricht Treaty, Europe, the member States of the EU

UOT 94 (479.24)

**FEVRAL İNQİLABINDAN SONRA ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA
İCTİMAİ HƏRƏKATLAR VƏ SİYASİ PARTİYALAR**

İ.A.QULİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

isa.guliyev@mail.ru

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycandakı siyasi şərait təhlil edilir. Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanda yeni siyasi şərait yarandığı bildirilir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar yeni hakimiyyət orqanlarının yaradılmasında iştirak edirdilər. Bu partiyalar arasında kadetlər, eserlər və menşeviklər daha fəal idilər.

Açar sözlər: Fevral inqilabı, siyasi partiyalar, fəhlə, əsgər, ikihakimiyyətlik, kadetlər, eserlər, menşeviklər

Fevral inqilabı nəticəsində çarizmin devrilməsindən sonra Şimali Azərbaycanda yaranan yeni siyasi şəraitin başlıca cəhətlərini ikihakimiyyətlik, müxtəlif məramlı ictimai qüvvələrin qütbləşməsinin güclənməsi, siyasi partiya və təşkilatların leqal işə keçməsi, yenilərinin təşkil olunması, milli hərəkatın genişlənməsi və s. təşkil edir (10, 4).

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq Qafqazda, əsasən də Cənubi Qafqazda iki başlıca mərkəz formalaşmağa başlamışdı. Tiflis Cənubi Qafqazda siyasi mərkəz, Bakı isə iqtisadi mərkəz rolunu oynamaqda idi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində bu proses özünü açıq şəkildə büruzə verməyə başladı. 1917-ci ilin fevralında baş verən burjua demokratik inqilabı Cənubi Qafqazda baş verən prosesləri köklü şəkildə dəyişdi. Belə ki, bu vaxta qədər əsasən iqtisadi mərkəz hesab edilən Bakı şəhəri Cənubi Qafqazda Tiflisdən sonra ikinci siyasi mərkəzə çevrildi. Fevral inqilabından sonra Bakı şəhəri siyasi-iqtisadi mərkəz rolunu oynamağa başladı. İctimai hərəkatlar və siyasi partiyalar mövcud şəraitə uyğun olaraq açıq fəaliyyətə keçdilər. Bakıda baş verən siyasi proseslər, heç də Tiflisdəki proseslərdən geri qalmırdı, əksinə...

İnqilabdan sonra Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyaları aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) mərkəzdəki partiyaların komitə və ya şöbələri; 2) gizli fəaliyyətdən leqallığa keçənlər; 3) yenidən bərpa olanlar; 4) yeni

yaranan partiyalar. Artıq siyasi partiyaların fəaliyyətlərinin yeni mərhələsi başladı (9, 158).

Mövcud şəraiti qiymətləndirərək Şimali Azərbaycan ərazisində olan siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar yeni hakimiyyət orqanlarının yaradılmasında yaxından iştirak edirdilər.

Ancaq yeni hakimiyyətin təşkili məsələsində siyasi partiyalar və onların liderləri müxtəlif mövqələrdə dayanırdılar. Mənşeviklər belə hesab edirdilər ki, yeni hakimiyyət orqanları, mərkəzdə olduğu kimi, yeni inqilabi demokratiya orqanlarının (Fəhlə, Əsgər və Kəndli Sovetlərinin) burjuaziya nümayəndələri ilə əməkdaşlığı əsasında yaradılmalıdır (6, 293). Eserlərin fikrincə, Müvəqqəti hökumətin yaranmaqda olan yerli orqanlarına fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri nəzarət etməli idi. Sonralar təkcə Sovetlərin özlərinin təkhakimiyyətliyi deyil, həm də Sovetlərdə özlərinin təkhakimiyyətliyinə tərəfdar çıxan bolşeviklər hələlik eserlərin mövqeyində dururdular (5, 30).

İnqilabın ilk günlərində baş verən mitinq və nümayişlər Bakıda və Şimali Azərbaycanın bir sıra qəzalarında iki hakimiyyət orqanının yaradılması ilə nəticələnmişdi. Bunlardan biri martın 5-də Bakı Dövlət Dumasının iclasında yaradılması qərara alınmış, 17-də isə qəti təsis olunmuş İctimai Təşkilatlar Şurası və onun İcraiyyə Komitəsi idi ki, bu da Müvəqqəti hökumətin Bakıda bir nümayəndəliyi oldu. Komitə özünü Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan etmişdi (8, 37).

1917-ci ilin martın 6-dan 7-nə keçən gecə 52 min nəfər fəhlə və qulluqçu tərəfindən seçilmiş 52 deputatdan ibarət (bunların 9 nəfəri bolşeviklər, qalanları isə mənşeviklər və eserlər idi). Bakı rayonu fəhlə deputatları Soveti qəti şəkildə formalaşdı. Seçkilərdə Bakı fəhlə əhalisinin 2/3-dən çoxu iştirak etdi (5, 30-31).

Sovetin ilk iclasına mənşevik Q.Ayolla sədrlik etsə də, iki gündən sonra Bakıya qayıdan S.Şaumyan bolşeviklərin Sovetdə az sayda təmsil olunmalarına baxmayaraq, qiyabi şəkildə Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinin sədri seçilmişdi (4).

Beləliklə, İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitələrinin və Fəhlə Deputatları Sovetlərinin yaranması ilə, Rusiyanın digər bölgələrində olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik meydana gəldi. İkihakimiyyətlik dövründə siyasi partiyaların fəaliyyətində yeni bir mərhələnin başladığı göz qabağında idi.

Mərkəzdə olduğu kimi Cənubi Qafqazda da kadetlər aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilmişdilər. Bu ilk növbədə Cənubi Qafqazın mülki idarəçiliyinin yaranması zamanı özünü açıq şəkildə büruzə verdi. Belə ki, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (OZAKOM) üzvlərinin çoxunu kadetlər təşkil edirdi (9, 156-157).

N.Nərimanovun təbirincə desək, «Nikolay taxtdan düşən kimi hökumət kadetlərin ixtiyarına keçdi» (11, 102). Kadetlərin bir hissəsi İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinə daxil oldular, digər bir hissəsi isə «Narodnoy

Svobodı» («Xalq azadlığı») partiyasının təşkilatı komitəsini yaratdılar. Maraqlıdır ki, 9 nəfərdən ibarət olan Komitənin tərkibində F.X.Xoyski də var idi (13, 303).

Kadet partiyasının üzvlərindən olan B.Baykov fevral inqilabından sonra yaranmış ictimai-siyasi vəziyyəti öz xatirələrində belə şərh edir: «Bizim kadet partiyamız, ölkədə olan ümumi vəziyyəti və siyasi şəraiti nəzərə alaraq, bizim ideyalarımızı həm şifahi, həm də mətbuat vasitəsi ilə təbliğ etmək qərarına gəldi. Ticarət-sənaye dairələri bizim fəaliyyətimizi dəstəkləyir və kifayət qədər maddi vəsaitlə təmin edirdilər. Biz təkcə mərkəzdən xeyli sayda partiya ədəbiyyatı sifariş etmir, eyni zamanda özümüzə kitabçalar hazırlayırdıq. Bütün bunların əksəriyyəti pulsuz paylanırdı. Elə bu zaman, biz öz mətbuat orqanımızı da yaratdıq. «Narodnaya Svoboda» adlanan gündəlik qəzet tezliklə böyük tirajla yayılmağa başladı... Bakı qəzetləri içərisində ən yaxşılarından biri olan «Baku» qəzeti kadet platformasını dəstəkləyirdi» (14, 99-100).

1917-ci ilin martın ilk günlərində kadetlərin təşkilat komitəsi «Baku» (redaktoru kadet X.A.Vermişev idi) və «Kaspiy» qəzetlərində müraciətnamələr dərc etdirdi. Bu müraciətnamələrdə bütün əhalini Müvəqqəti hökuməti müdafiə etməyə, ölkənin bütün siyasi qüvvələrinin birləşməsinə Antantaya daxil olan müttəfiqlərə sadıq olmağı və müharibəni qələbəyə qədər aparmağa səsləyirdi (13, 303).

Qeyd etmək lazımdır ki, kadetlər getdikcə nüfuzlarını itirməyə başladılar. Bu xüsusilə sosialist və millətçi partiyaları ilə müqayisədə özünü daha bariz şəkildə göstərirdi.

Fevral inqilabından sonra fəallığı ilə seçilən partiyalardan biri də eserlər idi.

Məlum olduğu kimi, mütləqiyyətin devrilməsi ərəfəsində eserlər Azərbaycanda kütləvi təşkilat deyildilər. Yalnız inqilabın gedişində sosial-vətənpərvərlik, müdafiəçilik ideyalarına, çoxşaxəli proqrama qoşulan əhalinin geniş kütlələri bu təşkilata can atdıqda o, nüfuzlu və kütləvi partiya çevrildi (5, 33).

1917-ci ilin martında Bakıda Eserlər partiyasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi. Eserlər Almaniya ilə sülh bağlanana qədər müharibə aparmağa və Müvəqqəti hökumətə hərtərəfli kömək etməyə çağırırdılar. Onlar inqilabda kəndlilərin roluna xüsusi yer verirdilər. Sosial inqilabçılar Qafqazda kəndli ittifaqlarının təşkilində fəal iştirak etməyi zəruri sayırdılar (6, 296).

Eserlər əhali arasında geniş təbliğat və təşviqat işi aparırdılar. Onların inqilabın ilk günlərində dərc etdirdikləri vərəqələrdən birində Rusiyada çarizmin devrilməsi ilə əlaqədar siyasi partiyalar və ittifaqların təşkil edilməsi ilə bağlı etdikləri çağırış idi: «İkinci Nikolayın hakimiyyəti devrilmişdir. Rus əməkçi xalqının amansız düşməni olan rus çarizmi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdır... Lakin bu ilk qələbəyə sevinmək hələ tezdir. Yadda saxlayın ki, qara qüvvələr yatmamışdır, mütləqiyyət tərəfdarları hələ də köhnə rejimə qayıtmaq ümidini itirməmişlər. Məhz buna yol verməməkdən ötrü bütün

əməkçi inqilabçı xalqın güclü təşkilatı lazımdır. Müvəqqəti hökumət Əsgər və Fəhlə Deputatları Sovetlərinin İcraiyyə Komitələri bizi yeni rus azadlığı məbədinin – Müəssislər Məclisinin qurulmasına çağırır» (1).

Digər bir vərəqdə sosial-inqilabçılar əsgərlərə müraciət edirlər: «Azad Rusiyanın oğulları kimi yadda saxlayın ki, yad torpaqlara ayaq basarkən, siz əzilmiş və aldadılmış xalqlara düşmənçilik və nifrət deyil, bütün ölkələrin zəhmətkeş xalqlarına azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq mesajları verməlisiniz. Bunu yadda saxlayaraq, Əsgər Deputatları Sovetlərinə öz nümayəndələrinizin göndərilməsini təşkil edin ki, onlar sizin istək və ehtiyaclarınızı azad Rusiyaya çatdıra bilsinlər. Yalnız bu yolla biz sizin həqiqi ehtiyaclarınız haqqında məlumat ala bilərik və bütün gücümüzü, vaxtımızı, vəsaitimizi bu məsələlərin həll edilməsinə sərf etmək üçün əlimizdən gələni etməyə hazırıq» (2). Eserlər partiyasının əsgərlərə ünvanladığı digər bir müraciətdə 8 saatlıq iş günü məsələsinə toxunmuşlar: «8 saatlıq iş günü məsələsini niyə indi qaldırıyıq... Ona görə ki, biz istəyirik ki, 8 saatdan artıq işləyənlər üçün iş vaxtından artıq iş kimi təsdiq edilsin və bunun üçün xüsusi əmək haqqı ödənilsin... Müharibə başa çatanda, bizim bir neçə milyon əsgər yoldaşlarımız cəbhədən qayıdacaqlar. Onlara iş və əmək haqqı lazım olacaq. O zaman biz iş vaxtından artıq olan vaxtı onlara verə bilərik ki, onlarda işləmək imkanı əldə etsinlər. Bu işsizliyin biz hissəsini aradan qaldıra bilər» (3).

Eserlərin inqilabın ilk günlərindən başlayaraq çap etdirdikləri vərəqlərdə, müraciətlərdə, bəyannamələrdə, iştirak etdikləri bütün yığıncaqlarda Müvəqqəti hökuməti müdafiə edən fikirlər söylənilir, qətnamələr qəbul olunur, möhkəm inqilabi hakimiyyətin yaradılması, demokratiyanın yerlərdə bütün hökumət orqanlarına nəzarət etməsi tələbləri irəli sürülürdü (5, 42).

Qeyd etmək lazımdır ki, rus və qismən erməni fəhlələri içərisində, xüsusilə əksəriyyəti kəndlilər içərisindən çıxmış Bakı qarnizonunda və Kaspi hərbi donanması matrosları arasında eserlərin nüfuzu daha qüvvətli idi. Onların hesabına partiyanın sıraları da artırdı. Belə ki, Eserlər partiyasının Bakı təşkilatının üzvlərinin sayı artıq 1917-ci ilin aprelin axırında 8 min nəfərə çatmışdı (7, 106-107). Eserlər əsasən Bakı, Lənkəran və Cavad qəzalarında böyük təsirə malik idilər (15, 78).

Fevral inqilabından sonra Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlardan biri də menşeviklər idi. 1917-ci ilin yayına olan məlumata görə menşevik təşkilatının Azərbaycan ərazisində 3416 üzvü olmuşdur. Bunlardan 2850 nəfəri Bakı təşkilatının, 566 nəfəri isə Yelizavetpol təşkilatının üzvü olmuşlar (15, 110). Lakin bu heç də o demək deyildir ki, menşeviklər Azərbaycanın digər bölgələrində fəaliyyət göstərməmişlər. Belə ki, RSDFP-nin Naxçıvan təşkilatında fəaliyyət göstərən 600 üzvün əksəriyyətini menşeviklər təşkil etmişlər (15, 76). Menşeviklərin ən çox nüfuzu şəhərlərin mərkəzində və sənaye müəssisələrində üstünlük təşkil edən ixtisaslaşdırılmış fəhlələr arasında idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər eserlər, istərsə də menşevik təşkilatlarının azərbaycanlılar arasında tərəfdarları çox olmamışdır (7, 107).

Bu deyilənləri statistik məlumatlar da təsdiq edir. Belə ki, hələ 1916-cı ildə Qafqaz canişinliyi tərəfindən tərtib edilən 1917-ci ilin «Qafqaz təqvimi»nə əsasən demək olar ki, 1916-cı ilin sonu və 1917-ci ilin əvvəli üçün, yəni inqilab ərəfəsində Azərbaycan ərazisində 2 861 862 nəfər insan olmuşdur. Bunlardan 1 952 250 nəfərini, yəni 68, 2 %-ni türk-müsəlman əhalisi təşkil etmişdir. Qalan 31,8% əhalini isə qeyri-türk – müsəlman əhalisi təşkil etmişdir. Bunlar arasında əsasən ermənilər üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, ermənilər 622 006 nəfəri, yəni ümumi əhalinin 21,4 %-ni təşkil etmişlər. Bu fakt təəccüb doğurmalı deyildir. Çünki «Qafqaz təqvimi»ndə Bakı, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyaları və Zaqatala dairəsinin əhalisi ilə yanaşı, İrəvan quberniyasının bir hissəsinin əhalisi də Azərbaycanın əhalisi kimi göstərilmişdir (12, 51). Yuxarıda qeyd edilən kadet, eser və menşevik partiyalarının əsas tərəfdarları rus əhalisi idi. Onlar Azərbaycan əhalisinin 7,5 %-ni, yəni 214 930 nəfərini təşkil edirdilər (12, 51). Bu partiyaların rus əhalisindən başqa, Azərbaycan ərazisində yaşayan digər rusdilli azsaylı xalqların nümayəndələri arasında kifayət qədər tərəfdarları var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, türk müsəlman əhalisi içərisində də qeyd edilən partiyalara, əsasən eser və menşeviklərə az saylı olsa da, rəğbəti olanlar var idi. Bu barədə növbəti məqalələrdə söhbət açılacaqdır.

Yuxarıda qeyd edilən rəqəmlər Rusiyanın hakim dairələri tərəfindən tərtib edilmiş rəsmi statistik məlumatlardan götürülmüşdür. Ə.M.Topçubaşovun qeyd etdiyi kimi, bu rəqəmlərə hətta rus əhalisinin özü belə xüsusi olaraq inam hissi ilə yanaşmırdılar (16, 12). Bu isə o dövrün statistik məlumatlarına tənqidi yanaşmağı tələb edir.

Müəyyən məsələlərdə kadet, eser və menşeviklər arasında fikir ayrılıqları olsa da, onları birləşdirən bir neçə amil var idi:

- 1) bu partiyalar «vahid və bölünməz Rusiya» ideyasının tərəfdarları kimi çıxış edirdilər;
- 2) bu partiyalar bütün əhalini və siyasi qüvvələri Müvəqqəti hökumətə hərtərəfli kömək etməyə çağırırdılar;
- 3) partiyaların rus ordusuna xüsusi bir rəğbəti var idi. Onlar rus ordusuna hərtərəfli kömək etməyi və müharibəni qələbəyə qədər aparmağa səsləyirdilər.

Eser və menşeviklərdən fərqli olaraq kadetlər eyni zamanda hələ də monarxiyanın bərpası fikrindən əl çəkməmişdilər.

Beləliklə, Fevral inqilabından sonrakı ilk aylarda mərkəzdəki partiyaların Azərbaycan ərazisindəki komitələrinin fəaliyyətlərini qısaca bu cür xarakterizə etmək olar. Bu partiyalardan başqa, Azərbaycan ərazisində yaşayan digər xalqları təmsil edən siyasi qurumlar, ictimai təşkilatlar, komitələr və s. fəaliyyət göstərirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi, f.276, siy. 7, iş 99.
2. AR Pİİ SSA, f. 276, siy.7, iş 100.
3. AR Pİİ SSA, f.276, siy. 7, iş 102.
4. AR Pİİ SSA: f.5, siy 1 a, iş 22, vər.2.
5. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998.
6. Azərbaycan tarixi. 1900-1920-ci illər, 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2008.
7. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı^ Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1957.
8. İbrahimova A.Z. Azərbaycanda ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi /1917-1918-ci illər/. Bakı: Elm, 2010.
9. Quliyev İ.A. Fevral inqilabı: çarizmin süqutu və siyasi partiyalar // Bakı Universitetinin Xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, № 4, Bakı: BDU, 2015.
10. Musayev İ.M. Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət /1917-1918-ci illər/. Bakı: BDU, 1992.
11. Nərimanov N.N. Məqalələr və nitqlər. İkicildlik. 1-ci cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1971.
12. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. на тюркском и русском языках. (1-ый год изд.) Под ред. А.И.Ставровского. Баку: Типография газ. Азербайджан, 1920.
13. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в нач. XX века. 1900-1917, Баку: Элм, 1997.
14. Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.). // Архив русской революции. Т.IX, Берлин, 1923 г.
15. Буржуазные и мелкобуржуазные партии России в Октябрьской революции и гражданской войне. Материалы конференции. М.: Издано и отпечатано на ротапринтере Калининским Государственным Университетом, 1980.
16. Топчибашев А.М. Меморандум, Баку: Азербайджан, 1993.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДВИЖЕНИЯ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ПОСЛЕ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

И.А.ГУЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются политические ситуации в Северном Азербайджане в начале XX века. Отмечается, что после Февральской революции в Северном Азербайджане была создана новая политическая ситуация. Автор приходит к такому заключению, что политические партии и общественные организации участвовали в создании новых органов власти. Среди этих партий самыми активными были кадеты, эсеры и меньшевики.

Ключевые слова: Февральская революция, политические партии, рабочий, солдат, двоевластие, кадеты, эсеры, меньшевики.

**POLITICAL PARTIES AND SOCIAL MOVEMENTS
IN NORTHERN AZERBAIJAN AFTER THE FEBRUARY REVOLUTION**

I.A.GULIYEV

SUMMARY

The article analyzes the political situation in Northern Azerbaijan in the beginning of the XX century. It is mentioned that after the February Revolution in Northern Azerbaijan, there was formed a new political situation. The author comes to the conclusion that political parties and civil society organizations participated in the creation of new authorities. Among these parties the most active were the Cadets, Socialist Revolutionaries and Mensheviks.

Key words: February revolution, political parties, worker, soldier, diarchy, Cadets, Socialist-revolutionaries, Mensheviks

UOT 94(479.24)
94'19/..."

**AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ HƏRBI TƏRƏFDAŞLIĞININ
İNTEQRASIYA PROSESİNƏ TƏSİRİ**

P.H.SƏMƏDOV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
semədovperviz@yahoo.com

Məqalədə Rusiyanın Ermənistanla hərbi əməkdaşlığından, Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı maraqlarından, Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığı geopolitik və geostrateji təməllər üzərində qurulmasından, Yüksək Səviyyəli Strateji Tərəfdaşlıq Şurasından bəhs edilir. Azərbaycan-Türkiyə birliyinin möhkəmlənməsinin əhəmiyyətinə toxunulur.

Açar sözlər: Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan, Türkiyə, hərbi tərəfdaşlıq

Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığını şərtləndirən amillər ondan ibarətdir ki, Cənubi Qafqazda Rusiya, Türkiyə, İran rəqabət aparan dövlətlərdir. Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığı hər iki dövlətin milli maraqlarına uyğun olduğu kimi, türk dövlətlərinə də nümunədir.

Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığının geopolitik və geostrateji təməllər üzərində qurulması

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin sıx inkişaf etməsi əlaqələrin sadəcə soydaşlıq üzərində qurulmadığını ortaya qoyur. Yuxarıda dediklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığı geopolitik və geostrateji təməllər üzərində qurulmuşdur.

1) Azərbaycan Türkiyənin Cənubi Qafqazda İran və Rusiyaya qarşı apardığı rəqabətin mərkəz ölkəsidir. Deməli, Azərbaycan olmadan Türkiyə təsirli Qafqaz siyasəti apara bilməz, bunu tarixi əsaslar da sübut edir.

2) Azərbaycan Türkiyənin Qafqazdakı iqtisadi və nəqliyyat sahələrində müvəffəqiyyətli planlarının həyata keçməsində kilit nöqtədir.

3) Azərbaycan Türkiyənin xarici siyasətində, enerji sahəsindəki şərq-qərb dəhlizi və enerji daşıma mərkəzi olma siyasətində əsas rola sahibdir.

4) Hərbi əməkdaşlığı bir zərurətdir.

5) Xarici ölkələrdə "erməni soyqırımı" iddiasına qarşı Azərbaycan həqiqətlərini ortaya qoymaq Türkiyə üçün ən vacib faktordur. Xocalı soyqırımı bunun dəlilidir. Bütün bunlar Rusiya, İran və Ermənistan kimi ölkələrin Azərbaycanı Türkiyənin Qafqazdakı hərbi limanı kimi qəbul etmələrinə səbəb

olmuşdur. Deməli, güclü bir Azərbaycanın istənilməməsi Türkiyənin istənilməməsi deməkdir. Tərəfdaşlığın zədələnməsi Türkiyənin Qafqaz siyasətinin “mərkəz qərargahı”nın yox olması deməkdir.

Əlbəttə, Türkiyənin Azərbaycana qarşı daha həssaslıqla yanaşmasını şərtləndirən fundamental faktorların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Amma hər halda, bunlar ona dəlalət edir ki, Azərbaycan Türkiyənin xarici siyasət strategiyasının başlıca nəzərə alınan tərəfdaşlarındanındır. Eləcə də, Türkiyə Azərbaycan üçün zəruri strateji önəmə malik tərəfdaşdır. Regionda sülh və sabitliyin təmin olunması, imperialist güclərin dağıdıcı fəaliyyətinin neytrallaşdırılması, bölgədə yeni əməkdaşlıq platformalarının yaradılması, yeni enerji coğrafiyası və xəritəsinin formalaşdırılması, qlobal miqyasda milli və transmilli maraqların müdafiəsi mənasında Ankara Bakı üçün xüsusi önəmə malikdir [6].

Türkiyə və Azərbaycanın müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığı yüksək səviyyədə aparılan hərbi dialoq çərçivəsində həyata keçirilir. Türkiyə ordusu nizam-intizam, təcrübə baxımından Azərbaycana köməkliyini əsirgəməmişdir.

ASELSAN tərəfindən Azərbaycan ordusunun müasir avadanlıqlar və texnika ilə təmin edilməsi məqsədilə 1998-ci ildə Azərbaycanda “ASELSAN-Bakı” şirkəti yaradılıb. Şirkət hərbi məhsulların təmiri və texniki dəstəklə yanaşı, mülki məhsulların satışı və digər xidmətlər göstərir [7]. Bu da ölkələrimiz arasında bağlılığı artırmaqla, inteqrasiyanı asanlaşdırmaqdadır. 2010-cu ildə iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlığın vəziyyətinə dair aparıldığı araşdırmanın nəticələrinə görə tərəflər 100-dən artıq birgə tədbirlərdə iştirak ediblər. Onlardan 70-dən çoxu (bura seminarlar, kurslar, təlimlər, mübadilələr, sərgilər və s. daxildir) ikitərəfli əməkdaşlıq planına əsasən həyata keçirilib. 30-a yaxın qarşılıqlı səfərlər reallaşdırılıb [8]. Ümumilikdə isə 2005-ci ildən sonra Azərbaycan-Türkiyə müdafiə sənayesində yeni dəyişikliklər baş vermişdir ki, Azərbaycan-NATO arasında Fərdi Tərəfdaşlığa Dair Planının (IPAP) imzalanmasından sonra bu dəyişiklikləri aşağıdakılar müəyyən edir:

1) NATO ilə əməkdaşlıq sənədləri, xüsusilə də IPAP. Bu sahədə NATO-nun aparıcı ölkələrindən olan Türkiyə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin modernləşdirilməsinə kömək göstərir;

2) Azərbaycanın təhlükəsizlik sənədləri və iki ölkə arasında imzalanmış strateji müqavilələr. Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanın Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası və Hərbi Doktrinasında Türkiyənin adı Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin təminatçısı rolunda göstərilməsə də, həmin sənədlərdə təsvir olunan mühit Türkiyənin bu rola sahib olduğunu dolayısı ilə təsdiqləməkdədir.

3) Türkiyənin milli regional maraqları və həmçinin qardaş ölkənin milli təhlükəsizlik sənədləri ilə bağlıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, 2009-cu ildən başlayaraq Türkiyənin milli təhlükəsizlik sənədlərində dəyişiklik prosesi başlayıb. Bu sənədlər dünyada və bölgədə mövcud olan reallıqlara uyğunlaşdırılır. Bu sənədlərdə Cənubi Qafqaz bölgəsi də Ankara üçün strateji prioritetlərdən hesab

edilir. [9].

Yüksək Səviyyəli Strateji Tərəfdaşlıq Şurası

Yüksək Səviyyəli Strateji Tərəfdaşlıq Şurasının Azərbaycan-Türkiyə inteqrasiyasını daha da inkişaf etdirəcəyi şübhəsizdir. Bu şuranın qurulması Ermənistan və onun işğalçılıq siyasətinə dəstəkləyənlərə bir mesajdır. Azərbaycan Milli Məclisi bu müqaviləni 2010-cu ilin dekabr ayında keçirilən plenar iclasında ratifikasiya edib. Sənəd

1. “Hərbi-siyasi və texniki, təhlükəsizlik”,
2. “İqtisadi əməkdaşlıq”,
3. “Humanitar” məsələlər,
4. “Ümumi və yekun müddəlar”dan ibarətdir.

On illik müddəti əhatə edən müqaviləyə əsasən, dövlətlərdən biri üçüncü dövlət və ya bir qrup dövlət tərəfindən silahlı basqın və ya hərbi təcavüzə məruz qaldıqda, tərəflər BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsi ilə tanınan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququnun həyata keçirilməsi üçün hərbi imkan və gücündən istifadə etmək də daxil olmaqla bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərəcəklər. Tərəflər müdafiə ehtiyacları və təhlükəsizliyi üçün məhsulların və maddi-texniki vasitələrin təchizatı, müdafiə məqsədli məhsulların yaradılması və istehsalı, müdafiə təyinatlı xidmətlərin təqdim edilməsi, birgə hərbi təlimlərin və müdafiə hazırlığı üzrə tədbirlərin keçirilməsi, silahlı qüvvələr üçün mütəxəssislərin hazırlanması, silahlı qüvvələrin fəaliyyətinin arxa cəbhə təminatı, hərbi tibb, səhiyyə və digər məsələlərdə əməkdaşlığa dair razılıqlarını sənəddə ifadə ediblər. Qeyd edək ki, Milli Məclis ötən ilin dekabrında “Azərbaycan və Türkiyə arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannaməni də təsdiqləyib [10]. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji ortaqlığın hüquqi bazasını təşkil edən müqavilənin həyata keçirildiyini görə bilərik.

Rusiyanın Ermənistanla hərbi əməkdaşlığı

İnteqrasiya prosesində hərbi əməkdaşlığın rolu Rusiyanın Ermənistanla hərbi əməkdaşlığı, SSRİ-nin dağılması ilə birlikdə başlamışdır. Əslində iki ölkə arasındakı bu vəziyyət “Hərbi Əməkdaşlıq”dan çox Rusiyanın Ermənistana hərbi köməyi olaraq başa düşülməlidir. 1992-ci ildə Müstəqil Dövlətlər Birliyi sərhədlərinin ortaq müdafiəsi ilə əlaqədar Ermənistan-Rusiya Müqaviləsi imzalanmışdır. 1995-ci il mart ayının 16-da Rusiyanın 102-ci hərbi limanı ilə bağlı 25 illik bir müqavilə imzalanmışdır. 1997-ci ildə Rusiya və Ermənistan arasında imzalanan “Dostluq, Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Müqaviləsi”nə görə Ermənistan Rusiyanın strateji partnyoru olaraq müəyyən edilmişdir. 2005-ci il Rusiya və Ermənistan arasındakı müqavilələrdə Rusiyanın Ermənistandakı limanın genişləndirilməsi qərarlaşdırılmışdır.

Bundan sonra Ermənistan hakimiyyəti 102-ci hərbi baza üçün ərazi, daşınmaz əmlak da vermişdir [1]. 2010-cu il avqustun 20-də Rusiya Federasiyasının Prezidenti D.Medvedevin Ermənistana səfəri zamanı 102-ci hərbi bazanın vaxtı 49 il artırılmışdır [2]. Yüksək rütbəli hərbcilərin yarısı, əsgərlərin

isə hamısı erməni əsilli Rusiya vətəndaşlarıdır. İrəvan da bazaya görə Rusiyadan aylıq alır.

İrəvanın 120 kilometrliyindəki Gümrüdə yerləşən 10-cu hərbi baza 1994-cü ilin sentyabrın 1-dən təşkilatlandırılmışdır. Bura Cənubi Qafqaz 7-ci orduya tabe olan 127-ci batalyon ətrafında qərarlaşdırılmış, batalyon isə 1953-cü ildə Ermənistanı yerləşdirilmişdir.

Ermənistandakı rus hərbi birləşmələrinin vəzifəsi Rusiyanın cənub cəbhəsini qorumaq məsuliyyətini daşıyır. 102-ci bazada aşağıdakı hissələr mövcuddur:

a) 3 motorlu komanda. Bunlar İrəvandakı 123-cü və Gümrüdəki 124-cü və 128-ci komandalardır.

b) Bir topçu komanda (922 sayılı, Gümrüdə)

c) Bir havadan müdafiə komandası (998-sayılı, Gümrüdə)

ç) Tank taburu (116 sayılı)

d) Kəşfiyyat taburu (772 sayılı)

Bunlardan başqa, müharibə hazırlığı komandoları da var. Tanksavar diviziya, 3624 sayılı hava hərbi bazasında 18 MT6-29 vardır. 3 təhsil mərkəzi mövcuddur. Birincisi İrəvanın 25-30 km.-dəki Nubaşaran, ikincisi Gümrüdən 15-17 km məsafədəki Kamhud, üçüncüsü isə Artikdən 15-109 km məsafədəki Alagöz poliqonlarıdır.

Quruluş etibarilə 102-ci hərbi bazada Rusiya və Ermənistan silahlı qüvvələrindən ibarət birlikdə Ordu Qrupu yerləşir. Başçısı Ermənistan Müdafiə Nazirinin müaviniyədir. Ordu Qrupu 2 hissəyə bölünür. Birinin başında rus komandir (102-də), digərində erməni komandir (Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin 5-ci ərazi komandiri) dayanır. Ayrıca FSB Sərhəd mühafizə birliyi də var [3]. Uzun müddətidir ki, Rusiya Kütləvi Silahların Azaldılması Müqaviləsinin hökmlərini pozur. 102-ci hərbi bazadakı fəaliyyət müddətinin uzadılması Avropa Kütləvi silahların yox edilməsi (AAK) prinsiplərini ciddi şəkildə pozur. Müqavilədə bazadakı yeni silahlarla təchizə dair maddə də var. Rusiyanın bu hərəkəti onunla heç bir sərhəddi olmayan Ermənistanı cəsarət verir. Halbuki Ermənistan da Avropa Kütləvi Silahların yox edilməsinə tərəfdardır.

Müxtəlif dövrlərdə Ermənistan sadəcə Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı deyil, Gürcüstanı qarşı da torpaq iddialarında olmuşdur. Ona görə bu hərbi baza Gürcüstan üçün də narahat edici olduğu söylene bilər.

Rusiyanın Su-24 hərbi təyyarəsinin Türkiyə tərəfindən vurulmasından sonra Rusiya həmin bazalara əlavə hərbi texnika və silahlar yerləşdirdi. Bu hərbi baza Türkiyə üçün də narahat edicidir.

Türkiyənin Azərbaycanda hərbi kadrların hazırlanmasında iştirakı

Türkiyənin Azərbaycanda hərbi-siyasi maraqları da vardır. 1992-ci ildə iki dövlət arasında imzalanan “Təhsil və Elmi Əməkdaşlıq” müqaviləsi də bu maraqların həyata keçməsində mühüm rol oynadı. Bu maraqlar həm birbaşa, həm də NATO vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycandan olan zabitlər 1992-ci ildən etibarən türk hərbi akademiyalarında kurslara gedirlər. 1996-cı il iyunun

10-da Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ikitərəfli hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq barəsində saziş imzalandı. Həmin ilin oktyabr ayında Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrə yardım heyəti üzvlərinin fəaliyyət və əməkdaşlığı əsaslarına aid və Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə hökuməti arasında Silahlı Qüvvələrinin tibb heyətinin təliminə aid əməkdaşlıq haqqında protokollar imzalandı [4, 148].

Bəzi düşüncə adamları Türkiyənin Azərbaycanla hərbi ittifaqa girməsi və Naxçıvanda hərbi baza açmasını səsləndirirlər. Bəziləri isə Türkiyənin bu addımı atmasının cəbhələşməni artıracağını ifadə edirlər. Bu gedişat region ölkəsi kimi Türkiyəni maraqlandırır. Güman edirik ki, bu baxımdan hərtərəfli araşdırmalar aparılacaq və strateji planlar ortaya qoyulacaq. Türkiyə və Azərbaycan bu cür məsələlərdə uzun vədəli addım atmalıdırlar. Buna həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın ehtiyacı vardır. “Qafqazda sülhü bərqərar edəcəyik” deməklə və kənardan izləməklə sülh yaranmaz. Ona görə ki, sülhün düşməni olan Ermənistan Rusiyanın bütün gücündən məharətlə istifadə edir.

Azərbaycanda hərbi sahəyə marağın artırılması və təlim məsələlərinin daha da sürətlənməsi və genişləndirilməsi şərtidir. Hərbi ittifaq Azərbaycan və Türkiyə üçün zərurətdir. Bu mənada Türkiyənin köməkliliyi ilə Azərbaycanın NATO standartlarına keçməsi təqdirəlayiqdir. Bu standartlarda təhsil alan məzunlar hərbi sahədə öz bəhrəsini verəcəkdir.

Türkiyənin Azərbaycandakı hərbi-siyasi və təhlükəsizlik maraqlarının geosiyasi mahiyyətini açıqlayarkən müəyyən müsbət amilləri qeyd etmək olar. 1) Ümumi siyasi parametrlər baxımından nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın təhlükəsizliyi elə Türkiyənin region maraqlarının təhlükəsizliyi deməkdir; 2) Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası nəticə etibarilə Türkiyəyə qarşı Ermənistan tərəfindən irəli sürülən ərazi iddialarına son qoya bilər, sərhədlərinə olan təhlükə aradan qalxar; 3) Azərbaycanın sabitliyi Türkiyənin ümumi geostrateji maraqlarının təmini üçün əsas şərtidir, eyni zamanda Orta Asiya strategiyasının həyata keçirilməsində prioritet məsələdir; 4) Azərbaycan ordusunun güclü olması ərazi bütövlüyünün bərpasında həlledici amildir. Bu Türkiyənin də istədiyi əsas faktordur; 5) Azərbaycanın NATO-ya inteqrasiyası Türkiyə siyasətində Azərbaycanı qorumaq üçün möhkəm zəmanətdir; 6) Qlobal mənada götürdükdə isə güclü Azərbaycan ordusu sülhə təminatdır [5].

2009-cu il oktyabrın 2-də Türkiyə Quru Qoşunları Hərbi Komandanı Işık Koşanerin Bakı ziyarəti Azərbaycan mətbuatında bir dəstək ziyarəti kimi qiymətləndirilmişdir. Bu cür ziyarətlər iki ölkə arasındakı əməkdaşlıq üçün çalışmaların davam edəcəyini göstərir.

Azərbaycan-Türkiyə birliyinin möhkəmlənməsinin əhəmiyyəti

Beləliklə, Azərbaycan-Türkiyə birliyinin möhkəmlənməsinin bütün türk dünyası və ümumən dünyada gedən proseslər üçün çox əhəmiyyətli olduğu danılmazdır. Azərbaycan hökuməti Türkiyə ilə münasibətlərin normal, sivil, qarşılıqlı faydalı iqtisadi-siyasi, hərbi, mədəni əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq müstəvisi üzərinə keçirmək üçün çox ciddi və məqsədyönlü iş aparmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığında yeni mərhələ. <http://www.ayna.az/2011-12/sulh/5126-tirkiye-koshaner-emekdashliq>
2. Həsənoğlu M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Ankara: Kızılay, 2011, 205 s.
3. Nəsirov E.M. ABŞ və Türkiyənin Qafqaz geosiyasi regionunda strateji maraqları və Azərbaycan Respublikası. Bakı: Çıraq, 2006, 310 s.
4. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. <http://www.haber/gunebaxis.com/yazdir>. 14.01.2011.
5. 2010 yılının ilk yarısında İstanbulda Yeni Kurulan Dış Sermaye Firmalarının Profili. İstanbul Ticaret Odası Ankara: 26.07.2010. 500 s.
6. Hava Yolları naziri Binali Yıldırım Bakıda. "Hürriyyət" qəz., 2010, 2 avqust. 773 (13057)
7. "Bakı-Tbilisi-Kars demiryolu projesinə erməni engeli". Diplomantik Gözlem. Zaman və məkana sığışmayan Azərbaycan-Türkiyə dostluğu. "Paritet" qəzeti, 2011, 15-16 noyabr, №127 (1703)
8. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu start aldı. "Turquie News", 2007, 5 sentyabr.
9. Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. http://www.olaylar.az/haber/vecdi_Az_gonul_Az_musahibe_html
10. Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq Şurasının Qurulması haqqında bəyannamə, <http://www.president.az/articles/721/print>

ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕСС ИНТЕГРАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОГО ВОЕННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

П.Г.САМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Военное сотрудничество России с Арменией, интересы Турции на Южном Кавказе, азербайджано-турецкого партнерства была создана на фундаменте геополитического и геостратегического положения, говорится, что Совет высокого уровня стратегического сотрудничества. Прикосновение о важности укрепления единства Азербайджана и Турции.

Ключевые слова: Россия, Армения, Азербайджан, Турция, военное сотрудничество.

THE INFLUENCE OF AZERBAIJANI-TURKISH MILITARY PARTNERSHIP ON THE PROCESS OF INTEGRATION

P.H.SAMADOV

SUMMARY

The paper deals with Russia's military cooperation with Armenia, Turkey's interests in the South Caucasus, Azerbaijani-Turkish Partnership established on geopolitical and geo-strategic bases, as well as High-Level Strategic Cooperation Council. The author touches upon the importance of the problem of strengthening the unity of Azerbaijan and Turkey.

Key words: Russia, Armenia, Azerbaijan, Turkey, military partnership

UOT 94 (429:24)**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ QARA DƏNİZ
İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ****L.H.QASIMOVA****ADU*****lamiyaqasimova@mail.ru***

Məqalə Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına və bu çərçivədə Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Təşkilat çərçivəsində region dövlətləri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindən biri kimi göstərilir. Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin bu çərçivədə inkişafı ölkələrimiz üçün təkcə iqtisadi əməkdaşlıqla deyil, həm də regional təhlükəsizliyin təminatı baxımından vacibliyi qeyd olunur. Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Azərbaycan və Türkiyə arasında müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də təhsil, mədəniyyət, energetika, nəqliyyat, turizm və s. sahələrdə iş birliyi üçün geniş imkanlar açdığı xüsusi şərh olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığı, QDİƏT-də əməkdaşlıq, İstanbul Zirvə görüşü, Buxarest görüşü

Qədimdən bəri Qara dəniz hövzəsi müxtəlif sivilizasiyaların beşiyi olmuş, Asiya və Avropa arasında müxtəlif formalı, fərqli məsləklərə sahib olan və müxtəlif mədəniyyətlərə və dinlərə aid olan insanların bir-birilə qovuşduğu bir məkan rolunu oynamışdır. Bu amil bir tərəfdən regionun dinamik inkişafını sürətləndirmiş, digər tərəfdən isə sülh və sabitliyin bərqərar olmasına ciddi maneə yaratmış, uzunmüddətli münaqişə və müharibələrin yaranması ilə nəticələnmişdir. Lakin regionun ümumi mənzərəsi inkişaf edən ticarət əlaqələri, genişmiyaslı iqtisadi layihələrlə səciyyələnir. Müasir dövrdə Qara dəniz regionunun strateji əhəmiyyəti mühüm coğrafi mövqeyi, neft-qaz ehtiyatları, nəqliyyat və ticarət potensialı ilə ölçülür (16).

Bu gün Azərbaycan respublikasının əldə etdiyi nəaliyyətlər onun dünyanın bir sıra aparıcı dövlətləri ilə istər ikitərəfli, istərsə də çoxtərəfli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri dinamik inkişaf tempinə malikdir. Azərbaycan Türkiyə münasibətlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT) çərçivəsində əməkdaşlıq təşkil edir. Təşkilat çərçivəsində münasibətlərin inkişafı ölkələrimiz üçün təkcə iqtisadi əməkdaşlıqla

deyil, həm də regional təhlükəsizliyin təminatı baxımından vacibdir.

QDİƏT-in yaradılması ideyası 1980-ci illərdə Keçmiş Sovet İttifaqının qida və istehlak məhsullarına, Türkiyənin isə enerjiyə olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə qoyuldu. Beləliklə, 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyənin təşəbbüsü ilə başlanan fəaliyyət 1992-ci il iyulun 25-də İstanbulda keçirilən Zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan, Albaniya, Bolqarıstan, Ermənistan, Gürcüstan, Moldova, Rumıniya, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna və Yunanıstanın Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığı üzrə Zirvə Bəyannaməsini və Bosfor Bəyannaməsini imzalaması ilə nəticələndi (15).

QDİƏT-in yaradılmasında əsas məqsəd iştirakçı dövlətlərin coğrafi yaxınlığından və iqtisadiyyatlarının bir-birini tamamlayan amillərindən istifadə edərək ticarət, iqtisadi, elmi və texnoloji əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və Qara dəniz bölgəsinin sülh, əməkdaşlıq və sabitlik regionuna çevirməkdir (16).

Azərbaycan Respublikasının QDİƏT-də iştirakının əsas məqsədləri təşkilatın əhatə etdiyi Qara dəniz regionunda xüsusi rola malik olduğunu sübut etmək və bu rolu möhkəmləndirmək, regiona mütərəqqi münasibət bəslədiyini göstərmək, Avropaya inteqrasiya siyasətini bütün istiqamətlərdə həyata keçirmək, Qara dəniz vasitəsilə Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının qərb istiqamətində nəqlini təmin etmək, Azərbaycanın tranzit potensialını gücləndirmək, regionun aparıcı dövlətləri ilə çoxtərəfli tərəfdaşlıq mexanizmi qurmaq və bununla da, strateji milli maraqları qoruyub inkişaf etdirməkdir.

Bu təşkilat çərçivəsində region dövlətləri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritetlərindən biridir. Təşkilatın 1995-ci il iyunun 30-da Buxarestdə keçirilmiş iclasında çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev (1993-2003) respublikamızın bir neçə regional iqtisadi qurumun üzvü kimi regional iqtisadi əməkdaşlığın inkişafında yaxından iştirak etdiyini vurğulayaraq demişdir: “Azərbaycan Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığına xarici iqtisadi siyasətdə xüsusi əhəmiyyət verir. Razılıq hissilə qeyd etmək istəyirəm ki, QDİƏT-in təşəkkül tapmaqda olduğu bu üç il hədəf getməmiş və nəticəsiz qalmamışdır. Qara dəniz bölgəsi qarşılıqlı surətdə fəal əməkdaşlıq, ölkələr arasında mehriban qonşulara xas tərəfdaşlıq münasibətləri yaranan əraziyə çevrilir, QDİƏT-in ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi daim artır, bölgə ölkələrindən olan kapitalın iştirakı ilə müştərək müəssələrin sayı çoxalır” (1).

1996-cı il oktyabrın 25-də Moskvada keçirilən zirvə görüşünə qatılan ümummilli lider Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev nitq söyləyərək təşkilatın perspektivlərindən və regionda oynaya biləcəyi roldan danışıb. Zirvə görüşü çərçivəsində Heydər Əliyev həmçinin Ermənistan prezidenti Levon Terpetrosyanla, Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəllə, Bolqarıstan Prezidenti Jelyü Jeyleylə və Rusiya Federasiyasının Baş naziri Viktor Çernomırdınla görüşüb (2).

2002-ci il iyunun 25-də İstanbulda keçirilən (təşkilatın 10 illik yubileyinə həsr edilib) zirvə görüşündə çıxışı zamanı isə Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti Heydər Əliyev qurumun Qara dəniz bölgəsində əməkdaşlıq təşəbbüsü səviyyəsindən Avropa miqyaslı təşkilata çevrildiyini və onun geniş və əhatəli strukturlarının yarandığını bildirmiş, müxtəlif dəyərlərə və iqtisadi inkişaf səviyyələrinə, təbii sərvətlərə və məhsuldar qüvvələrə malik olan ölkələrin bu iş birliyinin regionda qarşılıqlı dialoqun dərinləşməsinə, iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində birgə yolların axtarışına zəmin yaratmaqda olduğunu qeyd etmişdir (3).

Bu gün iki dövlətin birgə iştirakı ilə həyata keçirilən layihələr baxımında QDİƏT çərçivəsində əməkdaşlığın inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Bakı-Tibilisi-Ceyhan (BTC) neft kəməri, Bakı-Tibilisi-Ərzurum (BTƏ) qaz kəməri, o cümlədən Qars-Axalkalaki-Tibilisi-Bakı dəmir yolu kimi layihələr QDİƏT-in üzvü olan bir sıra dövlətlərin də maraq dairələrindədir. Azərbaycan və Türkiyənin təşəbbüskarları olduqları bu layihələr qeyd olunan ölkələrin təşkilat daxilindəki mövqelərini və rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Təşkilat çərçivəsində əməkdaşlıq ölkəmizin regionalinteqrasiyasında mühüm rol oynayır. Hər iki dövlətin birgə həyata keçirdiyi layihələr Qara dəniz regionu iqtisadiyyatının inkişafına və intibahına öz real töhvəsini verməkdədir. Bu gün Azərbaycan və Türkiyənin bu təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığı iki istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan birincisi, bu təşkilatın ümumi bir regiona daxil olan dövlətləri birləşdirməsi, digəri və ən əsası isə, iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı olması, region xalqları arasında sosial və iqtisadi tərəqqiyə, qarşılıqlı işbirliyinə nail olmağı özünün əsas məqsədlərindən birinə çevirməsidir. Məhz bu baxımdan da, hər iki dövlət həm təşkilat üzvü olan dövlətlərlə, həm də öz aralarında iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirməyə nail olurlar.

QDİƏT-in yaradıcılarından olan Türkiyə Cumhuriyyəti təşkilatda önəmli yerə sahibdir. Belə ki, təşkilatın katibiyi İstanbulda yerləşir və bir çox mühüm görüşlərdə məhz Türkiyədə keçirilir və bu ölkə də respublikamız kimi təşkilat üzvü olan digər ölkələrlə sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan ilk dəfə olaraq 2003-cü ilin may ayında 6 aylıq müddətə QDİƏT-ə sədrlik etmişdir. Bu dövrdə uğurlu fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə fəal sədrlik proqramı tərtib edilmişdir. Belə ki, ölkəmizdə turizm, enerji, nəqliyyat kimi sahələr üzrə nazirlər və ekspertlər səviyyəsində bir sıra görüşlər keçirilmişdir.

QDİƏT-in üzvü olan dövlətlərin energetika nazirlərinin 2003-cü il sentyabrın 19-da ölkəmizdə keçirilən toplantısında iştirak edən Türkiyə, Albaniya, Bolqarıstan, Gürcüstan, Yunanıstan, Rumıniya, Ukrayna və Rusiyanın, eləcə də müşahidəçi və qonaq qismində iştirak edən beynəlxalq təşkilatlar, səfirliklər, neft şirkətlərinin nümayəndələri energetika sahəsində qarşılıqlı fəaliyyəti gücləndirmək məsələlərini müzakirə etmişlər.

Görüşün sonunda konfrans iştirakçıları bütün QDİƏT ölkələrinin tələblərinə cavab verən və "Energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Bakı bəyannamə"si imzaladılar (14).

2003-cü il oktyabrın 3-də Bakıda Qara dəniz və Xəzər dənizi regionu

ölkələrinin nəqliyyat nazirləri ilə görüş, 2003-cü ilin sentyabrın 25-də isə “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq regionunda turizm imkanları” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir (5).

2003-cü ilin oktyabrında QDİƏT-də sədrlik müddətinin bitməsinə baxmayaraq, üzv dövlətlərin xahişi ilə Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə sədrliyi öz üzərinə götürmüşdür (2003-cü il oktyabr-2004-cü il aprel) (11).

İkinci sədrlik müddətində də Azərbaycan Respublikası bir sıra əhəmiyyətli tədbirlərin keçirilməsinin təşəbbüskarı olmuşdur. Buna misal kimi, 15-16 aprel 2004-cü il tarixində Bakıda QDİƏT Təhsil Nazirlərinin iclasının keçirilməsini göstərmək olar. Qeyd etməliyik ki, bu görüş təşkilat çərçivəsində Türkiyə və Azərbaycan arasında - energetika, nəqliyyat, turizm sahələrində olduğu kimi, təhsil sahəsində də geniş əməkdaşlıq imkanları yaradır.

2007-ci ilin iyulun 5-də İstanbulda keçirilən QDİƏT üzvü olan ölkələrin nəqliyyat nazirlərinin iclasında bir daha ölkəmizin təşəbbüsü ilə regionda həyata keçirilən irimiqyaslı kommunikasiya layihələrindən, Qars-Tibilisi-Bakı dəmir yolunun region və dünya iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətindən, gələcəkdə Xəzərdə gəmiçiliyin inkişafı istiqamətində reallaşacaq layihələrdən, yük daşımalarının artırılmasının vacibliyindən danışılmışdır. Bu layihələrin həyata keçirilməsində ölkəmiz xüsusi rola malikdir və Azərbaycanın Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə həyata keçirdiyi kommunikasiya layihələri gələcəkdə Avropa Mərkəzi Asiya ilə birləşdirməsində mühüm rol oynayacaqdır (8).

QDİƏT-in Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, BMT-nin İnkişaf Fondu, BMT-nin Avropa komissiyası, BMT-nin Ətraf Mühitin Mühafizəsi proqramı, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təssərfatı və s. ixtisaslaşmış qurumları, Avropa İttifaqı, Avropa İqtisadi Birliyi, Dünya Bankı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kimi beynəlxalq və regional qurumlarla müxtəlif formalarda əməkdaşlığı mövcuddur. Buda öz növbəsində Azərbaycan və Türkiyə üçün yeni əməkdaşlıq imkanları açır.

2007-ci il iyunun 25-də İstanbulda QDİƏT-ə üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə təşkilatın 15 illiyinə həsr olunmuş Zirvə görüşü keçirilmişdir. İştirakçı dövlətlər bir daha təşkilatın fəaliyyətinin gələcək perspektivləri, iqtisadi əlaqələrin, enerji və nəqliyyat dəhlizləri üzrə əlaqələrin genişləndirilməsi, enerji və nəqliyyat dəhlizləri üzrə Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın inkişafı və s. məsələlərin vacibliyini bir daha vurğulamışlar.

2012-ci ildə **QDİƏT-in** yaradılmasının 20 illiyi ilə əlaqədar iyunun 26-da İstanbulda Təşkilatın 20-ci zirvə görüşü təşkil olunmuşdur. Toplantıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev iştirak etmiş, Təşkilat çərçivəsində əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin Azərbaycan üçün önəmli olduğunu vurğulayaraq, bu istiqamətdə olan çətinliklər və qarşıda duran məqsədləri açıqlamışlar və irəliləyiş üçün konkret təkliflərini irəli sürmüşdür. Görüşün əsas məqsədi qlobal və regional iqtisadi inkişaf işığında QDİƏT-ə yeni bir baxış qazandıraraq, təşkilatın rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasından ibarət olmuşdur.

Hazırda Azərbaycan QDIƏT çərçivəsində iki işçi qrupda (Gömrük məsələləri və Elm və Texnologiyalar üzrə işçi qrupları) əlaqələndirici ölkə funksiyalarını yerinə yetirir.

Azərbaycan tərəfi QDIƏT-in əlaqədar təşkilatlarında fəal iştirak edir və Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankının (BSTDB) İdarəetmə və Direktorlar şuralarında təmsil olunur. QDIƏT-in digər əlaqədar təşkilatı olan Parlament Assambleyasının (PABSEC) hazırkı Baş Katibi (1 yanvar 2015-ci ildən etibarən) Azərbaycan nümayəndəsidir.(9)

Beləliklə, geniş fəaliyyət istiqamətləri olan QDIƏT Azərbaycan və Türkiyə arasında müxtəlif sahələrdə, xüsusilə də təhsil, mədəniyyət, energetika, nəqliyyat və s. sahələrdə əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açır. Bu da öz növbəsində həm QDIƏT-in əhatə etdiyi regionda, həm də türkdilli dövlətlər arasında integrasiyada iki dövlətin əməkdaşlığını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Bakı: Azərənəşr, 1998, 512s.
2. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VII kitab. Bakı: Azərənəşr, 1998, 520 s.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XXXIX kitab. Bakı: Azərənəşr, 2012, 211 s
4. Heydər Əliyev və Şərq(Türkiyə). Tərtibçilər Allahverdiyev Q., Sultanzadə V. İkinci kitab. Bakı: Çayıoğlu 2005, 589 s.
5. Çimat A., Bahar O. Turizm sektorunun türkiyə ekonomisi içindəki yeri və önəmi üzrə bir dəyərləndirmə. // A.İ.İ. Dergisi (6), 2003, s 1-18.
6. Azərbaycan bütün beynəlxalq təşkilatlarla uğurlu əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının baş katibini qəbul etmişdir. // "Azərbaycan" qəz., 2003, 8 noyabr.
7. Azərbaycan regional əməkdaşlıq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 10-cu iclasının iştirakçılarını qəbul etmişdir. // "Azərbaycan" qəz., 2004, 1 may.
8. QIƏT Qara dəniz regionunda iqtisadi əməkdaşlığın genişlənməsində aparıcı rol oynayır. // "Azərbaycan" qəz., 2007, 26 iyun
9. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin saytı: <http://mfa.gov.az/content/949>
10. Azərbaycan Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının fəal üzvüdür. // Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi. 16 aprel 2004, 23:59:34, www.azertag.com.
11. Azərbaycan QIƏT Nazirlər Şurasına ikinci dəfə sədrlik edəcək // Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi. 5 noyabr 2003, 12:18:36, www.azertag.com.
12. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat nazirliyi. <http://mot.gov.az/az/content/462#.WFtgtlOLTIU>
13. «Heydər Əliyev İrsi» Beynəlxalq Elektron kitabxana <http://lib.aliyevheritage.org/az/2254244.html>
14. QIƏT ölkələrinin energetika nazirləri energetika sahəsində əməkdaşlıq haqqında Bakı bəyannaməsi imzalamışlar // Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi. 19 sentyabr 2003, 23:31:25, www.azertag.com.
15. Karadeniz Ekonomik İşbirliyi http://tr.wikipedia.org/wiki/Karadeniz_Ekonomik_%C4%B0%C5%9Fbirlili%C4%9Fi
16. Türkiyə Cümhuriyyəti Dış İşləri Bakanlığı. <http://www.mfa.gov.tr/karadeniz-ekonomik-isbirligi-orgutu-kei.tr.mfa>

**ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ТУРЦИЕЙ
В РАМКАХ ОРГАНИЗАЦИИ
ЧЕРНОМОРСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

Л.Г.ГАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена Организации Черноморского экономического сотрудничества и отношениям между Азербайджаном и Турцией в этом контексте. Развитие отношения со странами региона в рамках организации представляется в качестве одного из приоритетных направлений внешней политики Азербайджана. Подчеркивается значение развитие отношений между Азербайджаном и Турцией не только в экономической сфере для наших стран, но и важность для региональной безопасности. Особенно подчеркивается, что сотрудничество между Азербайджаном и Турцией в рамках Черноморского экономического сотрудничества, в различных областях, в частности, в области образования, культуры, энергетики, транспорта, туризма и др., открывает новые возможности для партнерства двух стран.

Ключевые слова: Азербайджано-турецкое стратегическое партнерство, сотрудничество в рамках ОЧЭС, Стамбульский саммит, встреча в Бухаресте.

**THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY WITHIN
THE ORGANIZATION OF THE BLACK SEA ECONOMIC COOPERATION**

L.H.GASIMOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the Black Sea Economic Cooperation Organization and to the Azerbaijan-Turkey relations in this context. The development of the relations with the regional countries within the organization is presented as one of the priorities of Azerbaijan's foreign policy. In this context, the development of relations between Azerbaijan and Turkey is not only necessary for economic gain for our countries, but also stresses the importance of regional security. It is emphasized in the article that, the cooperation between Azerbaijan and Turkey in various fields, particularly in education, culture, energy, transport, tourism etc. within the BSEC opens up new opportunities.

Key words: Azerbaijani-Turkish strategic partnership, cooperation within the BSEC, Istanbul Summit, Bucharest meeting

**UOT 94(3)
94 (479.24)**

**QƏDİM AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRİ URMİYA İLKİN
SVİLİZASIYALARIN MƏRKƏZLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ**

R.N.RÜSTƏMOV
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
rustemovramil@mail.ru

Urmiya və onun ətrafındakı arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan əşyalar eramızdan əvvəl VIII-VII minilliklərə aiddir. Ərazisindən tapılan qiymətli nümunələrin çoxu ABŞ, İngiltərə, Fransa və İran-e Bastan muzeylərində saxlanılır. Tarixi hadisələrin, müxtəlif qəbilə və tayfaların hücumları üzündən bu abidələrin çoxu dağıdılmışdır. Urmiya şəhərindəki tarixi abidələrin ümumi vəziyyəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün tarixi və arxeoloji abidələrin, qədim yaşayış yerlərinin vəziyyətinin öyrənilməsi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: Urmiya, İran, türklər, arxeoloji qazıntılar, maddi mədəniyyət

Urmiya adının mənşəyi Urartu dövləti dövründən başlandıqı qeyd edilir və mənası “su”, “su şəhəri” kimi verilmişdir. Suriya mənbələrində isə Urmiya şəhəri Mia kimi tələffüz olunmuş və mənası yenə də “su” kimi qeyd olunmuşdur. Şumer mənbələri isə “Urmiya” sözünün “Ur” sözündən yarandığını və şəhər mənasını ifadə etdiyini bildirmişlər. Pəhləvilər dönəmində (1925-1979) şəhərin adı dəyişdirilərək Rzaıyyə qoyulmuş, İran İslam inqilabından sonra öz qədim adı yenidən bərpa edilmişdir [1, 3].

Urmiya şəhəri Qərbi Azərbaycan ostanının mərkəzi və ən böyük şəhərlərindəndir. Bu şəhər cənubdan Səlməs, Nəqədə, Mahabad, qərbdən isə İraq və Türkiyə ilə həmsərhəddir. 1907-ci il inzibati bölgüsünə əsasən İran 4 əyalət və 12 vilayətə bölünmüş, nəticədə Urmiya Azərbaycan əyalətinin tərkibində olmuşdur. 1921-ci il bölgüsünə əsasən isə İran 10 ostan və 46 şəhristana bölünmüş, Urmiya yenidən Azərbaycan ostanının tərkibində olmuşdur. 1996-cı il inzibati bölgüsündə isə Urmiya Qərbi Azərbaycan ostanına daxil olan 12 şəhristandan biri olmuşdur. Lakin bu bölgü də sonuncu olmamış və 2002-ci il bölgüsündə Urmiya da daxil olmaqla Qərbi Azərbaycan ostanı 14 şəhristan və 26 bəxşdən ibarət olmuşdur. Urmiya şəhristanına aid axırıncı bölgü isə 2005-ci ildə olmuş və 5 bəxşə bölünmüşdür [2, 6].

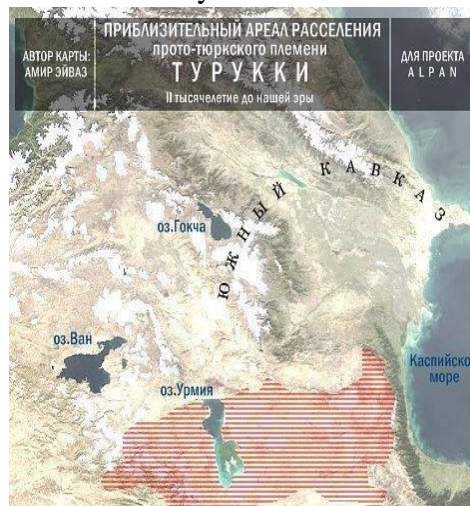
Urmiya şəhərini nəinki Azərbaycanın, hətta dünyanın ən qədim şəhər-

lərindən biri saymaq olar. Bu şəhərin tarixi, mədəniyyəti, burada yaşayan əhalinin yaratdığı maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi bu fikirləri deməyə əsas verir. Urmiya tarixinin ayrı-ayrı mərhələləri Azərbaycan, İran, rus və Avropa tarixşünaslığında nisbətən zəif öyrənilmişdir. Məqsədimiz yaranmış boşluğu doldurmaq, bölgənin tarixinə dərinədən nəzər salmaqdan ibarətdir.

Urmiya şəhəri tarixi sənədlərə və arxeoloji tapıntılara görə Azərbaycanın, hətta Orta Şərqi ən qədim şəhərlərindəndir. Şəhərin adı ilə bağlı çeşidli fikirlər irəli sürülüb. Bunlardan biri və daha çox üzərində dayanılanı – Urmiya adının 5000 il öncəki türklərin, şumerlərin, urartuların istifadə etdiyi və şəhər mənası daşıyan “Ur” sözüdür. Bundan başqa, indi Çin Xalq Respublikasının ərazisi sayılan Doğu Türküstandakı Urumçu şəhərinin adı da bu sözlə bağlıdır. Assur qaynaqlarında Urmiya gölü yaxınlığında “Urmiyate” adında bir yerdən bəhs edilir. Bir çox tarixi qaynaqlarda isə Urmiya Zərdüşt peyğəmbərin doğulduğu yer kimi göstərilib. Urmiya yaxınlığında olan Göytəpədə 1888-ci ildə tapılan və üstündə Babil “allah”larının rəsmi olan bir möhür eradan əvvəl 2000-ci ilə aiddir. Urmiya şəhərinin qədim tarixə malik olması faktını yazılı mənbələrlə yanaşı, şəhərin özü, habelə onun ətrafından əldə edilən maddi-mədəni abidələr də sübut edir. Bu türk şəhərində və ona yaxın olan ərazilərdən arxeoloji araşdırmalar zamanı tuncdan hazırlanmış uzun və gödək qılınclar, üstü naxışlı xəncərlər, ev əşyaları, zinət əşyaları və başqa əşyalar əldə edilib. Mütəxəssislərə görə, buradan tapılan əşyalar eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərə aiddir. Urmiya ərazisindən tapılan qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin çoxu ABŞ, İngiltərə və Fransa muzeylərində saxlanılır. Bundan başqa, ərazidən tapılan əşyalar “İrane Bastan” muzeyində də özünəməxsus yer tutur.

Tarixən qəbul olunmuş belə bir mövqe vardır ki, coğrafi məkanların adları orada məskunlaşan tayfa və tayfa birlikləri içərisində aparıcı olanın adı ilə müəyyənləşir. E.ə. II minillikdə Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Urmiya gölü hövzəsinin bir hissəsi turukki tayfasının adına əsasən, Turukkum adlandırılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, “Turukkum” adı Azərbaycanın dağlıq hissəsinə şamil edilirdi. E.ə. I minilliyin əvvəllərində Assur salnamələrində Urmiya gölünün cənubuna və cənub-şərqinə Alatey adı da şamil edilmişdir [3, 148].

Şumer dastanları və mixi yazı nümunələrində Azərbaycan qəbilələri haqqında ilk yazılı məlumatlarda Urmiya gölündən Cənubda yaşayan lullubi, su, turukki, ondan qərbdə məskən salmış kuti qəbilələrindən bəhs edilir. Xüsusilə, Urmiya gölü ətrafında yaşayan turukki tayfasının türk olması tarixçi və etnoloqların böyük marağına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir

çox tədqiqatçılar onları dağlıq ölkə olan Arattanın əhalisi ilə eynilədirlər. Tayfanın tərkibindəki “Turuk” sözü onun türk soyundan olduğunu açıq-aydın göstərir və bu kəlmə türk etnosunun ilkin tələffüz formasıdır. İlk orta əsrlər hind və tibet qaynaqlarından türklərin “turuk”, “turuq” adlandırılması bütün dünyaya məlumdur. Bu məsələ ilə əlaqədar akademik Z.Yampolski bildirmişdir ki, e.ə. XIV əsr qədim assur qaynaqları Urmiya gölü ətrafında turuk tayfalarının yaşadığını sübut etmişdir. Bu faktlara urartu mənbələrində də rast gəlmək mümkündür. Rus müəllifi V.Avdıyev İran ərazisində kaspi, lullubi kimi türk mənşəli tayfaların yaşadığını göstərmiş, Həmədandan Bağdada qədər ərazidə lullubi mədəniyyətinin yayıldığını, fars mədəniyyətinin isə onun əsasında yarandığını sübut etmişdir [4, 517]

Cənubi Azərbaycanda erkən əkinçilik məskənlərinin bir qismi Urmiya hövzəsində toplanmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Eneolit mədəniyyəti Urmiya regionunun abidələri ilə vahid kompleks təşkil etmişdir. Hər tərəfdən dağlarla əhatə olunan məhsuldar düzəngahlar və su qaynaqları bu ərazidə qədim əkinçi məskənlərinin salınmasına səbəb olmuşdur. Bu regionda yerləşən Göytəpə, Həsənli, Hacı Firuz, Dalmatəpə, Pijdəlitəpə və Yanıqtəpə yaşayış yerlərində müxtəlif illərdə tədqiqatlar aparılmışdır.

Urmiyanın cənubunda boyalı və basma naxışlı keramika ilə xarakterizə edilən Dalmatəpə mədəniyyəti yaranır. Bu mədəniyyət Şimali Azərbaycanda Qarabağ düzünün abidələri ilə bənzərdir. Urmiya hövzəsinin materiallarında Mesopotamiya ilə əlaqələr Ubeyd tipli keramikada öz əksini tapmışdır. Burada erkən əkinçilik məskənləri düzənliklərdə, başlıca olaraq kiçik çayların ətrafında qruplaşmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləri üçün dairəvi və düzbucaqlı arxitektura malik binalar xarakterikdir. Dairəvi formalı arxitektura başlıca olaraq Kür çayının orta axarlarından Araz çayınadək olan ərazilər üçün xarakterikdir. Azərbaycanın cənub şərqində və Urmiya hövzəsində başlıca olaraq düzbucaqlı arxitektura yayılmışdır. Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ və Naxçıvanda düzbucaqlı evlərin meydana çıxması Eneolit dövrünün son mərhələsinə aid edilir. İlanlıtəpədə hər iki tip arxitektura rastlanır.

Cənubi Azərbaycanda, Urmiya hövzəsində yerləşən abidələr topoqrafik xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan abidələrinə bənzərdir. Onlar yüksək dağ kəsimləri ilə əhatə olunan düzənlik hissədə, əlverişli vadilərdə salınmışdır.

Qeyd etmək olar ki, ilk mərhələdə Kür-Araz tayfaları Azərbaycanın bütün ərazisində eyni şəkildə yayılmamışdır. Fikrimizcə, bu mədəniyyətin erkən meydana çıxdığı ərazi Naxçıvan-Urmiya bölgəsi olmuşdur. İlk mərhələdə Kür-Araz mədəniyyətinin meydana gəldiyi areal Şərqi Anadolu və Gəncə-Qazax zonasını da əhatə etmişdir. Cənubi Azərbaycanda arxeoloji abidələrin yaxşı öyrənilməməsi, bu mədəniyyətin cənub sərhədlərini izləməyə imkan vermir. Ehtimal ki, ilk vaxtlar bu mədəniyyət Muğan düzünə qədər yayılmışdır. Kür-Araz mədəniyyəti ikinci mərhələdə xüsusilə geniş inkişaf edərək, Azərbaycanın bütün ərazisinə yayılmışdır. Yarımökçəri maldarlığın inkişafı ilə

bağlı olaraq, dağətəyi və dağlıq rayonlarda intensiv məskunlaşma olmuşdur. Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycandan Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz və Şərqi Anadoluya yayılaraq, geniş ərazini əhatə etmişdir.

Haftavantəpə yaşayış yeri Cənubi Azərbaycanda, Urmiya gölünün cənub-qərbində, Səlmas ovalığında yerləşir. Yaşayış yeri 1968-1978-ci illərdə Ç.A.Barney tərəfindən qazılıb, öyrənilmişdir. Yaşayış yerində müəyyən edilən səkkiz mədəni təbəqə içərisində daha çox İlk Tunc, Orta Tunc və Erkən Dəmir dövrü daha yaxşı tədqiq edilmişdir. Yaşayış yerinin Orta Tunc dövrünə aid edilən VI təbəqəsi –VI C, Erkən VI B və SonVI B olmaqla üç tikinti qatına ayrılmışdır. Yaşayış yerinin zirvəsində salınan qazıntı sahəsində öyrənilən VI C təbəqəsi, İlk Tunc dövrü təbəqəsinin üzərində yerləşir. Qalınlığı 1 metr olan bu layda düzgün təbəqələşməyə rast gəlinməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, bu tikinti qatında üç mərhələnin olduğu qəbul edilmişdir. Tədqiqat zamanı bir neçə təsərrüfat quyusu və bəzi yerlərdə daş yığıntısı aşkar olunmuşdur. Düzgün tikinti qalıqlarının qeydə alınmaması bu tikinti qatının uzunmüddətli olmadığını göstərir. Yaşayış yerinin şərqində aparılan qazıntı sahəsində izlənən Erkən VI B təbəqəsində səkkiz mərhələ olduğu müəyyən edilmişdir. Birinci və ikinci mərhələyə aid üç bina qalığı qeydə alınmışdır. Yeddinci, səkkizinci mərhələdə bu divarlar dağılmışdır. Bu tikinti qatının sonu yanğınla başa çatmışdır. Erkən və Son VI B təbəqəsinin materialları M.Edwards tərəfindən tədqiq edilərək, nəşr olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, abidənin Erkən VI B təbəqəsinin keramikası arasında İlk Tunc dövründən Orta Tunc dövrünə keçid mərhələsi üçün xarakterik olan qab formaları vardır[5, 138]. M.Edwards onları e.ə. 1900-1550-ci illərə aid etmişdir. Son VI B mərhələsinə aid tikinti qatı, başlıca olaraq, yaşayış yerinin cənub və şərq ətkələrində aparılan qazıntı sahələrində izlənmişdir. Bu tikinti qatında daş təməl üzərində tikilmiş kərpic divarlar aşkar olunmuşdur. Haftavantəpənin VI təbəqəsində tikinti qalıqları yaxşı qalmasa da, buradan Orta Tunc dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən dən daşları, müxtəlif alətlər, tunc iynələr, muncuqlar, heyvan fiqurları, sümük və gil iy başlıqları aşkar edilmişdir. Tapıntıların əksəriyyəti gil məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Aşkar edilmiş keramika, başlıca olaraq boyalı qablardan ibarətdir. VI C təbəqəsinin gil məmulatı, əsasən, monoxrom boyalıdır. Erkən VI B təbəqəsində monoxrom boyalı qablarla yanaşı, polixrom boyalı qablara da rast gəlinmişdir. Son VI B təbəqəsində polixrom boyalı qablar üstünlük təşkil etsə də, əvvəlki dövrlərdən məlum olan monoxrom boyalı qablar da aşkar olunmuşdur[6, 101]. Haftavantəpənin C 14 metodu ilə tarixləndirilməsi aşağıdakı nəticələri vermişdir: VI C təbəqəsi- e.ə. 2200-2000, Erkən VI B – e.ə. 1900-1550, Son VI B – e.ə. 1600-1450-ci illəri göstərmişdir. Dinkatəpə yaşayış yeri Urmiya gölünün şimal-qərbində, Qadar çayının sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yerində geniş arxeoloji qazıntı işləri 1966-1968-ci illərdə R.H.Deyson tərəfindən aparılmışdır. Yaşayış yerində Orta Tunc, Son Tunc və Erkən Dəmir, həmçinin Orta əsrlərə aid mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur. Dinkatəpənin Orta Tunc dövrü təbəqəsi iki hissəyə ayrılmışdır.

Abidənin IV A-C adlandırılan təbəqələrində yalnız Xabur keramikasına rast gəlinmişdir. Bu təbəqədən üstdə yerləşən IV D təbəqəsindən Naxçıvan və Urmiya hövzəsinin Orta Tunc dövrü üçün xarakterik olan polixrom boyalı qablar əldə edilmişdir [7, 2952]. Yaşayış yerindən tapılmış boyalı qablar çölmək və kasa tiplidir. Onların gövdəsinin yuxarı hissəsi ağ-sarı boya üzərinə qırmızı və qara rəngdə çəkilmiş torlu romb və üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Yaşayış yerinin IV D təbəqəsində heç bir tikinti qalıqına rastlanmamışdır. Bu təbəqə tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. 1600- 1450-ci illərə aid edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Kür-Araz mədəniyyətinin xurritlərə aid olduğunu qeyd etmişdir. Lakin məlum olduğu kimi e.ə. III minilliyin sonuna aid qaynaqların saxladığı məlumatlara görə e.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycanda yaşayan əhali lullubi və kutilərdən ibarət olmuşdur [8, 38].

Bundan əlavə, Urmiyanın ciddi tədqiqata ehtiyacı olan tarixi abidələrini və yaşayış yerlərinin siyahısını da diqqətinizə çatdırırıq:

Fələkan təpəsi – eyni adlı kəndin yaxınlığında yerləşən bu tarixi yer eradan əvvəl I minilliyə aiddir. 2008-ci ildə qeydə alınıb.

Seyid Qadir təpəsi. Girdivan kəndinin yaxınlığında olan bu tarixi yer eradan əvvəl I minilliyə aiddir. 2008-ci ildə qeydə alınıb.

Əzizxan təpəsi. Tülkü kəndində yerləşən bu təpə eradan əvvəl III minilliyə aiddir.

Gir Əzizxan təpəsi. Fələkan təpəsi ilə eyni kənddə yerləşir və eyni tarixə aiddir.

Dəymə Süleyman təpəsi. Baloğlan kəndinin şərqində yerləşən bu təpə yeni daş dövrünə aiddir.

Girdqurda təpəsi. Haki kəndi yaxınlığında yerləşir. Yeni daş dövrünə aiddir.

Brasb təpəsi. Mergür kəndi yaxınlığında yerləşir. Mis dövrünə aiddir.

Ənhərqud təpəsi. Rövzə çay bölgəsində Ənhərqud kəndinin yaxınlığında yerləşir. Mis dövrünə aiddir.

Gördük Nasir təpəsi. Eradan əvvəl II minilliyə aiddir. Eyni adlı kənddə yerləşir.

Göy Təpə, Ənhər təpəsi, Banya Nəbi təpəsi, Tulakı təpəsi, Xəlyan təpəsi, Xəlifan təpəsi, Xanik təpəsi, Razasur təpəsi, Əlibəyli təpəsi, Mam Xatun təpəsi, Girdqaça təpəsi, Girdtəpə, Dirək təpəsi, Kürsabad təpəsi, Qamuşuk təpəsi, Ömərabad təpəsi, Duman təpəsi və onlarla başqa təpə Urmiyanın tarixi yerlərindəndir.

Əsgərabad qalası. Qacarlar dövründə tikilib. Nazlı bölgəsi, Əsgərabad kəndində yerləşir.

İsmayıl Ağa qalası. Nazlıçay bölgəsi, İsmayıl Ağa kəndində yerləşir və eradan əvvəl I minilliyə aiddir.

Bacuc ova. Gələngi kəndində yerləşir və eradan əvvəl VII-VI yüz illiyə aiddir.

Xaraba Günd. Həspistan kəndində yerləşir. Eradan əvvəl I minilliyə

aiddir.

Kölgə. Xoşalan kəndi yaxınlığında yerləşir. Eradan əvvəl VIII-VI yüzilliyə aiddir.

Goranabad. Xoşalan kəndi yaxınlığında yerləşir. Eradan əvvəl VIII-VI yüzilliyə aiddir.

Xəlifan təpəsi və qəbiristanlığı. Xəlifan kəndində yerləşir. Eradan əvvəl VIII-VI yüzilliyə aiddir.

Dərə bazar təpəsi. Gülşəxan kəndində yerləşir. Eradan əvvəl VIII-VI yüzilliyə aiddir [9].

Beləliklə, regionda baş verən siyasi və dini proseslər nəticəsində Urmiya şəhərində xristian məbədləri və tarixi abidələri təşəkkül tapmışdır. Bu cür abidələr dövrümüzədək qalmış, bu da Urmiyanın ən tolerant bir şəhər olduğunu sübut etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nicholas Al-Jeloo. Evidence in Stone and Wood: The Assyrian // Syriac History and Heritage of the Urmia Region in Iran // Parole de l'Orient №35. 2010. p.1-15
2. فرهنگ جغرافیایی آبادیهای استان آذربایجان غربی/ تهران. سازمان جغرافیایی مسلح 1384. 497 س
3. Bayramzadə S.Z. Azərbaycançılıq tarixindən: İdeyadan ideologiyaya // Müstəqilliyimiz əbədidir. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi. s.147-154.
4. Авдиев В.И. История Древнего Востока. Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1953, 758 с.
5. Burney C.F. Excavations at Yanik Tepe, North-west Iran // Iraq, 1961, №23, pp.138-153.
6. Edwards M.R. The Pottery of Haftavan VI B (Urmia Ware) // Iran 19, 1981, pp. 101-40.
7. Dyson R. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan // Survey of Persian Art XIV// (Tokyo, 1967) pp. 2951-2974
8. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007, 239 s.
9. <http://d-a-k.org/urmiya-bilinən-tarixin-o-tayndan-qalan-yadigar/> Dünya azərbaycanlıları konqresinin saytı

ДРЕВНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОРОД УРМИЯ КАК ОДИН ИЗ ЦЕНТРОВ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Р.Н.РУСТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Предметы, найденные во время археологических раскопок в Урмии и ее окрестностях, относятся к восьмому и седьмому тысячелетию до нашей эры. Большинство ценных образцов, обнаруженные на этой территории, хранятся в музеях США, Англия, Франция и Иране Бастан. Многие из этих памятников были разрушены по различным историческим причинам в результате племенных атак. Исследования состояния исторических и археологических памятников, древних поселений для получения определенного представления о них в городе Урмия, имеет научное значение.

Ключевые слова: Урмия, Иран, турки, археологические раскопки, материальная культура

**THE ANCIENT AZERBAIJANI CITY OF URMIA AS ONE
OF THE CENTERS OF INITIAL CIVILIZATIONS**

R.N.RUSTAMOV

SUMMARY

The objects found during archaeological excavations in Urmia and its surroundings belong to the eighth and seventh millennia BC. The majority of samples found from the areas are stored in museums of USA, England, France and Iran-e Bastan. Many of these monuments have been destroyed for various historical reasons, as a result of tribal attacks. Research of the state of historical and archaeological sites, ancient settlements for certain ideas about them in the city of Urmia, has scientific value.

Key words: Urmia, Iran, Turks, archaeological excavations, material culture

UOT 94(479.24)**İRAN - PAKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ (1947-1979-cu illər)****N.A.MƏCİDOVA****AMEA Z.M.Bünyadov ad. Şərqsünaslıq İnstitutu
nar90mina@gmail.com**

Pakistan XX əsrdə yaranmış yeni dövlətdir. İran müstəqillik əldə edənə qədər çətin bir yoldan keçən bu dövləti tanıyan birinci ölkə olmuşdur. İran Pakistana siyasi, iqtisadi sahələrdə və Pakistan-Hindistan müharibələri zamanı yaxından dəstək olmuşdur. Eyni zamanda, üzv olduğu təşkilatlarda hər iki ölkə regional və beynəlxalq məsələlərin həllində bir-birlərini dəstəkləmişdir.

Açar sözlər: İran, Pakistan, Bağdad paktı, CENTO, RCD

Pakistan XX əsrdə yaranmış yeni bir dövlətdir və bu gün dünyada əhalisinin sayına görə İndoneziyadan sonra ikinci böyük müsəlman ölkəsidir. Ölkənin yaranmasını şərtləndirən tarixi amillər XIX əsrin sonlarından yetişmişdir. Hindistanın Böyük Britaniya müstəmləkəçiliyindən azad olduğu bir dövrdə ölkənin müsəlman əhalisini təmsil edən siyasi qüvvələr birləşərək 1947-ci il avqustun 14-də müstəqil Pakistan dövlətini yaratmışdılar. Yeni yaranmış ölkə 1947-ci il sentyabr ayının 30-da BMT-nin tərkibinə daxil olmuşdu. Bu gün Pakistan Cənubi Asiyanın, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının ən fəal, nüfuzlu və hərbi-siyasi baxımdan güclü dövlətlərindən biridir.

İran yeni yaranmış ölkəni tanıyan ilk ölkə olmuşdur və onun Birləşmiş Millətlər Təşkilatının tərkibinə daxil olmasını dəstəkləmişdir. Pakistanla İran arasındakı əlaqələr daha qədim tarixə malikdir. Tarixən, Pakistan əhalisi müstəqillik əldə etməmişdən öncə də Hindistandan daha çox İran xalqları ilə yaxınlıq edib.

İran və Pakistan dövlətləri arasındakı münasibətləri öz xarakterinə görə iki mərhələyə bölmək olar:

I mərhələ: Pakistan dövlətinin yaranmasından 1979-cu ilə, İran İslam İnqilabına qədər;

II mərhələ: 1979-cu ildən sonrakı dövr;

İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr 1947-ci ildə qurulmuşdur. 1947-ci ilin oktyabr ayında İranın Pakistanda, 1948-ci ilin may ayında Pakistanın İranda səfirliyi açılmışdır.

İlk dəfə 1950-ci ilin fevral ayında Pakistanın baş naziri Ləyaqət Əli Xan

İrana rəsmi səfər etdi. Bu səfər zamanı iki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında memorandum imzalandı. Memorandum ölkələr arasında siyasi-iqtisadi münasibətlərin əsasını qoydu.

Məhəmməd Rza şah Pəhləvi 1950-ci ilin mart ayında Pakistana səfər edən ilk xarici dövlət rəhbəri idi (6). 1950-1960-cı illərdə iki ölkə arasında münasibətlər artıq daha geniş sahələri əhatə edirdi. Belə ki, bu illərdə hər iki ölkə ciddi təhlükəsizlik məsələləri və iqtisadi problemlərlə üzləşirdi.

Pakistan 1951-ci ildə İran neft sənayesinin milliləşdirilməsində İran hökumətini dəstəkləmişdi. İran üçün çox əhəmiyyətli olan bu dəstək ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdı. Çünki o dövrə qədər İranın neft sənayesi tamamilə İngilis-İran neft şirkətinin ixtiyarında idi. İngilis-İran neft şirkəti İran ərazisində ən böyük və ən müasir sənaye müəssisəsi idi. Bu şirkət həm iqtisadi, həm də idarəçilik muxtariyyətini özündə saxlayırdı. Şirkətdə bütün məsul vəzifələri ingilislər tuturdular. 1951-ci il aprel ayının 26-da məclisin neft komissiyası İran neftinin milliləşdirilməsi haqqında milli cəbhənin hazırladığı qanun layihəsini təsdiq etdi. Aprelin 28-də Milli məclis İran neftinin milliləşdirilməsi barədə qanun qəbul etdi (1, 68). Bu baxımdan Pakistanın dəstəyi İran üçün mühüm siyasi addım idi.

İran və Pakistan dövlətləri fəaliyyətlərini 1955-ci ilin fevral ayının 24-də yaranan Bağdad paktında birləşdirdilər. Türkiyə, İraq, İngiltərə də bu pakta daxil oldular.

8 maddədən ibarət olan paktın əsas məqsədi şərqdə, eyni zamanda dünyada sülhün yaranmasında iştirak etmək, üzv ölkələr arasında əməkdaşlığı qüvvətləndirmək, ölkələr arasında təhlükəsizliyin təmin olunmasından və s. məsələlərdən ibarət idi (2, 40).

İranın Bağdad paktına qoşulması onun xarici siyasətində yeni bir dövrün başlanğıcı hesab oluna bilər. İran öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün pakta qoşulmuşdu. Bununla da, İran dövlətinin 150 ildən çox yürütdüyü bitərəflik siyasətinə son qoyuldu.

Pakistan dövlətinin də pakta daxil olmaqda xüsusi dövlət marağı var idi. Məlum olduğu kimi, Pakistan və Hindistan müstəqillik əldə etdikdən bu günə qədər daim münaqişə şəraitindədirlər. Pakistan Kəşmir vilayətinin əhalisinin çox hissəsinin müsəlman olduğunu əsas götürərək ərazi iddiaları irəli sürür. Hindistan bölündüyü zaman əhalinin tərkibi, din faktor nəzərə alınmaqla knyazlıqlar 2 dövlətdən birinin ərazisinə daxil olmalı idi. Pakistan müsəlman dövləti kimi yaradıldığı üçün müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi knyazlıqlar bu dövlətin ərazisinə qatılmağa üstünlük verirdilər. Lakin 1947-ci ildə əhalisinin böyük hissəsinin müsəlman olmasına rəğmən hakim dairələr Kəşmirin Hindistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdilər. Bundan sonra uzun müddət davam edəcək və insan ölümünə səbəb olacaq Kəşmir münaqişəsi başladı. Kəşmir əyalətinin ən böyük hissəsi Hindistan idarəçiliyində olan Cammu Kəşmir bölgəsidir. Pakistan apardığı hərbi əməliyyatlarda isə yalnız Azad Kəşmir, Gilgit və Baltistan ərazilərini öz nəzarəti altına ala bilmişdir. Bu

zəmində Pakistan və Hindistan arasında birinci müharibə başlamış, lakin BMT-nin müdaxiləsi ilə ölkələr arasındakı müharibə dayandırılmış və atəşkəs bərpa olunmuşdu. Hər iki ölkənin yürütdüyü xarici siyasət onları bir-birlərindən daha da uzaqlaşdırırdı - Hindistan SSRİ-yə, Pakistan isə qərbə meyl göstərirdi. Kəşmir məsələsində SSRİ də Hindistanı dəstəkləyirdi (8). Pakistan hökuməti Bağdad paktına qoşulmazdan əvvəl Kəşmir probleminin həll olunmasına görə Cənub-Şərqi Asiya Əməkdaşlıq təşkilatına qoşulmuşdu. Məsələ bu təşkilatda da öz həllini tapmamışdı. Cənub Şərqi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı (Southeast Asia Treaty Organization – SEATO) 1954-cü ilin sentyabr ayında Filippində Cənub-Şərqi Asiya Kollektiv Müdafiə Müqaviləsi (Manila paktı) əsasında yaradılmışdı. Təşkilatın məqsədi Cənub-Şərqi Asiyada ərazilərin kollektiv müdafiəsindən ibarət idi. Ona görə də Pakistanın Bağdad paktından istəyi Hindistanla arasında olan Kəşmir məsələsinin həll olunması idi. Lakin Pakistanın pakta daxil olması ilə Pakistan və Hindistan münasibətləri arasında gərginlik daha da artdı.

İran hökuməti bu dövrdə baş verən hadisələrdə Pakistan xalqının yanında idi və Kəşmir əhalisinin çox hissəsinin müsəlman olduğunu, İran xalqları ilə Kəşmir əhalisi arasında ümumi mədəni və dini bağlılığın olmasını əsas götürərək Kəşmirin Pakistana birləşməsində onu dəstəkləyirdi. Eyni zamanda bu dövrdə İran Hindistanla siyasi-iqtisadi sahələrdə münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün çalışırdı.

60-cı illərin sonlarına yaxın paktın fəaliyyəti zəifləməyə başladı. Bunun da bir çox səbəbləri var idi. Bu səbəblərdən biri və hətta demək olar ki, ən başlıcası pakta üzv ölkələrin daha çox öz dövlət maraqlarını güdməsi idi. İngiltərədən başqa digər ölkələr iqtisadi və hərbi (əsgər) qüvvəsi zəif olduqları üçün bu sahələrdə öz mövqelərini inkişaf etdirmək istəyirdilər.

1958-ci ilin 28 iyul tarixində keçirilmiş iclasda İraqdan başqa digər üzvlər paktın fəaliyyətinin davam etdirilməsi qərarını verdilər. 1959-cu ildən Bağdad paktı Mərkəzi Əməkdaşlıq Təşkilatı (the Central Treaty Organization-CENTO) adı altında öz işinə davam eləməyə başladı (5,54). İran, Türkiyə və Pakistan arasında təhlükəsizlik və sabitlik yaratmaq, əməkdaşlığa dair maraqların, hərbi müdafiənin və sosial-iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi, CENTO-ya daxil olan ölkələrin ərazisində daxili və xarici ticarət, kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlıq etmək təşkilatın işinin əsas prinsiplərinə çevrildi. Pakistan dövlətinin bu paktda iştirakla bağlı xüsusi maraqları var idi. Pakistan Hindistana qarşı silahlı qüvvələrini gücləndirmək və Kəşmir məsələsini öz xeyrinə həll etməyə çalışırdı. Eyni zamanda həmin məqsədlə Pakistan ABŞ ilə ikili əməkdaşlıq haqqında müqaviləni imzaladı və 1979-cu ilə qədər CENTO-dan asılı vəziyyətdə qaldı.

Lakin İran hökuməti bu təşkilat daxilində digər ölkələrin təhlükəsizliyinə, ümumilikdə təşkilatın işinə maraq göstərmirdi və tədricən, CENTO-dan uzaqlaşdı. Neft gəlirinin İrana gətirdiyi imkanlar İranın təşkilatdan uzaqlaşmasının səbəblərindən biri idi. Məhəmməd Rza şah Pəhləvi ABŞ və digər ölkələrdən

aldığı silahlar vasitəsilə İran ordusunu gücləndirirdi. Şah rejimi Amerika yönümlü siyasət yürüdürdü. Bu zaman İran və Pakistan münasibətlərində də zəiflik yaranmışdı, bu da İran və Hindistan arasında münasibətlərin yaxınlaşmasına böyük xidmət etmişdi.

1959-cu ildə Çinin Tibeti işğal etməsi Çin və Hindistan münasibətlərində yaranan gərginlik Pakistan və Çin əlaqələrinin yaxınlaşmasına kömək etdi. 1962-ci ildə Çin Hindistana hücum etdiyi vaxt Pakistan tərəfindən dəstək gördü. Pakistan hökuməti Hindistanın məğlubiyyətindən istifadə edərək Kəşmir məsələsini öz xeyrinə həll etməyə çalışdı. Kiçik miqyaslı hərbi əməliyyatlar başladı. Lakin göstərdiyi cəhdlərin heç bir müsbət nəticəsi olmadı. Hindistan hökuməti bir daha Kəşmirin Hindistanın ayrılmaz hissəsi olduğunu bildirərək onların qarşısını aldı. Bütün bu hadisələr Pakistanla Hindistan arasında növbəti müharibənin başlanmasına təkan verdi.

İkinci Pakistan-Hindistan müharibəsi 1965-ci ilin aprel ayında Pakistan ordu hissələrinin Cəbəllüttariq Əməliyyatı altında Hindistanın idarəetməsində olan Cammu və Kəşmir ərazisinə daxil olması ilə başladı. Lakin Hindistan tərəfi Pakistan ordusunu öz ərazisindən çıxartdı. Bunun ardınca avqust ayında Pakistan ordusuna məxsus hərbi hissələr Kəşmirin Hindistana aid ərazisinə keçdi. Pakistan bu müharibədə CENTO-dan yardım istədi. Təşkilatın iclasında tezliklə müharibənin dayandırılması, Hindistana məxsus qüvvələrin Pakistan ərazisindən çıxarılması, İran və Türkiyə hərbi qüvvələrindən ibarət ordunun Kəşmir torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Lakin İran və Türkiyə hökumətləri rəsmi şəkildə açıqlama verdilər ki, bu qərar NATO və ABŞ tərəfindən beynəlxalq normalara uyğun görülmədiyi üçün rədd edilmişdir. İran hökuməti Pakistana yalnız neft, tibbi və maddi yardım göndərməklə kömək edəcəyini bildirdi (3,18). İkinci Pakistan-Hindistan müharibəsi Pakistanın CENTO ilə olan münasibətlərinə mənfi təsir göstərdi. İngiltərə Pakistana və Hindistana silah yardımı göstərməmək qərarını verdi. Pakistan-Hindistan müharibəsində ABŞ və İngiltərənin mövqeyi ilə razılaşmayan Pakistan dövlətinin prezidenti Məhəmməd Əyyub xan CENTO-nun gərəksiz bir təşkilat kimi qiymətləndirdi.

Beləliklə, Pakistan üzv olduğu bu beynəlxalq təşkilat tərəfindən tam dəstəklənmədi. Lakin 1965-ci ilin sentyabr ayının 23-də BMT-nin və Sovet İttifaqının səyləri nəticəsində Pakistan və Hindistan arasında müharibə dayandırıldı. 1966-cı ilin yanvar ayında SSRİ-nin vasitəçiliyi ilə Hindistanın baş naziri Lal Bahadur Şastri və Pakistan prezidenti Əyyub xan arasında atəşkəs haqqında Daşkənd bəyannaməsi imzalandı.

1979-cu ilin mart ayının 12-də İrana səfəri zamanı Pakistanın xarici işlər naziri Ağa Xan Pakistan dövlətinin CENTO-dan ayrıldığını rəsmi şəkildə elan etdi. Mart ayının 13-də isə İran dövləti CENTO-dan çıxdığını bildirdi. 24 illik fəaliyyətdən sonra hər iki dövlətin paktı tərk etməsi ilə CENTO-nun daimi şurası tərəfindən 1979-cu ilin sentyabr ayının 26-da onun fəaliyyətinə son qoyuldu (2, 103). ABŞ-ın imzaladığı ikitərəfli müqavilə isə bir il qüvvədə qal-

dıqdan sonra ləğv edildi.

İran Pakistanı müharibədə dəstəkləməklə yanaşı hər iki ölkəni müxtəlif sahələrdə ümumi maraqlar da birləşdirir. Qeyd edə bilərik ki, hələ 1956-cı ilin mart ayının 9-da İran və Pakistan arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq etmək üçün müqavilə imzalanmışdı. Bu müqavilə ölkələr arasındakı mədəni əməkdaşlığın yüksək səviyyəyə çatmasında mühüm rol oynadı.

1962-ci ilin iyun ayında Məhəmməd Rza şah Pəhləvi Pakistana ikinci dəfə rəsmi səfər etdi. Səfər çərçivəsində İran şahı Pakistan İslam Respublikasının prezidenti Məhəmməd Əyyub xanla görüş zamanı iki ölkə arasındakı siyasi, iqtisadi münasibətlər, regionda baş verən hadisələr və Pakistanın Əfqanıstanla münasibətləri müzakirə olunmuşdu. İran şahı Pakistan və Əfqanıstan arasında əlaqələrin bərpasına çalışdığını bildirdi və bu sahədə həqiqətən əməli işlər gördü. Məhəmməd Rza şah Pəhləvi iyul ayında Əfqanıstana rəsmi səfər etdi. Səfər zamanı İran şahı Əfqanıstana 2 milyard dollar həcmində iqtisadi yardım etdi və bununla da, ölkəyə öz təsirini artırmağa nail oldu. Həmin ilin avqust ayında Kvettada keçirilmiş iclasda Pakistan prezidenti Əyyub xan Pakistan, İran və Əfqanıstan arasında beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıq qurmaq təklifi Əfqanıstan hökuməti tərəfindən imtina edildi (5,54). Məhəmməd Rza şah Pəhləvi Pakistan və Əfqanıstan arasındakı uzun müddətli düşmənçiliyə son qoymaq üçün müxtəlif sülh yolları axtarırdı. Bu istiqamətdə aparılan səylərin müsbət nəticəsi olaraq 1963-cü ilin may ayında Pakistan və Əfqanıstan arasında ticarət əlaqələri bərpa olundu.

Pakistan və Əfqanıstan arasında coğrafi qonşuluq, ümumi din, oxşar mədəniyyət və iqtisadi maraqların olmasına baxmayaraq, ölkələr arasında münasibətlər daim ziddiyyətli olmuşdur. Əfqanıstan Pakistanın BMT-yə üzv olmasının əleyhinə səs verən yeganə ölkə idi (9). 1949-cu ildə Əfqan Milli Şurasının Əfqanıstan və Britaniya Hindistanı arasında imzalanmış bütün sənədlərdən imtina etməsi, 1955-ci ildə Əfqanıstan Böyük Millət Mərkəzi Şimali-Qərb sərhəd əyalətlərinin (N-WFP) Əfqanıstan torpaqlarının bir hissəsi olduğunu iddia etməsi Əfqanıstan və Pakistan münasibətlərində gərginlik yaratmışdı (9). Əfqanıstan məsələsi İran və Pakistan arasındakı digər maraqlardan biri idi.

Bu dövr Pakistanın Cənubi Asiyanın siyasi həyatında yer tutmasında İranın köməyinə ehtiyacı var idi. İran Pakistanın qonşu ölkələrlə münasibətlərinin düzəlməsində, hərbi, iqtisadi sahədə məsələlərin həll olunmasında ona yaxından kömək edirdi. Qeyd olunmalıdır ki, Pakistan dövləti də öz növbəsində, İranın ərəb ölkələri ilə münasibətlərinin nizamlanmasında mühüm rol oynayırdı.

İran və Pakistan dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələr hər iki ölkənin Bağdad paktında fəaliyyəti dövründə yaranmışdı. İki ölkə arasında birinci ticarət paktı 1962-ci ilin may ayının 20-də Tehrandə imzalanmışdı.

60-cı illərdə İran və Pakistan beynəlxalq aləmdə əməkdaşlıqlarını daha da genişləndirdilər. Belə ki, 1964-cü ilin iyul ayının 21-də İranın təşəbbüsü ilə CENTO-ya üzv ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məq-

sədilə İran, Pakistan və Türkiyə paktın xaricində İnkişaf üçün Regional Əməkdaşlıq adlı yeni təşkilat (the Regional Cooperation for Development – RCD) yaratdılar. Təşkilat öz qarşısına bölgədə firavanlıq, birlik, sosial-iqtisadi, mədəni sahələrdə əməkdaşlıq yaratmaq vəzifəsi qoyurdu. Pakistanın o zamanki xarici işlər naziri Zülfüqar Əli Bhutto Türkiyə səfərində bildirmişdi ki, siyasi sahədə olmasa da, birləşərək iqtisadi sahədə əməkdaşlığımızı gücləndirməliyik. İran öz gücünü artırmaq, Pakistan isə Kəşmir konfliktinə görə qərb ölkələri ilə arasında yaranmış gərginliyi aradan qaldırmaq üçün bu təşkilatın yaranmasında maraqlı idi (2, 107).

1977-ci ildə Pakistanda baş vermiş hərbi çevriliş, 1979-cu ildə İrandakı islam inqilabı və 1980-ci ildə Türkiyədəki dövlət çevrilişi təşkilatın fəaliyyətini də dayandırmışdır. Sonrakı illərdə üzv ölkələrdə siyasi rejimlərin dəyişməsi, regional iqtisadi inkişaf və əməkdaşlığa olan ciddi tələbat nəticəsində 1985-ci ildə İran, Türkiyə və Pakistan dövlət başçılarının ümumi qərarı ilə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (the Economic Cooperation Organization–ECO) adı ilə yaradılmış və təşkilat dövlətlərarası regional quruma çevrilmişdir. Təşkilatın əsas məqsədi üzv ölkələr arasında regional iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməkdən ibarətdir.

1970-ci illərdə İran-Pakistan arasında iqtisadi əlaqələr yüksək səviyyəyə çatmışdı. 1974-cü ildə iyun ayında və 1976-cı ilin aprel ayında İrandan Pakistana 580 milyon dollar və 150 milyon dollar kredit verilməsi haqqında iki müqavilə imzalandı (5, 58). İran region dövlətlərinə böyük miqdarda kreditlər verməklə beynəlxalq aləmdə nüfuzunu artırmağa çalışırdı.

1971-ci il dekabr ayında Şərqi və Qərbi Pakistanda tarixi və mədəni baxışların toqquşması nəticəsində ölkədə vətəndaş müharibəsinin yaranması və Hindistanın bu müharibəyə müdaxiləsi ilə Pakistanla Hindistan arasında üçüncü müharibə başladı. Müharibənin sonunda Pakistan məğlub oldu və Şərqi Pakistan xalqı müstəqillik əldə edərək Banqladeş dövlətini yaratdılar. 1972-ci ilin iyul ayında Pakistan və Hindistan dövlətləri arasında münafişə və qarşıdurmaya son qoymaq haqqında Simla razılaşması imzalandı.

Üçüncü Pakistan-Hindistan müharibəsi zamanı da Pakistan İrandan siyasi, iqtisadi və hərbi sahədə geniş şəkildə dəstək almışdı. Hətta, İran şahı Hindistanın hücumunu təcavüz və Pakistanın daxili işlərinə müdaxilə adlandırmışdı. Parisdə yerli mətbuat orqanlarına müsahibəsi zamanı Məhəmməd Rza şah bəyan etmişdi ki, İran Pakistanın daxili işlərinə müdaxilə etməyin əleyhinədir və tam şəkildə Pakistanı dəstəkləyir (3, 19).

1979-cu ilin fevral ayında İranda islam inqilabı qalib gəldikdən və islam respublikası qurulduqdan sonra yeni rejimi tanıyan ilk dövlət Pakistan İslam Respublikası oldu (7). İran islam inqilabı və Sovet İttifaqının Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi İran-Pakistan arasında münasibətlərdə yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoydu.

ƏDƏBİYYAT
Azərbaycan dilində

1. Dostəliyev S. İran İslam Respublikası. Məlumat kitabı. Bakı: 2012, s.204

Türk dilində

2. CENTO. Merkezi Antlaşma Təşkilatı. İsparma, 2001, s.143

İngilis dilində

3. Ghani J. The Indus Valley and Persia: Historical Social, Cultural, Linguistic, Ethnic and Religious Linkages. p.41

4. Mardum S. Iran and Pakistan: Cooperation in an Area of Conflict. Asian Survey. No.5. 1977 May.

5. Mohammadally S.S. Pakistan-Iran Relations (1947-1979). Pakistan Horizon. No.4. 2010. p.226.

6. Pakistan-Iran Relations in Perspective - <http://defence.pk/threads/pakistan-iran-relations-in-perspective.69370/>

7. Pakistan Parliament Speaker Meets Iranian President - <http://defence.pk/threads/pakistan-parliament-speaker-meets-iranian-president.4664/>

8. Rao T.N. India-Pakistan Relations: Issues, Problems and Recent Developments - http://www.academia.edu/4402526/IndiaPakistan_Relations_Issues_Problems_and_Recent_Developments

9. Sultana R. The Role of Foreign Actors in Afghanistan During 1978-1992- http://www.asccentralasia.edu.pk/Issue_66/03_Razia_sultana.html

ИРАНО-ПАКИСТАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1947-1979 гг.)

Н.А.МАДЖИДОВА

РЕЗЮМЕ

Пакистан новое государство, образованное в XX веке. Иран был первой страной, признавшей это государство, который прошел долгий путь до обретения независимости. Иран близко поддерживал Пакистан в политической, экономической областях, а также во время пакистано-индийских войн. В тоже самое время, обе страны поддерживали друг друга в разрешении региональных международных проблем в организациях, членами которых являются.

Ключевые слова: Иран, Пакистан, Багдадский пакт, CENTO, RCD.

IRAN-PAKISTAN RELATIONS (1947-1979 years)

N.A.MAJIDOVA

SUMMARY

Pakistan is a new state in the XX century. Iran was the first country to recognize this state, which has passed a long way to get its independence. Iran has supported Pakistan politically, economically during Pakistan - India wars. At the same time, both countries have supported each other in decisions over the regional and international issues in organizations, where they have membership.

Key words: Iran, Pakistan, the Baghdad Pact, CENTO, RCD

UOT 94"04/15"**UOT 821(091)****UOT (5-011)****SƏLCUQILƏR ZAMANINDA İRANIN
MƏDƏNİ HƏYATI VƏ ƏDƏBİYYATI****N. M. BABAZADƏ***Bakı Dövlət Universiteti**mohammad_zoghi114@yahoo.com*

Məqalədə Səlcuqlar dövründə fars dilinin inkişafı, fars ədəbiyyatının genişlənməsi, poeziyada yeni üslubun yaranması (xalq dilinə yaxın olması), XIII əsrdə məşhur qəzəlxan şairlərin meydana çıxması, Səlcuq imperiyasının şimal-qərbindəki şəhərlərin, xüsusən Azərbaycanda qəzəlxan cəmiyyətlərinin mərkəzi ocağı sayılması və Şamaxıda anadan olmuş "Xaqani" ləqəbi almış Əfzələddin Bədil İbrahim ibn Əli Xaqani və Nizami Gəncəvi barədə bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Səlcuq imperiyası, Nizamülmülk, Əsirəddin Axeskit, Nizami, fars dili, ərəb ədəbiyyatı, şairlər cəmiyyəti

İslam şərqi tamamilə ələ keçirən Səlcuqlar, özlərindən əvvəlki mədəni dünyanın da hamisi oldular. İngilis şərqşünası A.K.S.Lambtonun dediyi kimi, Səlcuqlarla birlikdə "köhnə müəssisələr yeni məna kəsb etməyə" başladı. Səlcuqlar Orta və yaxın Şərqi idarəsini öz əllərinə almaqla böyük bir mədəniyyət yaratdılar. Bu dövrdə müasir universitetlərin prototipi hesab edilən mədrəsələr elmin və düşüncənin yayılmasında böyük rol oynamışdır. Tarixçilərin "Şərq intibahı" dedikləri islam mədəniyyəti bu dövr inkişafının zirvə nöqtəsinə çıxmışdır. Xaçlı səfərləri və monqol işğalı Səlcuqların yaratmış olduğu mədəniyyəti məhv etsə də, o dövrdə yazılmış və günümüzə qədər gəlib çatmış tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, astronomiya, dil, təbiət əsərləri böyük mədəni irsin varlığının nişanələri olaraq qalmaqdadırlar. Qaynaqlarda bu dövrdə yetişmiş minlərcə elm adamının adı və əsərləri haqqında məlumatlar vardır [3].

Səlcuqlar dövründə ərəb dili rəsmi dövlət və elm dili sayılırdı. Sultanların fərmanları məhz bu dildə yazılırdı. Alp Arslanın hakimiyyətə gəlişindən etibarən bütün fərmanlar fars dilində yazılmağa başladı. Bu zamandan imperiyada fars dili inkişaf etməyə başladı. Fars dili və ədəbiyyatı da nəzərəcarpacaq dərəcədə təkmilləşdi. Fars şerində və nəsrində ciddi uğurlar müşahidə edilirdi. Səlcuq sultanları, canişinləri ədəbiyyata yalnız himayəçilik etmirdilər. Onlar özləri də istedadlı ədiblər olmuşlar. Səlcuq saraylarında görkəmli və ziyalı

nazirlər xidmət edirdilər. Əmidül-mülk, Nizamülmülk kimi alim və ədəbiyyatşünas nazirlərin elm və ədəbiyyat sahəsində xidmətləri inkar olunmazdır [2].

Səlcuqlar dövründə dəri (dari) dilində şeir və nəsr XI-XII əsrlərdəki ədəbiyyat mühitindən çıxdı və daha da inkişaf etdi. Şairlər və ziyalılar şeir və nəsr əsərləri yazmaq üçün bir sıra ərəb şerlərini, həmçinin mətnlərini əzbərləməli idilər. Ərəb dili fars dilinə yalnız lüğət tərkibi baxımından deyil, qrammatik cəhətdən də təsir etdi. Fars dilinə daxil olmuş və dilin ahəngdarlığını pozmuş bəzi ərəb tərkib və sözləri yeni fars dilinin yaranmasına səbəb oldu. Yeni fars dilində XII əsrin ortalarında əsərlər meydana çıxdı.

Səlcuq imperiyası ərəb və fars dillərinin bir-birinə yaxınlaşmasına, ədəbiyyatın yeni səviyyədə təkamülünə səbəb oldu. Xorasan və Mavəraunnəhrdə yayılmış dəri dilində yazılan nəsr və şeirində xeyli dəyişiklik baş verdi. Əsərlərdə qısa cümlələr uzun cümlələrlə əvəz olundu, ərəb şeirlərindən hikmətli hekayələr əxz olundu, Quran ayələrinə istinad olunurdu, ərəb misalları, kinayə, istiarə, təşbihlər, müvazinə, səc və digər bədii üsullar fars dilinə daxil edildi. Buna nümunə olaraq Həmidin əsərlərini və Mərzbanamə”ləri göstərmək olar. Dilin əlavə üsullarla bədiiləşdirməsi nəzərdə tutulan mətnin mənasını xeyli çətinləşdirirdi. Fars dilinin tərkibi tədricən elə “zənginləşdi” ki, yazılmış əsərlərin mənasını hər bir fars anlamırdı. Ərəb qrammatikası cəmləri yeni fars dilinin ağır, mürəkkəb olmasını “təmin etmişdi” [1].

Səlcuq sarayı fars dilini və ədəbiyyatını qoruyub inkişaf etdirməkdə ən az Samani və Qəznəvi sarayı qədər başarılı olmuşdur. Rəsmi dairələrdə Amidul-Mülk əl-Kunduri və Nizamülmülkdən etibarən fars dilindən geniş istifadə olunmağa başlandı. Muizzi, Ənvəri, Ədib Sabir kimi İrandən ədəbiyyatının tanınmış şairləri Səlcuq sultanlarının məclislərində yaxından iştirak etdilər. Nə Sultan Toğrul, nə də xələfi Alp Arslan oxuyub yazmağı bilməsi barədə hər hansı bir məlumat olmasa da, Sultan Məlikşah, Səncər və Toğansah kimi Səlcuq xanədanlığının daha sonrakı üzvlərinin fars şeirindən xoşlandığı və bu sahədə ədəbi bir zövqə sahib olduğunu qaynaqlar təsdiq etməkdədir.

XII əsrin ortalarında Nizami Əruzi Səmərqəndi öz əsərində qeyd etmişdi: "Yaxşı yazıçı o şəxsdir ki, özündən əvvəlki hər bir alimdən, həkimdən istifadə etsin". Sonra isə o, bir sıra tanınmış elm xadimlərinin adlarını xatırladaraq göstərir ki, yaxşı yazıb-yaratmağa çalışan bir ziyalı və yazıçı həmin şəxslərin əsərlərini oxumalıdır. Onun "Çahar Məqalə" adlanan əsərində qeyd olunan şəxslərin əksəriyyəti ərəb yazıçıları olmuşdur [6].

XI-XII əsrlərdə yeni türk qəbilələri, tayfaları İrana daxil olduqdan, ölkənin müxtəlif məntəqələrində məskunlaşdıqdan sonra bir çox hərbi, ictimai və idari sahələrdə türk sözləri, ifadələri fars dilinin tərkibinə daxil oldu.

Səlcuq hakimiyyəti ilk sufi şairlərin yaşayıb-yaratdığı dövr sayılır. Fars dilində ilk irfan əsərləri bu dövrdə yazılmışdır. Bu baxımdan həmin dövr başqalarından fərqlənir. Həmin dövrün əsərləri arasında Əbülhəsən Qəznəvi Həcvirin XI əsrin ortalarında yazmış “Kəşfül-məhcub” adlı əsəri diqqəti daha çox cəlb edir. Fars dilində yazılmış bu əsər, sufi şeyxlərinin vəziyyətinə və

onların dünyagörüşlərinə həsr olunmuş ilk kitabdır. Mütəxəssislər bu kitabı həmin dövrün ən mühüm ədəbi, elmi uğurlarından hesab edirlər. Bu kitabda əxlaqa və irfana dair xeyli dəyərli, hikmətli məsələlər araşdırılmışdır.

Ziyar hakimi Əmir Keykavus ibn İsgəndər ibn Qabus Veşmgir “Qabusnamə” adlı əsərini Gilan hökmdarı olan oğlunu islah etmək üçün yazmışdır. Kitab 44 fəsildən ibarətdir, XI əsrin son rübündə yazılmışdır. Bu əsərdə adət-ənənələr, dostluq, elm, bilik oyrənmək, yaşayışı islah etmək haqqında xeyli məlumat mövcuddur. Müəllifdə şairlik zövqünün olması bu əsəri başqalarından fərqləndirir [8].

XI əsrin sonlarında Əbu Hamid Məhəmməd Qəzzali din və əxlaq məsələlərindən bəhs edən “Kimyayə- Səadət” əsərini yazmışdır. Qəzzali “fars ədəbi nəsrində inqilab etmiş yazıçılardan” biri sayılır. O, ərəb və fars dillərində xeyli əsərlər yazmışdır. XII əsrin başlanğıcına qədər şairlər XI əsr şairlərinin divanlarından ilham alırdılar. XII əsrin ikinci yarsında yaşamış şairlər poeziyada yeni üslub yaratdılar. Poeziyanın xalq danışq dilinə yaxınlaşdırılması bu uğurlardan ən mühümü idi. Sözlərin həddən artıq adi və axıcı olması bu poeziya üçün səciyyəvi olmuşdur. Şairlər şeiri o dərəcədə sadələşdirdilər ki, onların beytləri adi danışq səviyyəsinə çatdı. Məhz buna görə də Ənvəri, Sənai, Mərvî kimi şairlər qəzəl yaradıcılığında yeni üslub yaratdılar, Zahir Faryanı isə bu üslubu təkmilləşdirdi [4].

Bu üslub sayəsində XIII əsrdə məşhur qəzəlxan şairlər meydana çıxdı. Bu əsrdə böyük şair cəmiyyətləri yaranmışdı. Şairlər orada öz şeirlərini oxuyur, bir-birini mədh edirdilər. Səlcuq imperiyasının şimal-qərbindəki şəhərlər, Azərbaycan bu cəmiyyətlərin mərkəzi ocağı sayılırdı. Bu bölgədə Əbüləlay Gəncəvi, Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Mücirəddin Beyləqani kimi məşhur şairlər yetişmişdir.

Azərbaycanın ədəbi mühitində türkcənin mövcudluğu onun ədəbi mühitinin bənzərsizliyinə səbəb olmuşdu. Həmin ədəbi mühit Xorasanın və Məvəraünnəhrin ədəbi-mədəni mühitindən xeyli fərqlənirdi. Azərbaycan dilində ərəb sözlərinin çox olması bu dildə yazılmış şeir nümunələrini digər şairlərin əsərlərindən fərqləndirirdi. İraq mühitində XII əsrin ikinci yarsında fars şerinin yeni, özünəməxsus üslubu yarandı. İraqda ən mühüm və təsiredici ədəbi mərkəzlərdən biri olmuşdur.

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdürrəzzaq İsfahani kimi məşhur şairlərin ədəbi fəaliyyəti poeziya sahəsində seyrli dəyişikliklərə səbəb oldu. Oğuzların yürüşlərindən sonra Xorasanda şeir, ədəbiyyat geriləməyə başladı. Buna görə xeyli şair Səlcuq sultanlarına xidmət etmək üçün İraqa və Azərbaycana mühacirət etdi. Məhz buna görə də İraq ədəbi məktəbi xeyli inkişaf etdi. Orada Əsirəddin Axeskiti və Əşhər kimi tanınmış şairlər şöhrət qazandılar.

Səlcuqlar dövründə şairlər cəmiyyətin ən mühüm zümrələrindən hesab olunurdular. Əhalinin adi və xüsusi zümrələri şairlərə bağlı olmuş və onlara hörmətlə yanaşmışlar. Səlcuq sultanlarının əksəriyyəti şeirə maraq göstərirdi. Onlar şairlərlə yaxınlıq və dostluq edirdilər. Lakin şairlərin saraya yol tapması

çox da asan deyildi. Şair yüksək istedadla, malik olmalı, bir çox elmləri, habelə əski şairlərin şeirlərindən bir qismini əzbər bilməli idi.

Samani və Qəznəvi dövründəki məşhur qəsidə şairlərini təqib edən Səlcuq dövrü qəsidə şairlərindən Ənvəri xəyal dünyasının böyüklüyü və sözlərinin ehtişamı ilə, əslən türk olan Əmir Muizzi ifadəsindəki qüdrət və zərifliklə, həyatını həbsxanada keçirən Məsud sad Səlmən mərsiyə tərzində təsirli “Həbsiyyə”siylə, Xaqani ədasındakı səmimiliyi və şəhamətiylə, Qətran təbiət təsvirlərindəki məharətiylə öz sahələrində həqiqi ustad hesab edilirdilər. “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” kimi zərif eşq hekayələri yazan Nizami, bu sahədə özündən əvvəl və sonra gələnlərin hamısına təsir edəcək bir sənət dahisi idi. Böyük sufi və böyük şair Əbu Səid Əbulxeyr ilə başlayan sufi şeirləri, Həkim Sənai və Fəxrəddin Attar ilə az-çox bir təlim halına gəlmiş, bu iki böyük şair təsəvvüf ədəbiyyatının banisi hesab edilmişdir. O dövr üçün çox əhəmiyyətli Səfərnəmə adlı əsər yazan Həkim Nasir Xosrov Ələvi, şeirlərində qatı şüa fikirləri ilə sufi düşüncəsini və fəlsəfi görüşləri birləşdirmiş çox diqqətə layiq bir simadır ki, divanından başqa “Rövşənnamə” və “Səadətname” kimi məsnəvilər də yazmışdır. Maddi həyata yaxınlıq ifadə edən bədbin və zövqperəst görüşləri rübai tərzində və çox gözəl bir dillə yazan Ömər Xəyyam da bu dövrün ən diqqət çəkən simalarından qəbul edilir” [5].

Səlcuqlar dövründə bir çox farsdilli şairlər yetişdi. Aşağıda onların bir neçəsinin adını sadalamaqla kifayətlənirik.

Əsirəddin Axeskit XI əsrin sonlarında yaşayıb yaratmış ən məşhur farsdilli şairlərdən biri olmuşdur. O, Fərqanə vilayətinin Axeskit malahında doğulmuşdur. Bu şair İraqi - Əcəmdə və Azərbaycanda yaşamışdır. O, şeirlərində Sultan Toğrul və Azərbaycan Atabəyi Eldənizi mədh etmişdir.

Ovhəddin Məhəmməd və yaxud Əli ibn İshaq Ənvəri yaşamaq naminə poeziyanı seçmişdi. O, Sultan Səncərə xidmət etdiyi zaman şöhrət qazandı. Ənvərinin şeirlərindən məlum olur ki, o, dövrünün ədəbiyyatından başqa digər elmlərdən də xəbərdar olmuşdur. Ufinin məlumatına görə, Ənvəri məntiq, astronomiya, riyaziyyat elmlərindən məlumatlara malik idi. Onun hikmət elmini də bildiyi məlumdur. O, İbn Sinanın əsərlərini, xüsusilə “Şəfa” əsərini oxumuşdur [7].

Abdül-Hüseyn Zərrinkub “Ba karvan-ı Hulle” adlı eserində Ənvəri haqqında yazır: “Əski söz ustaları, Ənvərinə, Firdovsi (ölm. 431/1039) və Sadi (ölm. 691/1291) kimi *fars şeirinin üç peyğəmbərindən biri* sayırlar. Ənvəri, xəyal gücü və gözəl ifadə qabiliyyətinə görə bu ada layiq görülmüşdür. *Divanında* əxlaqdan və gözəldən bəhs edən şeirləri vardır. Divanındakı şeirlərdən əksəriyyətini qəsidələr təşkil edir. Ona şöhrət gətirən də qəsidə yazmaqda bacarığıdır. Çünki, şair bu yolla həm dolanışığını təmin edir, həm də sultana və ya dövrün böyüklərinə yaxınlaşa bilirdi [9].

Yaradıcılığının ilk illərində “Hələyiqi” təxəllüsü ilə tanınmış, Əbüləla Gəncəvi vasitəsilə Şirvanşah Mənuçöhrə təqdim edilmiş, “Xaqani” ləqəbi almış Əfzələddin Bədil İbrahim ibn Əli Xaqani XII əsrin əvvəllərində Şamaxıda

anadan olmuş, ərəb dili və ədəbiyyatı, tibb, astroloqiya, fəlsəfə elmlərinin tədris edildiyi Şirvanda böyümüş, təkmilləşmişdir. Xaqani Əbüləlanı özünün “şeyr ustadı” seçmiş, ustad isə qızını ona ərə vermiş, onu Şirvanşah Mənuçöhrün sarayına göndərmişdir.

Xaqani səfər etməyi çox sevirdi. O, beş məqalədən ibarət olan məşhur “Tohfətülirəqeyn” məsnəvisini İraqda yazmış, onu “Cəmaləddin vəzir” ləqəbli Məhəmməd ibn Əli İsfahaniyə təqdim etmişdi. Xaqani İsfahanda yaşayarkən böyük bədbəxtliklə üzləşmişdi. Belə ki, onun şagirdi Mücirəddin Beyləqani onun əleyhinə tələ qurmuş, özünün İsfahan əhalisi əleyhinə yazdığı həcvi Xaqaninin adına çıxmış, İsfahan əhalisini ustadının əleyhinə qaldırmışdır. Xaqani isə çətin vəziyyətdən çıxmaq, şair Cəmaləddin Əbdürrəzaqın tikanlı qəsidələrinin qarşısını almaq üçün İsfahanı və onun əhalisini mədh etməyə məcbur olmuşdur.

Xaqaninin xeyli qəzəli, rübaisi və məsnəvisi vardır. Lakin buna baxmayaraq o, daha çox qəsidələri ilə tanınmışdır. Xaqani həm fars, həm də ərəb dilində şeirlər yazmışdır. Onun mənzumələrində yeni təşbeh növləri, incə təsvirlər, gözəl ibarələr və dərin mənalar üstünlük təşkil edir. Onun şeirlərində təmtəraqlı ibarələrdən də istifadə edilmişdir. Buna görə də, onun şeirlərindəki mürəkkəbliyə əlavə şərhlərə ehtiyacın yaranmasına səbəb olmuşdur.

“Nizami” təxəllüslü Nizaməddin Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki ibn Müəyyəd Gəncəvi din, fəlsəfə, astronomiya, həndəsə və tibb elmlərinin dərin bilicisi olmuşdur. O, dini səciyyəli, ruhani şeirlərə daha çox üstünlük verirdi. Nizami dinin ali məqsədlərindən bəhs edən, bu məqsədləri göstərən şeirləri sevirdi. O, ali fəzilətlərə sitayiş edir, maddəlikdən çəkinirdi. Nizami səfər etməyi sevmirdi. Mənbə məlumatlarına görə, o, bir dəfə Atabəy Qızıl Arslanın dəvətilə Gəncədən Təbrizə səfər etmişdi.

Şeyr, ədəbiyyat biliciləri olmuş Həmdullah Qəzvini, Səmərqəndi Dövlətşah, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi və Əbdürrəhman Cami də onun məharətinə heyran edildilər. Nizami poeziyanın bir çox növlərində istedadını nümayiş etdirmişdir.

Nizami Gəncəvinin farsca yazdığı poemaları aşağıdakılardır:

1) “Sirlər xəzinəsi” - “Məxzənül-əxzar” əsəri 2260 beytdən ibarətdir, həmin dövrdə Azərbaycanın hakimi olmuş Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davuda təqdim edilmiş, bunun müqabilində şair böyük məbləğdə mükafat almışdır. Nizamının ən qısa məsnəvisi hesab olunan bu poemada sufilərə xas olan yanaşma tərzini nəzərə çarpır, poemada bir çox hekayələr və nəsihətlər vardır. Şair bu poemanı yazarkən Sənainin “Hədiqətül həqiqət” əsərinin üslubundan bəhrələnmişdir.

2) “Xosrov və Şirin” əsəri “Sirlər xəzinəsi” poemasından sonra yazılmışdır. Nizami bu poemanı Qızıl Arslana təqdim etmişdir.

3) Şair “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitan ibn Mənuçöhrün xahişinə əsasən yazmışdır.

4) Nizami “Yeddi gözəl” (“Həft peykər”) 1196-cı ildə yazmış, onu Ma-

rağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana təqdim etmişdir. Bu əsərdəki beytlərin sayı 5130-dur.

5) “İsgəndərnamə” poeması Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin (“Beşlik”) son poeması olmuşdur. Bu poema “Şərəfnamə” və “İqbalnamə” adlı hissələrdən ibarətdir.

Mücirəddin Beyləqaninin şeirləri üslub və söz nizamı baxımından həmin dövrün şairlərinin əksəriyyətinin əsərlərindən üstündür. O, İraq səlcuqlarından olmuş Sultan Alp Arslan İbn Toğrul, onun oğlu Məlik Arslan, Azərbaycan atabəyi-Eldənizi mədh etmişdir. Azərbaycanda Məlik Arslanın hakimiyyətindən yalnız xatırlanma qalmışdır. Bütün dövlət işlərinə atabəy Eldəniz və onun oğulları nəzarət edirdilər. Məhz buna görə də Mücirəddin Azərbaycan Atabəylərinə çox bağlı olmuşdur.

Əbu Əbdulla Məhəmməd ibn Müizz Səlcuqların Nişapur dövrünün ən məşhur şairlərindən idi. O, Məlikşahın və Sultan Səncərin müasiri olmuşdur. Müizz Səlcuqların sarayında “Əmirül-şüəra” (“şairlər əmiri”) məqamına çatmışdı. Vaxtilə onun atası Bürhan da bu məqama yiyələnmişdi. Əmir Müizz bu təxəllüsü özünə Məlikşahın ləqəbi kimi seçmişdi. O, Sultan Səncərin səhvən atdığı ox zərbəsində yaralanaraq dünyasını dəyişmişdi.

Bu dövrdə çeşidli fənnlər inkişaf edib və müxtəlif fənlər üzrə bir çox kitablar yazıldı. Fəşəfə və məntiq elmlərinə bu dövrdə maraq göstərilməyib, əksinə ədəbiyyat və məntiq fənni diqqət mərkəzində saxlandı.

Səlcuq imperiyası (1038-1157) böyük bir bölgənin xalqlarını birləşdirmiş qüdrətli siyasi gerçəklik olmuşdur. Kaşan mahalının Ravənd qəsəbəsində anadan olmuş, Konyada dünyasını dəyişmiş Əbubəkr Nəcməddin Məhəmməd ibn Əlinin (? – 1206) Konya sultanı Qiyasəddin Keyxosrova həsr etdiyi “Rahət əs-südur və ayətül-sürur” (“Könüllərin rahatlığı və sevinc əlaməti”) əsəri məhz bu dövrə aid olan dəyərli, əsas farsdilli qaynaqdır. Bu qaynaq və XII-XIII əsrlərdə tərtib olunmuş digər mənbə səciyyəli əsərlər isbat edir ki, hal-hazırda qonşu olan Azərbaycan Respublikası və İran əsrlər boyu vahid ictimai-iqtisadi, siyasi, dini - ideoloji, mədəni məkanda inkişaf etmişlər və onların gələcək tərəqqisi də bu zəngin mədəni – tarixi birliyə, əsasa istinad etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Braun E. Tarixə ədəbiyyatə İran əz Ferdovsi ta Sədi. Tərcüməçi Qulamhüseyn Sədri Əfşari. Tehran: Mürvarid Nəşriyyatı, 1989, s.44 (fars dili).
2. Fruzanfər B. Soxən və soxənvəran. Tehran: Xarəzm Nəşriyyatı, 1356, s. 262 (ərəb dili).
3. Lambton A.K.S. The Internal Structure of the Seljuq Empire, The Cambridge History of Iran, V, s. 203.
4. Laus H. Siyasət və Qəzzali. Tərcüməçi: Mehdi Müzəffəri. Tehran: İran Mədəniyyət Mərkəzi Nəşriyyatı, (tarixsiz), (fars dili).
5. Münəvvər M. Əsrarül-tohid fi məqamati Şeyx Əbu Səid. Redaktor Şəfi Kədkəni. Tehran: Agah Nəşriyyatı, 1378, s.124-126 (fars dili).
6. Səmərqəndi D. Təzkirətül-şüəra. Eduard Braun nəşri. Leyden: Beril Nəşriyyatı, 1377, s.77-78 (ərəb dili).
7. Ufi M.A. Ləbabül-əlbab. Redaktor Səid Nəfisi. Tehran: Elm kitabxanası, 1374, s.148 (fars dili).

8. Veşmgir İ.Z. Ünsürül-məali Kikavus. Qabusname. Təbrizi Şirazinin köməyi ilə. Tehran: İşraqi Nəşriyyatı, 1368, s.88 (fars dili).
9. Zərrinkub Ə. Tarixə mərdome İran əz Sasaniyan ta payane selseleye Ali Buyə. Tehran: Əmirkəbir Nəşriyyatı, 1380, s.295 (fars dili).

КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРА ИРАНА ВО ВРЕМЯ СЕЛЬДЖУКСКОЙ ИМПЕРИИ

Н.М.БАБАЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье речь идет о развитии персидского языка, о расширении границ персидской литературы, о происхождении нового стиля в поэзии (который был ближе к народному языку), о появлении известных поэтов-газельханов в XIII веке, о том как северозападные города Сельджукской империи, особенно Азербайджан считалась центром обществ газелханов, о родившейся в Шемахе Афзаладдин Бадил Ибрагим ибн Али Хагани, который был известен как «Хагани» и о творчестве Низами Гянджеви в эпоху правления Сельджуков.

Ключевые слова: Сельджукская империя, Низам аль-Мульк, Асиреддин Ахескит, Низами, персидский язык, арабская литература, общество поэтов.

CULTURAL LIFE AND LITERATURE OF IRAN DURING THE SELJUK EMPIRE

N.M.BABAZADEH

SUMMARY

The article deals with the development of the Persian language, the expansion of the Persian literature, the new style in the poetry (close to folk language), the appearance of famous poets- gazalkhans in the 13th century, as well as, Nizami Ganjavi and Afzaladdin Badil Ibrahim ibn Ali (whose pen-name was Khagani) who was born in Shamakhi, the centre of north-western cities of Seljuk Empire, especially, the centre of societies of Azerbaijan poets during the period of Seljuks.

Key words: Seljuk Empire, Nizam al-Mulk, Asireddin Akhestik, Nizami, the Persian language, Arabic literature, society of poets.

**UOT 94(429:24)
94'04/15'**

**XVII ƏSRİN 80-90-cı İLLƏRİNDƏ
SƏFƏVİ – VENESİYA MÜNASİBƏTLƏRİ**

A.B.BAYRAMOVA
Bakı Dövlət Universiteti
aska.bayramova54@gmail.com

Məqalə XVII əsrin 80-90-cı illərində Səfəvi İmperiyası ilə Venesiya respublikası arasındakı münasibətlərdən bəhs edir. Bu dövrdə Səfəvi-Venesiya ticari-iqtisadi əlaqələri siyasi-diplomatik əlaqələrdən üstün idi. Məqalədə həmçinin "rahdari"-nin əhəmiyyətini, Səfəvi valiyutasını və Səfəvi-Osmanlı İmperiyasının sərhəd gömrüyü araşdırılır. Cemelli Karerinin "Dünya Ətrafında Səyahət" əsərindən bu məsələnin araşdırılması üçün əsas mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Venesiya, Cemelli Kareri, ticarət, səyyah

Həm Bayandurlu (Ağqoyunlu) – Venesiya, həm də Səfəvi – Venesiya münasibətləri həmişə Azərbaycan tarixi üçün araşdırılması vacib olan mövzulardan biri olmuş və tarixçilərimiz öz tədqiqatlarında bu məsələnin tədqiqinə xüsusi yer ayırmışlar. Azərbaycanın Avropa dövlətləri ilə münasibətlərini tədqiq edən AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudov Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Venesiya ilə münasibətlərinə də ayrıca yer ayırmışdır [3]. Görkəmli Səfəvişünas alim Oqtay Əfəndiyev də özünün Səfəvi dövlətinə həsr etdiyi monoqrafiyasında Səfəvi Venesiya münasibətlərini bir paragraf həcmində tədqiq etmişdir [2, 106 - 108]. Bundan başqa Venesiya diplomatları Mikele Membrə və Vinçenso Alessandrinin gündəlikləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq nəşr olunmuşdur [4]. Bütün bunlarla yanaşı bu mövzuya dair bir sıra tədqiqatları da göstərmək olar [7; 9; 10; 12; 13].

Səfəvi imperiyası tarixinə və beynəlxalq münasibətlərə aid olan bu tədqiqatlar araşdırılmaqda olan mövzunu - XVII əsrin 80–90-cı illərində Səfəvi – Venesiya münasibətlərini demək olar ki əhatə etmir. Bunun da əsas səbəbi indiyə qədər bu problemin ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməməsi və dövrə dair mənbələrin yetərli sayda olmamasıdır. Ona görə də, istər Azərbaycanda, istərsə də Avropada bu mövzu tədqiqata çox az cəlb olunmuşdur. Hətta, Rocer Seyerinin müəllifi olduğu, Səfəvilər dövrünə aid güclü tədqiqat hesab olunan

“İran Səfəvilərin hakimiyyətində” (Iran under the Safavids) adlı tədqiqatında XVII əsrin 80 – 90-cı illərində Səfəvi - Venesiya münasibətlərinin tədqiqinə rast gəlinmir. Halbuki, eyni tədqiqatın XVII əsrin II yarısından bəhs edən V fəslə Səfəvilərin Avropa ilə münasibətlərinə həsr olunub və adı çəkilən fəsildə XVII əsrin sonlarında Səfəvi – İngiltərə, Səfəvi – Portuqaliya və Səfəvi – Fransa əlaqələri geniş formada tədqiq edilib [5, 120 -122].

Göründüyü kimi araşdırılmağa cəhd edilən bu mövzu birbaşa və müstəqil formada tədqiqat obyektinə olmamış və daim araşdırmaların bir hissəsi kimi, ən çoxu bir paraqraf həcmində tədqiq edilmişdir. XVII əsrin 80 – 90-cı illərində Səfəvi – Venesiya münasibətlərinin tədqiqatına az cəlb olunması bu mövzunun araşdırılmasının vacib olduğu qədər də aktual olduğunu göstərir.

Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə münasibətləri XV əsrin ortalarından başlayır. Bunun əsas səbəbi Osmanlı dövlətinin güclənərək öncə 1453-cü ildə İstanbulu, 1461-ci ildə isə Qara dənizin önəmli limanlarından biri olan Trabzonu işğal etməsi idi. Bunun nəticəsi olaraq Ağqoyunlu dövləti ilə Avropa dövlətləri, xüsusilə də Venesiya yaxınlaşmağa başladı. Bu yaxınlaşmanın başqa bir səbəbi isə 1463-1479-cü illərdə davam etmiş Venesiya – Osmanlı müharibəsi idi. Bir sıra Venesiya elçiləri - Katerino Zeno, İosafat Barbaro, Ambroco Kontarini və başqaları Ağqoyunlu sarayına gələrək Osmanlı imperiyası arasında müharibənin başlanmasına nail olmuşdular [3, 99 - 150].

Venesiyanın Azərbaycanla olan münasibəti Ağqoyunluların siyasi varisi olan Səfəvi imperiyası zamanında da davam etdi. Səfəvi - Venesiya münasibətləri XVII əsrdə XVI əsrdən xarakter baxımından xeyli fərqlənirdi. XVI əsrdə Səfəvi – Venesiya münasibətlərində siyasi-diplomatik əlaqələr iqtisadi – ticarət əlaqələrindən daha üstün idi. Səfəvi və Venesiya dövlətləri güclənməkdə olan Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizədə əsasən müttəfiq mövqedə dayanmış və bu məqsədlə bir-birinə elçilər göndərmişdilər. Lakin, Venesiyanın qeyri-dəqiq və müxtəlif istiqamətli siyasəti nəticəsində bu müttəfiqlik davamlı olmamışdır. Səfəvi imperiyası dövründə bir sıra Venesiya diplomatları (Konstantino Laskari, Mikele Membre, Vinçenso Alessandri və s.) Şah I İsmayıl, Şah I Təhməsin sarayında olmuş, Səfəvi – Osmanlı arasında müharibənin baş verməsi üçün bir çox cəhdlər etsələr də buna əksər hallarda nail ola bilməmişlər [7, 581-582]. Bunun əsas səbəbi isə Venesiyanın ikili siyasəti nəticəsində Səfəvilərin bu ölkəyə inamının olmaması idi.

XVII əsrdə, eləcə də tədqiqinə cəhd olunan XVII əsrin 80 – 90-cı illərində Səfəvi – Venesiya münasibətləri iqtisadi-ticarət əlaqələri siyasi-diplomatik əlaqələrdən daha üstün olmuşdur və bu məqsədlə də Venesiyadan Səfəvi torpaqlarına bir sıra tacir və səyyahlar göndərilmişdir.

XVII əsrdən sonra, eləcə də XVII əsrin 80–90-cı illərində Səfəvi – Venesiya münasibətlərində iqtisadi-ticarət əlaqələrinin daha üstün olmasının bir neçə səbəbi var idi. Bu səbəblərdən birincisi Venesiyanın Səfəvilər və Osmanlılarla münasibətlərinin qeyri-sabit olması idi. Venesiya adətən Osmanlılar gücləndiyi zaman onlarla, Səfəvilər gücləndiyi zaman isə Səfəvilərlə müt-

təfiqlik edirdi [7, 581]. Bu dövrdə isə hər iki dövlət ciddi təhlükə törətmədiyi üçün siyasi maraqlar arxa plana atılaraq, iqtisadi – ticarət məsələləri Venesiya dövləti üçün daha çox əhəmiyyətli səciyyə daşıyırdı.

Səfəvi – Venesiya münasibətlərinin iqtisadi - ticarət xarakterli olmasının ikinci bir səbəbi isə Böyük Coğrafi Kəşflər nəticəsində ənənəvi ticarət yolunun əvvəlki əhəmiyyətinin itirməsi idi.

Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində XV - XVI əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə böyük dəyişikliklər baş verdi. Xristofor Kolumb 1492-ci ildə Amerikanı və Vasko da Qama isə 1498-ci ildə Ümid Burnunu kəşf etdi. Ardından isə Fernan Magellan 1519 – 1522-ci illərdə ilk dünya səyahətinə çıxdı və Hindistana dəniz yolu tamamilə kəşf edilmiş oldu. Bundan sonra Afrika, Amerika və Asiyada müstəmləkəçilik dövrü başlandı. Bu dövr isə sonrakı dörd əsr boyunca şərq ölkələrinə Qərbi Avropa siyasi hakimiyyətinin tədricən artan təsiri ilə səciyyəvidir. Digər tərəfdən odlu silahlarla möhkəmləndirilmiş Portuqaliya dəniz donanması qısa zamanda Hind okeanı vasitəsilə ticarəti öz nəzarəti altına aldı. Həmin dövrdə bu hövzədə onların qarşılıqlarına çıxacaq ciddi bir dəniz dövləti yox idi [8, 106].

Böyük kəşflərdən öncə Qərb ölkələri ilə Şərq ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrində Venesiya önəmli yerdə dayanırdı. Çünki, şərqdən qərbə yaxud qərbdən şərqə daşınan bütün malların demək olar ki əksəriyyəti Aralıq dənizindən keçməklə Venesiya gəmiləri vasitəsi ilə daşınırdı. Lakin, Böyük Coğrafi Kəşflərdən sonra bu ticarət mübadiləsində Venesiya kənarda qaldı. Dəniz ticarəti tamamilə İngiltərə, İspaniya, Portuqaliya və Hollandiyanın əlinə keçdi və qərblə şərq arasındakı ticarət mübadiləsi Atlantik və Hind okeanı vasitəsi ilə həyata keçirildi [8, 111]. Belə bir şəraitdə Venesiya da ənənəvi Aralıq dənizi ticarət yolunun bərpası və əhəmiyyətinin artırılmasında maraqlı idi. Bu məqsədlə də tacirlər və səyyahlar vəziyyəti öyrənmək üçün Şərqə göndərilirdi. Səfəvi imperiyası da Aralıq dənizi ticarətinin canlanmasının tərəfdarı idi. Çünki, bu dövrdə Səfəvi imperiyası iqtisadi tənəzzülün başlanğıcında idi və ticarətin əvvəlki əhəmiyyətinin qayıtması iqtisadiyyatı canlandırma bilərdi [9, 219].

Şərqə göndərilən səyyah – tacirlərdən biri də Covanni Fransisko Cemelli Kareri idi. O, 1651-ci ildə İtaliyanın Taurianova şəhərində anandan olmuş və Neapol Kollecinə hüquq ixtisası üzrə doktorluq dərəcəsi əldə etmişdir. Təhsilini bitirən Cemelli Kareri ilk öncə Avropa səyahətinə, ardından isə 1693 – 1698-ci illərdə dünya səyahətinə çıxdı. O gəmi ilə dünya səyahətinə çıxan və eyni zamanda ticarətlə məşğul olan ilk Avropa tacirlərindən biri idi. O, səfərini Osmanlı imperiyası ərazisindən başlatdı. Müqəddəs torpaqları ziyarət edən C.Kareri Səfəvi imperiyası ərazilərindən keçməklə Çinə, oradan da Hindistana səyahət etdi. Daha sonra Filippin adalarına və oradan da Yeni İspaniyaya, yəni Latin Amerikasına getməklə dünya səyahətini başa vurmuş oldu. İtaliyaya qayıtdıqdan sonra o, 1699-cu ildə “Giro Del Mondo” adlı 6 cildlik səyahət kitabını nəşr elətdirdi ki, bu səyahətnamənin ikinci cildi Səfəvi imperiyası ilə

bağlıdır [10, 169]. Daha sonradan bu səyahətnamə “Voyage Round the World” adı ilə 1705-ci ildə Londonda ingilis dilində [11, 365], hicri 1348-ci ildə isə İranda fars dilində nəşr olundu [1].

Cemelli Karerinin bu səyahətnaməsi XVII əsrin 80 – 90-cı illəri Səfəvi – Venesiya münasibətlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu səyahətnamədə sadəcə iqtisadi – ticarət məsələləri deyil, Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu, ordusu, pul vahidi, Səfəvi dövlətinin dili və s. dair bir sıra əhəmiyyətli məlumatlar vardır [6].

Səfəvi imperiyasını Avropa dövlətləri ilə iqtisadi – ticarət əlaqələri çox tərəfli idi. Müxtəlif mallar Səfəvi imperiyasına idxal edildiyi kimi, buradan da bir çox məhsullar Avropaya ixrac edilirdi. Avropaya gedən tacirlər özləri ilə müxtəlif parça və bez növləri, kağız, qənd, şərab və s. gətirirdilər. Venesiyadan daha çox güzgü idxal edilirdi. Xüsusilə bez Şərqdə nadir tapılan məmulatlardan biri idi [12, 192].

XVII əsrin sonlarında bütün Avropada texniki inqilab baş vermiş və manufakturalar yaranmış, bir çox yeni alət və məhsullar kəşf olunmuşdu. Səfəvi imperiyasının da daxil olduğu Şərq ölkələri isə ticarət əlaqələri nəticəsində bütün bu kəşflərdən xəbərdar idilər və Avropaya gedən tacirlər daha çox Şərq üçün yeni olan məhsulları gətirməyi üstün tuturdular [9, 217].

Avropadan Səfəvi imperiyası ərazisinə qayıdan Yaqub Qriqoryev adlı tacirin mallarının miqdarına nəzər salanda ticarətin həcmi haqqında təsəvvürə malik olmaq mümkündür. O, Avropadan qayıdarkən özü ilə 129 top müxtəlif növ parça, 66 min sancaq, 252 min iynə, 66 fund (29,9 kiloqram) biser, 2 güzgü, 250 müxtəlif formalı lentlər gətirmişdi [13, 114]. Bu da həmin dövrdə Səfəvi imperiyası ilə Avropa dövlətləri arasında ticarətin həcmnin kifayət iri miqyaslı olduğunu göstərir.

Ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və inkişaf etməsində gömrüyün mühüm rolu vardır. Bu məsələ Səfəvi imperiyasına səyahət edən tacirlərin də diqqətindən yayınmamış və səyahətnamələrində bu haqda bir sıra məlumatlar vermişlər. XVII əsrin 90-cı illərində (1694) Osmanlı torpaqlarından Səfəvi ərazisinə daxil olan Cemelli Kareri bildirir ki, burda yüklərin yenidən yoxlanaraq və təftiş edilməsi qaydası yoxdur. Sadəcə hər at üçün bir quruş yol rüsumu ödənilir. Bununla belə o vurğulayır ki, hər müsafir məmurlara öz adına uyğun hədiyyələr verir [1, 3]. Cemelli Kareri bu məqamı vurğulamaqla Səfəvi ərazisi vasitəsi ilə ticarət etmənin əlverişli olduğuna diqqət çəkmək istəmişdir.

Hər bir tacir Səfəvi imperiyası ərazisinə daxil olduğdan sonra rahdar adlanan xüsusi adamlarla qarşılaşırdı. Rahdarlar əsasən müvafiq məbləğ qarşılığında həm bələdçilik edir, həm də yollara nəzarət edirdilər. İtaliya səyyahı Cemelli Karerinin rahdarlar ilə bağlı da əhəmiyyətli məlumatları vardır. Bələdçi və yol nəzarətçisi kimi fəaliyyət göstərən rahdarlar adətən hər tacirdən bir abbası alırdılar. Lakin, C.Kareri bildirir ki, onlar daha artıq pul tələb edirlər [1, 13].

Cemelli Kareri öz səyahətnaməsində Araz çayını keçmək üçün xüsusi

taxta qayıqlardan istifadə olunduğu haqqında məlumat verir və onu da qeyd edir ki, qayıq ip vasitəsi ilə bir sahildən digərinə dartılaraq aparılır və bu işi rahdarlar yerinə yetirir. O, eyni zamanda bildirir ki, rahdarlar Araz çayını keçmək üçün də tacirlərə kömək edir və bunun müqabilində yarım abbası əməkhaqqı alırlar. Onlar ödəniş edildikdən sonra tacirlərə xüsusi qəbz verirdilər və tacirlər də bu qəbzi çayın o biri tərəfində dayanmış rahdara göstərməlidirlər. Əgər qəbz olmasa və ya itsə onda Araz çayını keçən tacirlər eyni məbləği yenidən ödəməli idilər. O, eyni zamanda yol boyu heç bir qayda qanuna tabe olmayıb 5 abbası tələb edən rahdarlara da rast gəldiyini qeyd etmişdir [1, 18 - 19]. O da məlum olur ki, rahdarlar dövlətdən heç bir maaş almırlar və əvəzində əcnəbilərdən müxtəlif bəhanələrlə (məsələn icazə qeydiyyatı üçün) 5 abbası tələb edirlər [1, 31]. Bir çox tacirlər gömrük rüsumu ödəməmək və rahdarların zülmündən qorunmaq üçün müxtəlif hiylələr işlədirdilər [1, 41]. Həmçinin, Səfəvi imperiyası ərazisinə daxil olmuş bütün tacirlər “rahdarı” adlanan yol vərəqini əldə etməli idilər [1, 46]. Bu onların qeydiyyatdan keçmiş olduğunu sübut edirdi.

Orta əsrlərdə də hər bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində özünəməxsus pul vahidi dövriyyədə olurdu. Azərbaycan Səfəvi imperiyası zamanında burada “tümən”, “abbası”, “quruş” və s. kimi pul vahidləri var idi. Hər bir tacir səyahət etdiyi ölkənin pul vahidindən istifadə etməli idi. Cemelli Kareri öz səyahətnaməsində ticarətdə mühüm rol oynayan valyuta ilə bağlı maraqlı məlumatlar verir. O bildirir ki, Səfəvi imperiyasında sadəcə mis və gümüş sikkələr zərb olunur. Qızıl sikkə isə sadəcə şahın culusu zamanı zərb edilir [1, 8].

XVII əsrin 80 – 90-cı illəri Səfəvi – Venesiya münasibətləri sadəcə iqtisadi-ticarət əlaqələrindən ibarət deyildi. XVII əsr boyu Venesiya dövləti Səfəvi ərazisinə elçilər göndərərək bir neçə diplomatik cəhd etmişdi və bu cəhdlər XVII əsrin 80 – 90-cı illərində də davam edirdi. Əvvəlki illərdə olduğu kimi Venesiya dövlətinin bu cəhdləri etməkdə əsas məqsədi Səfəviləri Osmanlılarla müharibəyə təşviq etmək idi. Venesiyadan əlavə İtaliya dövləti olan Papalıq da 1695-ci ildə öz nümayəndəsini Səfəvi sarayına göndərmişdi. Daha sonra Venesiya dövləti tərəfindən 1697-ci ildə diplomat Pietro Paolo Piqnattellini danışıqlar aparmaq üçün Səfəvi imperiyasına göndərildi. Onun ardından isə Venesiya dövləti tərəfindən ikinci bir diplomat Felike Maria da Sellano 1699-cu ildə Səfəvi imperiyasına göndərildi. Hər iki diplomat özləri ilə Səfəvi şahına ünvanlanmış məktub gətirmişdilər. Məktubda Səfəvi – Venesiya münasibətlərinin yüksək səviyyədə olduğu vurğulanırdı və eyni zamanda Osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edilirdi [7, 583]. Lakin, bu cəhdlər uğursuzluqla nəticələndi və Səfəvilərlə Osmanlılar arasında heç bir müharibə olmadı.

Bundan başqa bura gəlmiş olan tacir və səyyahlar da siyasi məsələləri daim diqqətdə saxlayır və bütün bunları öz səyahətnamələrində qeyd edirdi. Cemelli Kareri Səfəvi imperiyasında olarkən Səfəvi – Polşa və Səfəvi - Fransa əlaqələrinə diqqət çəkmiş və bu əlaqələri təsvir etmişdir [1, 76, 118]. Eyni zamanda o bildirir ki, zəifləmiş Osmanlılar Avropadan qovulsa da yenə də Səfəvi

ərazilərinə hücumlar təşkil edirlər [1, 92]. Buradan aydın olur ki, tacirlər və ya səyyahlar Şərqə sadəcə ticarət və yaxud səyahət məqsədi ilə gəlməmişdilər. Eyni zamanda siyasi vəziyyəti müşahidə edib və Venesiya dövlətinə məlumatlar da aparırdılar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Səfəvi – Venesiya dövlətləri arasında diplomatik münasibətlər XVII əsrin 80 – 90-cı illərində də mövcud olmuşdur və Venesiyanın Şərqlə bağlı siyasəti dəyişilməmiş və XV – XVI əsrlərdə olduğu kimi qalırdı.

Belliklə materialları təhlil edərkən aydın olur ki, XVII əsrin 80 – 90 –cı illəri Səfəvi – Venesiya münasibətləri sadəcə iqtisadi – ticarət əlaqələri üzərində formalaşmamışdı, eləcə də diplomatik münasibətlər də mövcud idi. Həmçinin onu da vurğulamaq lazımdır ki, Hindistana dəniz yolu kəşf olunsa da, Səfəvi imperiyası ərazisindən keçən ticarət yolu hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdi və Avropa dövlətlərinin maraq dairəsində idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərname-i Cemelli Kareri. Tərcome-yi doktor Abbas Naxçıvani və Əbduləli Karəng. Tehran: Çapxane-yi Şəfəq, 1348, 206 s.
2. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 2007, 344 s.
3. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 2006, 416 s.
4. Venesiyalılar Şah Təhmasibin sarayında (Mikela Membre və Vinçenso Alessandri). İngilis dilindən tərcümə, ön söz, giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyevindir, Bakı: Təhsil, 2005, 127 s.
5. Savory R. Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 273 p.
6. Bayramlı Zabil. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: 2015, 348 s.
7. Rota G. Diplomatic relations between Safavid Persia and the Republic of Venice. An overview // Turks. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002, p. 580 – 587
8. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə. Bakı: Turxan, NPB, 2014, 292 s.
9. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 236 с.
10. Braudel F. The Wheels of Commerce // Civilization and capitalism 15th-18th century, Vol 2: The wheels of commerce. California: California University Press, 1992, 670 p.
11. Brading D. A. The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots, and the Liberal State, 1492-1867. New York: Cambridge University Press 1991, 780 p.
12. Иванов С. М. Очерк Истории Ирана. М.: ГИПД, 1952, 467 с.
13. Байбуртян А. В. Армянская колония новой Джульфы. Ереван: АН Армения ССР, 1969, 165 с.

СЕФЕВИДО-ВЕНЕЦИАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 80-90-Х ГОДАХ XVII ВЕКА

А.Б.БАЙРАМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются отношения между империей Сефевидов и Венецианской республикой в 80-90-х годах XVII века. В этот период сефевидо-венецианские

торгово - экономические отношения были более развиты, чем политическо – дипломатические. В статье также исследуется значение "рахдари", валюты Сефевидов, таможи на границе Сефевидов - Османской империи. "Путешествия вокруг света" из Джемелли Карери также как первичный ресурс используется для исследования этой темы.

Ключевые слова: Государство Сефевидов, Венеция, Джемелли Карери, торговля, путешественник

SAFAVID – VENICE RELATIONS IN THE 80-90S OF THE XVII CENTURY

A.B.BAYRAMOVA

SUMMARY

The paper deals with the relations between the Safavid Empire and the Republic of Venice in the 80 – 90s of the XVII century. Safavid – Venice trade – economic relations were more superior than political – diplomatic relations in this period. The paper also researches the meaning of “rahdari”, currency of Safavids and customs in the border of Safavid – Ottoman Empire. “Voyage Round the World” by Gemelli Careri was referred to as the main source for the research of this task.

Key words: Safavid state, Venice, Gemelli Careri, commercial, traveler.

UOT 94 (479.24)**XX ƏSRİN 50-ci İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN SSR-in
İDARƏÇİLİYİNDƏ NEQATİV HALLAR**

S.A.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
solmaz.memmedova.2016@mail.ru

Elmi məqalədə XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan SSR-in idarəçiliyində mövcud olan qanunsuzluqlar nəzərdən keçirilmişdir. Neqativ halların üzə çıxarılması üçün arxiv materiallarından geniş istifadə olunmuşdur. Məqalədə respublika rəhbərliyinin anonim ərizələr vasitəsilə vəziyyətdən xəbərdar olması, hətta çıxışlarında idarəçiliyin zəif, nöqsanların çox olmasını qəbul etməsi öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: totalitar, anonim, qanunsuzluq, cinayətkarlıq, M.C.Bağirov, İ.D.Mustafayev

Totalitar siyasi rejimin mövcudluğu şəraitində Azərbaycan SSR-in idarəçiliyində qeyri-qənaətbəxş vəziyyətin olması arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi M.C.Bağirov 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik naziri general-mayor S.F.Yemelyanovun ünvanına yazdığı məktubda ona köhnə ərəb əlifbası ilə yazılmış anonim məktub göndərdiyini və qısa bir zamanda müəllifin təyin olunmasını xahiş etdiyini xatırladır. M.C.Bağirov bildirir ki, Xüsusi şöbəyə Moskvaya ünvanlanmış yeni belə bir məktub daxil olub. O, xahiş edir ki, müəllif müəyyən edilsin, ölçü götürülsün və Sovet hökumətinin düşmənləri layiqli cavablarını alsınlar. İ.V.Stalinə ünvanlanmış sözü gedən məktubda yazılır ki, rüşvətخورluq, oğurluq və quldurluq baş alıb gedir. Müəllif yazır: “Yoldaş M.C.Bağirov təkdir. İdarə aparatı zəif və natəmiz amallı insanlardan ibarətdir. Xalqın qeydinə heç kim qalmır. Köhnə bakılı kimi biz Sizə ümid edirik. Siz-bizim dahi rəhbərimiz-insanı ən dəyərli kapital adlandırmısınız. Azərbaycanda isə bunu əksinə başa düşürlər. Əgər cinayətkarın rəhbərlikdə qohumu varsa, o zaman bu cinayət görünməz olur. Tənqidlə çıxış edənlər cəzalandırılırlar.

Yoldaş Stalin, bizim rəhbərlər kabinetlərinə qapanıblar. Onlar yalnız öz tanışlarını qəbul edirlər. Kəndli və ya fəhlə onların qəbuluna düşmək üçün azı 3 il gəlib-getməlidir. Müəyyən müddət rəhbərlər həftədə bir dəfə qəbul günü elan etdilər. Lakin sonra əmin oldular ki, qəbulun ardınca insanların problemlərini həll etmək lazımdır. Buna görə də onlar qərara aldılar ki, insanlardan öz

kabinetlərində gizlənsinlər.

Yol. Stalin!

Respublikamızın rəhbəri yol. Bağırov yaxşı işçidir, öz xalqının güvənli oğludur Lakin məktub və şikayətlər onun ünvanına gedib çatmır” [1, f.1, siy.37, s.v.237, v.26].

Mövcud vəziyyət yalnız Azərbaycanda müşahidə olunmurdu. Digər respublikalarda da insanlar bu və ya digər dərəcədə analoji durumun şahidi olurdular. Arxiv materiallarının araşdırılması nəticəsində Azərbaycanda da saysız-hesabsız qanunauyğunsuzluqların olması təsdiqlənir.

S.F.Yemelyanovun Azərbaycan SSR DTN –nin 1950-ci ilin mayın 1-dən 15-nə qədər sosialist mülkiyyətinin oğurlanması haqqında (sənədin poçt qeydiyyatı: 1.36.238. nö. 919-P), Bakıda və respublikanın rayonlarında sosialist əmlakının oğurlanması və alverçiliklə mübarizə haqqında (sənədin poçt qeydiyyatı: 1.36.238. nö. 655-c), Bakıda və respublikanın rayonlarında cinayət əməllərinin qeydiyyatı haqqında (sənədin poçt qeydiyyatı: nö.656-c) sənədlərə əsasən M.C.Bağırova, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə respublikanın rayonlarında və Bakı şəhərində 1950-ci il mayın 1-dən 15-nə qədər olan müddətdə sosialist əmlakının oğurlanması və möhtəkirləklə mübarizə tədbirləri haqqında rəsmi məlumatında bildirir ki, göstərilən müddət ərzində 51 nəfər sosialist əmlakının oğurlanmasına görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdur [1, f.1, siy.36, s.v.169].

Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik naziri general-mayor S.Yemelyanovun M.C.Bağırova və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə göndərdiyi 1950-ci il aprelin 16-dan 30-na qədər olan müddət ərzində sosialist əmlakının mənimsənilməsi ilə mübarizə tədbirləri haqqında rəsmi hesabatda 62 nəfərin oğurluq və xidməti vəzifəsindən sui-istifadəyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması bildirilir.

Jdanov (ind. – Biləsuvar) rayon milis bölməsi tərəfindən süd məhsullarının oğurlanması və dövlət vəsaitinin mənimsənilməsinə görə anbar müdiri Hüseynov Qəhrəman və Hüseynov Papaq həbs olunmuşdu.

1950-ci ilin yanvar-may ayları ərzində 361 cinayətkarlıq əməli törədilmişdi. Bunlardan 212-si vətəndaşların şəxsi əmlakının oğurlanması ilə, 53-ü mağaza anbarlarında, dövlət müəssisələrində və başqa təşkilatlarda baş vermiş oğurluq halları ilə bağlıdır. 16 cibgiriş, 20 xuliqanlıq, 15 silah işlətməklə qarətçilik (3-ü ölüm halları ilə müşayiət olunmuşdur), 15 silahsız qarətçilik, 14 xuliqanlıq, 6 məişət zəminində adam öldürmə, 20 digər adam öldürmə, 5 zorlama halları qeyd alınmışdı.

M.C.Bağırov 14.VIII.1950. tarixdə Bakı şəhər icra hakimiyyətinin sessiyasındakı çıxışında şəhər təsərrüfatının bir çox işçilərinin sovet maliyyə qanunlarını kütləvi pozması, sovet mülkiyyətinin oğurlanması ilə əlaqədar çoxsaylı faktların olmasını, Bakı icra hakimiyyətinin rəhbərliyinin zəif fəaliyyətindən irəli gəldiyini söyləmişdi. Eyni zamanda M.C.Bağırov hesabatlarından birində bir çox nazirliklərin pis fəaliyyət göstərməsini qeyd edir. [1, f.1,

siy.36, s.v.200, v.52].

Azərbaycan K(b)P Qazi-Məhəmməd (ind.-Goranboy) rayon komitəsinin katibi V.Fərəcullayev və həmin rayonun icra komitəsinin sədri A.Rzayevin də qeyri-qanuni hərəkətləri haqqında 1950-ci ildə daxil olan anonim ərizələr yerində araşdırılmışdı.Azərbaycan K(b)P MK bürosu Azərbaycan K(b)P Qazi-Məhəmməd (ind.-Goranboy) rayon komitəsinin katibi V.Fərəcullayevin işində saxlanılmasını imkansız hesab edərək işdən çıxarılması haqqında qərar vermişdi. Azərbaycan K(b)P Qazi-Məhəmməd rayonunun icra komitəsinin sədri A.Rzayevə isə mal-qaranın qeydiyyatı alınmamasına və bunun nəticəsində cinayətkar ünsürlərə mal qaranı gizlətməkdə şərait yaradılmasına görə töhmət elan edilmişdi.

M.C.Bağirovun ünvanına 1950-ci ilin yanvarında Xızı rayon prokuroru M.Cəbrayilov tərəfindən həmin rayonun partiya komitəsinin keçmiş katibi Q.K.Kazımlı barəsində şikayət ərizəsi daxil olmuşdu. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Q.K.Kazımlı rayon kolxozlarında dağıntıya yol vermiş, oğurlanmış mal-qara ilə bağlı heç bir tədbir görməmiş, Azərbaycan K(b)P MK-nə və başqa respublika orqanlarına mal-qaranın sayının artırılması haqqında saxta məlumatlar vermişdi. O, Azərbaycan K(b)P MK-dan rayon kolxozlarındakı ağır vəziyyəti gizlədərək yanlış informasiya vermiş,nəticədə 3197 nəfər əhali sayı olan 804 kolxoz təsərrüfatı daimi yaşayış üçün başqa rayonlara köçmək məcburiyyətində qalmışdı. T.Quliyev, Q.Məmmədov, Q.Həsənovun daxil olduğu komissiya 14 yanvar 1950-ci ildə bu vəziyyəti rəsmi şəkildə təsdiq etmişdi. Respublika Təhlükəsizlik Nazirliyinin rəhbəri S.F.Yemelyanovun Azərbaycan K(b)P MK-nın katibi yoldaş M.C.Bağirova göndərdiyi tam məxfi sənəd bu faktları təstiqləyir. Sənəddə göstərilir ki, Xızı rayon prokuroru M.Cəbrayilov Q.Kazımlının qeyri-qanuni hərəkətləri haqqında respublikanın partiya və sovet orqanlarına siqnallar göndərdikdən sonra sıxışdırılma halları ilə üz-üzə qalmışdır. Azərbaycan K(b)P MK və nazirlər sovetinin qərarı ilə Q.Kazımlıya töhmət verilmişdi. Maraqlı faktdır ki, bu qədər qanun pozuntularından sonra rəhbərlik Q.Kazımlıya töhmət verməklə kifayətlənmişdir.

Azərbaycan K(b)P MK-nə daxil olmuş 1950-ci il 17 fevral tarixli digər bir sənəddə Azərbaycan K(b)P Astara rayon komitəsinin keçmiş katibi Məmmədov Əli Agakərim oğlu haqqında mövcud materialların yoxlanış nəticələrindən bəhs olunur. Sənəddən aydın olur ki, Azərbaycan K(b)P Astara rayon komitəsinin keçmiş katibi Məmmədov Əli Agakərim oğlu Böyük Vətən müharibəsinin 1942-ci il may-iyun ayları ərzində alman əsirliyində olmaqda ittiham edilir.1947-ci ilin mayında Azərbaycan SSR DİN orqanlarında gedən araşdırmalar müddətində Ə.Məmmədov katib vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, Bərdə rayonunda başqa iş keçirilmişdi. Tərkibində Azərbaycan K(b)P MK-nın üzvləri Ü.Seyidov, R.Yemelyanov,Y.Yakubov və P.Martirosovun olduğu komissiyanın məlumatını dinləyərək Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu müəyyən edir ki, Daxili İşlər Nazirliyinin Astara bölməsinin keçmiş rəisi B.Bayramov, Azərbaycan K(b)P Astara rayon komitəsinin katibi Ə.Məmmədov ilə intriqada

olub. Ə.Məmmədov Azərbaycan K(b)P rayon komitəsinin 1-ci katibi Məmmədov Xurşuda B.Bayramovun ləyaqətsiz davranışları haqqında materiallar verib.Məmmədov Xurşud bu barədə Azərbaycan K(b)P MK-nə və Azərbaycan SSR DİN-ə məktubla məlumat vermiş və B.Bayramov işdən azad edilmişdi.

1950-ci ildə Nuxadan yazılmış anonim məktubda Azərbaycan SSR Dövlət Nəzarət naziri İ.Mirzəyevin və onun müavinləri S.Vorobyov və E.İsgəndərovun Stalin konstitusiyasını pozmaları,kəndlərə öz yazılı göstərişlərini nazirlikdə Azərbaycan dilini bilən mütəxəssislərin olmasına, kəndlərdə isə rəhbər təşkilatlarda rus dilini bilənlərin olmamasına baxmayaraq Azərbaycan dilində deyil, rus dilində göndərmələri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdı.

1951-ci ilə aid sənəddə Azərbaycan K(b)P MK-nın inzibati şöbəsinin müdiri K.İsmayılovun partiyanın Neftçala RK katibi V.İvanovun rayon prokuroru K.Bayramov və müstəntiq R.Rüstəmovun qeyri-qənaətbəxş işi haqqında Azərbaycan K(b)P MK-ya göndərdiyi məlumatı araşdıraraq, həqiqətən də cinayət işlərinin təhqiqatında neqativ hallara yol verilməsini müəyyən etməsi öz əksini tapmışdır. Nəticədə Neftçala rayon prokuroru K.Bayramova töhmət elan edilmiş, müstəntiq R.Rüstəmov isə başqa işə keçirilmişdi. Azərbaycan K(b)P MK-nın inzibati şöbəsinin müdiri K.İsmayılovun ünvanına Azərbaycan SSR K(b)P Saatlı rayon komitəsinin katibi H.Məmmədovun zəhmətkeşlərin yerli sovetlərə deputat seçilməsi zamanı xalq məhkəməsinin qərarı ilə seçki hüququndan məhrum edilmiş şəxslərin seçkilərdə iştirakına etinasız yanaşması, Masallı rayon milis şöbəsinin rəisi Yusifov Niyazın qanunsuz hərəkətləri, Qazi-Məhəmməd rayon prokuroru Ə.Əliyevin qanuna zidd hərəkətləri, Lerik rayon prokuroru O.Cəbrayılovun, Ağcabədi rayon xalq hakimi H.Məmmədovun və müstəntiq N.Qəhrəmanovun, Gədəbəy rayon prokuroru V.Orucovun və xalq hakimi Q.İsmayılovun fəaliyyətlərindəki nöqsanlar haqqında da anonim məktublar gəlmişdir.

Əhali içərisində mənfi xüsusiyyətləri ilə şöhrət tapmış şəxslərin deputatlığa namizədliklərinin verilməsi və deputat seçilməsi də böyük narazılıqlara və anonim ərizələrin yazılmasına səbəb olan faktorlardandır. Ağdaş rayonundan həyat yoldaşı adam öldürdüyünə görə həbsxanada olan, özü isə nalayiq həyat tərzi sürən Qənbərova Zeynəbin, Laçın rayonundan sərxoşluqla məşhur olan Tanrıverdiyev Aminin, Bərdə rayonundan babası və dayısı sürgünə məhkum olunmuş Vəliyev Əşrəfin, Qutqaşen (ind. – Qəbələ) rayonundan veterinar, heyvanların ölümü haqqında saxta sənədlərin düzəldilməsi ilə tanınan, ən əsası isə Azərbaycan K(b)P Qəbələ RK-nın II katibi T.Danakyanın qohumu olan Ayrumov Avakimoviç Surenin deputatlığa namizədliklərinin verilməsi və ya deputat seçilməsi əhalinin hiddətinə səbəb olurdu. Onlar bildirirdilər ki, belə hallar əhalinin sovet hökumətinə olan ümidlərini, inamını sarsıdır.

Azərbaycan K(b)P MK-nın inzibati şöbəsinin müdir müavini İsmayılov 1951-ci ilin 14 fevralında xüsusi şöbəyə daxil olan, Quba rayon prokuroru R.Əsgərovun rüşvətxorluğu haqqında məlumatları özündə əks etdirən daha bir anonim məktubla tanış olmuşdu. Məktubdakı məlumatların öz təsdiqini tapma-

masına baxmayaraq Azərbaycan K(b)P MK-nın qərarı ilə R.Əsgərov Quba rayon prokuroru vəzifəsindən azad edilmiş və Kürdəmir rayon prokuroru təyin edilmişdi.

1951-ci ilin 3 may və 4 iyul tarixlərində Azərbaycan K(b)P MK-nin inzibati şöbəsinin müdiri B.Ağamalının xüsusi şöbəyə göndərdiyi anonim məktublarda Dəstəfur (ind. – Daşkəsən) rayon prokuroru Ə.Əliyevin qeyri-qanuni hərəkətlərindən, həmin rayonun sosial-təminat idarəsinin işçilərinin rüşvətxorluğundan, həkimlər tərəfindən əlillik qruplarının düzgün təyin olunmamasından bəhs olunur [1, f.1, siy.37, s.v.474, v.68].

Azərbaycan K(b)P MK-nın inzibati şöbəsinin müdiri B.Ağamalı məlumat verir ki, Azərbaycan SSR prokurorluğunun yoxlamaları nəticəsində Ağdaş rayon prokuroru T.Məmmədovun, keçmiş müstəntiq Z.Qarayevin, Xaldan rayon müstəntiqi X.Kərimovun və prokuror köməkçisi S.Həsənovun rüşvətxorluğu və vəzifələrindən sui-istifadə haqqında daxil olan anonim məktublardakı faktlar təsdiqini tapmamışdı. Məlumat üçün bildirilir ki, rayonda cına-yətkarlıqla zəruri mübarizənin aparılması təmin olunmadığı üçün Ağdaş rayon prokurorluğunun müstəntiqi Z.Qarayev və rayon prokuroru T.Məmmədov işdən azad edilmişlər. Azərbaycan K(b)P MK-ya daxil olan materiallar içərisində respublika prokurorluğu əməkdaşı S.Safronovun respublika prokuroru T.Əliyevə, Naxçıvan MSSR prokuroru H.Qaraəhmədova, respublika hərbi komissarı B.Vəliyevə, Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik nazirinin müavini İ.Padarov və başqalarına qarşı ciddi faktlar olan şikayət ərizələri var.

M.C.Bağirovun ünvanına yazılmış anonim ərizələrdən biri də Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin sədri R.Rəhimov haqqındadır. Ərizədə Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin sədri R.Rəhimov hökumət maraqlarını şəxsi maraqlarına satmaqda ittiham olunur. Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin sədri R.Rəhimovun hökumət pullarının mənimsənilməsində ittiham olunan xalq hakimi E.İşxanova qarşı yumşaq münasibət də diqqətdən kənar qalmır. Ərizədə göstərilir ki, 200 qr. çörək və ya 200 rubl. pula görə zəhmətkeşlər ən sərt şəkildə cəzalandıqları halda xalq hakimi E.İşxanov kimilərə güzəşt olunur. Bildirilir ki, Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin sədri R.Rəhimov belə sifarişləri nəinki tez-tez qəbul edir, hətta bu sifarişlər hesabına yaşayır. Azərbaycan SSR Ali məhkəməsinin sədri R.Rəhimov vəzifəsindən sui-istifadə edərək tabeliyində olanları – Ali məhkəmənin komendantlarını, təsərrüfat üzrə müavinlərini qul kimi öz bağında işlədir. Onun himayəsində olan Mərdəkan rayon hakimi A.Abdullayev R.Rəhimovu müxtəlif materiallarla, ağaclarla, hətta işçilərlə-bağbanlarla təmin edir. Əvəzində A.Abdullayev rayonda müxtəlif özbaşınalıqlarla məşğul olur.

1951-ci ildə Azərbaycan SSR DTN-nə daxil olan anonim məktublar Kirovabad (ind.-Gəncə) 2-ci rayon milis bölməsinin rəis müavini M.Avetisovun, Şamaxı rayon milis bölməsinin rəisi C.Cavadovun, Ağcabədi rayon milis bölməsinin sahə müvəkkili Fürudin İmanovun nalayiq davranışları və rüşvətxorluğu haqqındadır.

Azərbaycan SSR K(b)P-nin XIX qurultayın materiallarından məlum olur ki, yoxlanış nəticəsində Xanlar rayonunda kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi nəticəsində ciddi çatışmazlıqlara yol verilməsi üzə çıxarılmışdı. PRK-nın katibi S.Aleksanyans və M.Azaryan kobud səhvlər buraxmış, kadrları tanışlıq prinsipi əsasında seçmişlər. Bütün bunlara görə onlar işdən çıxarılmışdı. Gənc-lər arsında tərbiyəvi işin qənaətbəxş olmaması səbəbindən cinayətkarlıq, oğur-luq faktları coxalıb.

M.C.Bağirovun ünvanına Qarabağdan gələn anonim məktubda cəbhədə həlak olanların dul qadınları, qocalar və uşaqlar Qarabağ rəhbərlərindən narazılıqlarını ərz etmişlər. Onlar məktubda açıq şəkildə bildirirlər ki, məktubu anonim yazmalarının səbəbi rəhbərlikdən qorxmalarıdır.

1952-ci ildə Azərbaycan K(b)P MK-nın partiya kolleqiyasının məsul katibi A.Martirosovun Dəstəfur (ind.-Daşkəsən) rayon partiya 2-ci katibi Q.A.Camardyana qarşı materialların yoxlanış nəticələri haqqında məlumatına qulaq asdıqdan sonra Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu qeyd edir ki, Q.A.Camardyan partiyaya zidd hərəkətlərə yol vermiş, öz xidməti vəzifəsindən istifadə edərək sosialist mülkiyyətinin oğurlanmasına şərait yaratmışdı. O, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş olan Yuxarı Daşkəsən kəndinin kolxoz sədri X.Qazaryanı və Dəstəfur kəndinin kolxoz sədri Ə.Əhmədovu himayə etmişdi. Bütün bunlara görə Azərbaycan K(b)P MK-nın bürosu Q.A.Camardyanı işdən azad etməyi qərara almışdı

1953-cü ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.M.Şvernikin ünvanına partiya üzvi olmayan, ibtidai təhsilli, Bakı şəhəri Biləcəri stansiyasında depoda körükçü işləyən İ.Drobin tərəfindən antisovet məzmunlu məktub daxil olmuşdu. Məktubda yazılır: “Deyin, harada yazılıb ki, subay adamdan uşağı olmadığına görə pul alsınlar, məyər bu despotluq deyil? Aldığımız 600 rubl. maaşın 200-ü çıxılırsa, qalan 400 rubla kostyumun 900 rubl. və daha artıq, ayaqqabının 300-400 rubl., kartofun kiloqramı 5 rubl., yumurtanın 10 də-nəsi 15 rubl. olduğu halda necə yaşamaq olar?” [1, f.1, siy.39, s.v.182, v.164].

Azərbaycan K(b)P-nin MK-nın katibi T.Yaqubov Sovet İttifaqı KP MK-nın katibi N.S.Xruşsova 17-19 dekabr 1953-cü il tarixdə keçirilən 30-cu Bakı şəhər partiya konfransının hesabatını göndərmişdi. Nümayəndələr qeyd edirdilər ki, M.C.Bağirov kadrların, xüsusi ilə də ziyalıların işləməsi üçün dözülməz şərait yaratmışdı. O, Respubilka DTK-dan ona xoş olmayan insanlarla hesab çəkmək üçün istifadə edirdi [5, 7].

Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri M.İbrahimov bildirmişdi ki, M.C.Bağirov da L.P.Beriya kimi partiyaya vətənə xidmət etmək üçün deyil, öz karyerası üçün və şəxsi düşmənləri ilə hesab çəkmək üçün gəlmişdir [1, f.1, siy.39, s.v.320, v.72-75].

Respublikanın hərbi sistemində də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Azərbaycan SSR hərbi komissarı X.Vəliyevin ünvanına 373№-li hərbi anbarın əsgərlərinin mayor F.Fyodorov və köməkçisi S.Bondaryov tərəfindən döyül-məsi, 36120-ci, 61557-ci, 48226-cı hərbi hissələrin azərbaycanlı əsgərlərə pis

münasibətin olması, hərbi intizamın olmaması haqqında məktublar daxil olmuşdu.

N.S.Xruşşovun mərkəzi hakimiyyətə gəlməsi ilə qısa müddətli mülayimləşmə müşahidə olunmuş, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında da dəyişikliklər baş vermişdi. Azərbaycan KP MK-nın katibi İ.D.Mustafayevın idarəçiliyi dövründə (1954-1959) 1956-cı ilin avqustunda dövlət dili haqqında respublika konstitusiyasına əlavənin qəbul edilməsi, Bakı şəhərində demoqrafik vəziyyətin dəyişdirilməsi kimi müsbət addımlar atılmışdır [2]. Lakin buna baxmayaraq, İ.Mustafayevın idarəçiliyi dövründə də xüsusi şöbəyə daxil olan anonim ərizələr çoxluq təşkil edir. Azərbaycan Dövlət 3-cü sinif Ədliyyə müşaviri, prokuror A.S.Babayev 1954-cü ilin dekabrında İ.Mustafayevın ünvanına göndərdiyi gizli məlumatda Azərbaycanda cinayətlərin açılması ilə bağlı vəziyyətin pis olduğunu bildirir. 1954-cü ilin 10 ayı ərzində cinayətkarların tapılmaması səbəbindən 48 ölüm və 157 oğurluq işinə xitam verilmişdir. O, bildirir: “Mövcud vəziyyətdə açılmamış cinayət işlərinin günahı milis orqanların üzərindədir.” [1, f.1, siy.40, s.v.205]. Azərbaycan SSR Daxili İşlər nazirinin müavini, III rəq milis komandiri A.Cavadov SSRİ Daxili İşlər nazirinin müavini general-leytenant N.P.Staxanova yazır: “Azərbaycan SSR Daxili işlər milis orqanlarının kameralarının təmirsiz olması və təchizatın çatışmaması ilə əlaqədar olaraq istifadəsi mümkünsüzdür. Bu hətta saxlanılanların qaçmasına belə səbəb olur” [1, f.1, siy.40, s.v.205].

Azərbaycan SSR DİN həbsxana şöbəsinin SSRİ DİN-nin həbsxana şöbəsinin rəisi polkovnik P.S.Bulanova göndərdiyi yoxlama nəticələrindən respublikanın həbsxanalarında məsuliyyətsizlikdən, düzgün təşkilatlanmanın, iş bacarığının olmamasından irəli gələn ciddi çatışmazlıqların olduğu məlum olur. Azərbaycan SSR 3-cü sinif dövlət ədliyyə müşaviri, prokuror A.S.Babayevın məlumatından aydın olur ki, xuliqanlıq, dövlət əmlakının və vətəndaşların şəxsi əmlakının oğurlanmasına və başqa cinayətlərə görə həbs olunanların hesabına cinayət işinə cəlb olunanların sayı artmışdı. 1956-cı ildə yalnız xuliqanlıq görə 149 nəfər məhkəməyə verilmişdi ki, bu da 1955-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə çoxdur. Cinayətkarlarla işin qeyri-qənaətbəxş olmasının səbəblərindən biri şəhər və rayon prokurorluqlarının milis orqanlarının fəaliyyəti üzərində zəif nəzarətidir. Bəzi şəhər və rayon prokurorluqlarının işindəki ciddi çatışmazlıqlardan biri də vətəndaşların əsassız həbsləri və işlərin məhkəməyə verilməsi faktlarının olmasıdır.

İ.D.Mustafayevın ünvanına gələn məktublardan biri də oğlu cinayətkarlar tərəfindən qətlə yetirilmiş Əzimov Həşim Hacıbala oğluna məxsusdur. Onun iddiasına görə, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin katibi Q.Cəfərov onun oğlu Əlinin qatilinin qohumudur, respublika prokuroru A.Babayevın isə yerlisidir. H.Əzimov bildirirdi ki, əgər onun oğlunun qatilləri qanuni şəkildə cəzalandırılmasalar, o, intihar edəcəkdə [1, f.1, siy.43, s.v.256, v.19].

Məqalədə yazılan faktlar XX əsrin 50-ci illərində respublika rəhbərliyində mövcud olan vəziyyətin çox cüzi göstəricisidir. Bu faktların araşdırıl-

masının davam etdirilməsi və ictimaiyyətə çatdırılması hələ də Azərbaycan SSR idarəçiliyinin ideal olması xülyasında olanlara onun puçluğunu isbatlayan tutarlı cavabdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin materialları, fond №1, siy. №36, 37, 38, 39, 40, 43,44, sax.vah. №11.17, 20, 22, 35, 54, 60, 76, 148, 182, 183, 200, 205, 217, 236, 237, 256, 257, 320, 473, 474, 491.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII cild. Bakı: Elm, 2008, 608 s.+80 s. illüstrasiya
3. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
4. İsmayılov E. Hakimiyyət və insanlar-1945-1953. Bakı: Adiloğlu, 2003, 344 s.
5. Teyyub Qurban. Düşmənlərindən güclü şəxsiyyət. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 584 s.
6. Məmmədov A. Baş tutmamış çevriliş. Bakı: EL-ALliance, 2007, 280 s.
7. Məmmədov F. Mir Cəfər Bağırov. Bakı: Nurlan, 2007, 144 s.

НЕГАТИВНЫЕ ЯВЛЕНИЯ В УПРАВЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 50-х ГОДАХ XX ВЕКА

С.А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В научной статье отражен беспредел в управлении Азербайджанской ССР в 50-х годах XX века. Архивные материалы были широко использованы для выявления нарушений в управлении. Республиканское руководство осознает негативную ситуацию через анонимных заявлений. Руководство республики признает последствия слабого управления в своих выступлениях.

Ключевые слова: тоталитарный, анонимный, беспредел, преступность, М.Д.Багиров, И.Д.Мустафаев

NEGATIVE PHENOMENA IN THE MANAGEMENT OF AZERBAIJAN SSR IN THE 50-ies OF THE XX CENTURY

S.A.MAMMADOVA

SUMMARY

The paper reflects the chaos in the management of Azerbaijan SSR in the 50-60-ies of the XX century. Archival materials were referred to for disclosing irregularities in the management. The Republican leadership becomes aware of the negative situation through anonymous applications. The republic's leadership accepts the consequences of poor management in their speeches.

Key words: totalitarian, anonymous, lawlessness, crime, M.J.Bagirov, I.D.Mustafayev

UOT 94"19/00"**QARA DƏNİZ REGIONUNDA
ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAF KONSEPSİYASI****X.İ.ƏSƏDOVA***Gəncə Dövlət Universiteti**Xanım.as@mail.ru*

Məqalədə Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yaradılmasının əhəmiyyəti bir sıra istiqamətlər üzrə əsaslandırılmışdır. Burada QDİƏT çərçivəsində qəbul edilən Bəyannamələrin təşkilata üzv ölkələrin münasibətlərinə real təsviri verilir. Məqalədə təşkilata üzv olan ölkələr arasında iqtisadi mühitin yaradılması zərurətindən irəli gələn bir sıra məsələlər öz əksini tapmış, təşkilatın regionda baş verən siyasi münaqişələrin həlli yolundakı rolu işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: əməkdaşlıq, Qara dəniz regionu, iqtisadi və siyasi istiqamətlər, beynəlxalq müstəvi, fəaliyyət sferaları

Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (QDİƏT) yaranmasına 25 iyun 1992-ci ildə İstanbulda Qara dəniz regionunun on bir dövlət və hökumət başçısı tərəfindən imzalanmış “Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq haqqında Bəyannamə” zəmin yaratdı (1) və bu prosesin başlanğıcı oldu. Bəyannamədə Qara dəniz ölkələri arasında iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına dair əsas konseptual yanaşmalar müəyyən edildi.

Qaradəniz ölkələrinin regional əməkdaşlığı ümumi Avropa və dünyəvi proseslərdə sıx əlaqələrdə və qarşılıqlı təsir zəminində nəzərdən keçirilir. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq konsepsiyasını yaradan ölkələr iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək niyyətində olduqlarını bəyan etdilər və bununla da Avropa iqtisadi məkanın formalaşmasına və Qara dəniz ölkələrinin dünya iqtisadiyyatına tam inteqrasiyasına nail olmasında böyük töhfələr verəcəklərini bildirdilər.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq bəyannaməsi ilə eyni vaxtda qəbul edilmiş Bosfor bəyannaməsində sazişin iştirakçıları olan ölkələr bəyan etdilər ki, Qara dəniz təşəbbüsü, bu regionun ölkələri və xalqları yeni Avropa arxitekturasının yaradılmasına böyük töhfə verməlidirlər və səylər Avropa inteqrasiya strukturunun yaradılması və proseslərin inkişafına təsir göstərməlidir (2, 475-476).

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlığın başqa əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu ittifaqın yaradıcısı olan ölkələr məhz iqtisadiyyat sahə-

sində əməkdaşlığın inkişafını qarşılıqlı məqsəd kimi qoymuşlar.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq konsepsiyasında təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı sosial, ekoloji və siyasi xarakterli problemlərin həlli ilə güclənirdi.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq layihəsinin yaradıcısı olan ölkələr etiraf edirlər ki, bir hissəsi Qara dəniz regionu olan çiçəklənən və vahid Avropa insan hüquqlarının riayət olunmasına və onun əsas azadlıqlarına əsaslanan demokratiya iqtisadi azadlıq və sosial ədalətin bərpa olunması vasitəsilə rifahın əldə olunması, bütün dövlətlərin bərabər təhlükəsizliyi kimi önəmli dəyərlər əsasında yaradıla bilər. Onlar hesab edirlər ki, Qara dəniz regionunda iqtisadi əməkdaşlıq Helsinki müqavilə aktının prinsipləri və ATƏT-in müvafiq sənədlərinin qərarları və Qara dənizin dünyanın, ölkələr arasında sabitlik, çiçəklənmə, dost münasibətlərinin dənizi kimi qəbul olunduğu beynəlxalq hüququn normaları əsasında inkişaf etməlidir.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq konsepsiyasında regional təşəbbüs bütün proseslərdə açıq görünür. İttifaqın və birliyin yaradılması qloballaşma və inteqrasiya meyillərindən ayrılmağa cəhdi nəzərdə tutmur. Əksinə, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq konsepsiyasının yaradıcıları olan ölkələr belə bir razılığa gəlmişlər ki, onların iqtisadi əməkdaşlığı elə inkişaf etməlidir ki, beynəlxalq təşkilatlar, Avropa İttifaqı və digər regional birliklər də daxil olmaqla üçüncü ölkələrdə münasibətlərin möhkəmlənməsinə mane olmamalıdır.

QDİƏT həm dövlət, həm də ayrı-ayrı iqtisadi və maliyyə institutları, müəssisələri səviyyəsində Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq layihələrində iştirak edə biləcək bütün maraqlı ölkələrə açıqdır.

Bəyannamə əməkdaşlığın sırf iqtisadi məqsədlərinin tam anlamını ehtiva edir. Onların içərisində ən əsası keçmiş sosialist dövlətlərinin bazar iqtisadiyyatına keçməsinə, beynəlxalq əmək bölgüsü imtiyazlarından istifadə etməklə struktur transformasiyasının həyata keçməsinə yardım idi. Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq konsepsiyasının yaradıcısı olan ölkələr belə bir razılığa gəldilər ki, iqtisadi əməkdaşlığı tədricən inkişaf etdirmək lazımdır və bu zaman iştirakçı-dövlətlərin xüsusi iqtisadi şəraiti, maraq və ehtiyaclarını, xüsusilə keçid iqtisadiyyatı dövründə olan ölkələrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Region ölkələrində keçirilən islahatların bazar xarakterinə əsaslanaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti, regional iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi müəssisə və şirkətlərin təşəbbüslərini stimullaşdırmaq üçün mühitin yaxşılaşdırılması zərurəti barədə razılığa gəlinmişdir (3, 54-55).

30 iyun 1995-ci ildə Buxarestdə yüksək səviyyədə baş tutan görüşün iştirakçıları tərəfindən qəbul olunmuş bəyannamə QDİƏT-in konseptual əsaslarını tamamladı. Birliyin iştirakçı ölkələri bəyannamədə QDİƏT-in bazar iqtisadiyyatına keçid prosesi ilə şərtlənən çətinlikləri dəf etmək üçün yaradılmış vasitə kimi başa düşdüklerini qeyd etdilər (4, 14). Həmçinin onlar burada İstanbul bəyannaməsinin müddəalarını inkişaf etdirərək iqtisadiyyatın xüsusi sektorunun yaradılmasının əhəmiyyətini vurğuladılar və transformasiya proseslərinin

regional əməkdaşlığın dərinləşməsi və genişlənməsinə təsirini qeyd etdilər.

Bununla bağlı olaraq, işgüzar dairələrin aparıcı rol oynaya biləcəyi iqtisadi mühitin yaradılma zərurətini qeyd etdilər və bu istiqamətdə konkret addımlar müəyyən edildi. Bu addımlara əsasən aşağıdakılar aiddir:

- Qara dəniz regionu ölkələrində sahibkarlıq fəaliyyətində ticarətin inkişafının hüquqi bazasının yaradılması;

- kiçik və orta sahibkarların, investorların, sənayeçilərin milli və beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın stimullaşdırılması;

- Regional əməkdaşlıq, layihə və proqramlarının maliyyələşdirilmə problemlərini həll etmək üçün yaradılmış Qara dəniz ticarət və inkişaf bankının fəaliyyətinin başlanğıcı üçün tədbirlərin görülməsi.

23 oktyabr 1996-cı il Moskva Sammitinin iştirakçıları tərəfindən imzalanmış bəyannamə də QDİƏT konsepsiyasına yeni məqamlar əlavə etdi (5, 15).

Birincisi ondan ibarətdir ki, Qara dəniz ölkələrinin əməkdaşlığı yalnız Avropa iqtisadi məkanın formalaşması istiqamətində anlam almadı. Bu sənəddə vahid və bütöv Avropanın yaradılma prosesinin strukturu nöqtəyi nəzərdən nəzərdən keçirilir və burada Avropa Şurasının rolu da tam anlamda anlaşılır.

Bununla bağlı olaraq, Avropa Şurası ilə müxtəlif istiqamətlərdə münasibətlərin inkişafı nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, məhz Avropa Şurası tərəfindən Qara dəniz regionu ölkələri qarşılıqlı əlaqələrin güclənməsi üçün maraqlı yanaşmanın göstəriləcəyini gözləyirdilər. Bəyannamə sıx əlaqələrin inkişafı və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün müştərək platformanın tərtib edilməsi, həmçinin Avropa dövlətlərinin QDİƏT-in bir sıra layihələrinin reallaşmasında rollarını artırmaq çağırışı ilə Avropa Şurasına ünvanlanmışdı.

İkincisi, Moskva bəyannaməsində QDİƏT anlayışı Qara dəniz regionunda sabitliyin qorunması və təhlükəsizliyin təmin edilməsi vasitəsi kimi gücləndirdi. Mühüm məsələ ondan ibarətdir ki, bu istiqamət onların əldə olunma məqsəd və mexanizmlərinin dəqiq tərifini aldı. Bu istiqamətin əsasında Qara dəniz əməkdaşlığının inkişaf prosesinin fəlsəfəsinin məzmununu müəyyən edən iqtisadi əməkdaşlıq və təhlükəsizliyin yeni konsepsiyaları dayanır. Bu fəlsəfənin mərkəzi qismində QDİƏT-in iştirakçı ölkələr tərəfindən əməkdaşlıq vasitəsilə regional sabitlik və təhlükəsizlik səviyyəsinin qaldırılma imkanlarının mövcud olmasını anlama, tərəfləri yaxınlaşdıran məsələlərdə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməyə cəhd etməklə çıxış edir.

Yeni təhlükəsizlik konsepsiyası oradan irəli gəlir ki, müasir dünyada onun əsasında silahlanmanın kəmiyyəti dayanmır.

Yeni iqtisadi əməkdaşlıq konsepsiyası ondan ibarətdir ki, müasir şərtlər altında dünyəvi təsərrüfat əlaqələri siyasi situasiyanın girovu kimi çıxış etmir. Əksinə, siyasi münaqişələr ikitərəfli mənfəət əldə etmək məqsədilə münaqişə tərəfləri tərəfindən qarşılıqlı qəbul ediləcək həlli yollarının axtarılması üçün zəruri mühiti yaradan iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsilə həll oluna bilər. Bunun səbəbi odur ki, müasir dünya xalqların bir-birindən asılı olduğu dünyadır və bu

dünyada heç bir ölkə müstəqil olaraq nəyəsə nail ola bilmir. Və dünya ictimaiyyəti tərəfindən müəyyən olunmuş qaydalara uyğun olaraq hərəkət etməlidir.

Bir sıra amillər QDİƏT-in seçdiyi təhlükəsizliyin təminatı modelinin yararlı olmasını müəyyən edir:

- Keçid iqtisadiyyat mərhələsində olan ölkələrin səciyyəvi şərtləri və tələbatlarını xüsusi seçməklə iştirakçı ölkələrin köklü iqtisadi maraqlarının nəzərə alınmasını nəzərdə tutan pragmatik yanaşma;

- İqtisadiyyatın mühim sahələrində əməkdaşlığın konkret layihələrinin işlənilib hazırlanmasına yönəlmə. Bura nəqliyyat, əlaqələr, energetika, ticarət, kənd təsərrüfatı, turizm, ətraf mühitin qorunması aiddir. Bütün bunların həyata keçirilməsi prosesinə dövlət orqanları ilə yanaşı, sahibkar dairələr də cəlb olunur;

- İqtisadiyyat sahəsində subregional səviyyədə əməkdaşlıq layihələrinin reallaşdırılmasına imkan verə biləcək ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin inkişafı;

- əməkdaşlıq proqramlarına cəlb olunan institutların müxtəlifliyi: hökumət, parlamentlər, özəl sektor, yerli hökumət, maliyyə müəssisələri, elmi birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları və s.

- QDİƏT-in Avropa mühitinə və bütün dünyaya açıq olması. İqtisadi əməkdaşlıq regionda iştirakçı-ölkələrin üçüncü tərəflərlə əlaqələrinin inkişafına və digər regional qruplaşmalar və təşəbbüslərlə əməkdaşlığa nəinki mane olmur, hətta kömək də edir və bunun üçün bütün şəraiti yaradır.

QDİƏT çərçivəsində təhlükəsizliyin təmin olunması modelinin praktik tətbiq edilməsinə nümunə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin prezidentlərinin Cənubi Qafqazda enerji dəhlizinin paralel yaradılması və təhlükəsizlik dəhlizinin formalaşdırılması ilə bağlı 26 aprel 1998-ci il Trabzonda keçirilən görüşdə qəbul etdikləri qərar oldu (6, 84-85).

QDİƏT-in regional təhlükəsizlik və sabitliyin təmin olunması probleminin həllinə konstruktiv yanaşması həm qonşu ölkələr və yaxın vilayətlərin, həm də birliyin simasında əməkdaşlığının qurulması üçün cəlbədicə partnyor görün regional və beynəlxalq təşkilat və institutlar tərəfindən qəbul edildi. Maraqlıdır ki, birliyə üzv olmaq və ya orada müşahidəçi statusunu almaq istəyi ilə QDİƏT-ə müraciət edən ölkələrin sırasında 10-dan artıq ölkə qeyri-sabit durumda olan Balkanlar və Yaxın Şərqi təmsil edir. Beləliklə, onların regionda iqtisadi əməkdaşlıq proseslərinə qoşulmaq yolu ilə öz təhlükəsizliklərinin qorunması cəhdi ifadə olunur.

QDİƏT konsepsiyası ATƏT-in Lissabon sammitinin qərarlarına cavab verir. Belə ki, bu sammitin məqsədi mehriban qonşuluq münasibətlərinin və əməkdaşlığın inkişafı olan regional səviyyədə təhlükəsizliyin təmin olunması prosesinə dəstək verməklə kompleks tədbirlərin hazırlanmasını idi.

QDİƏT-in ümumi Avropa təhlükəsizliyinə verdiyi konkret töhfə mütəşəkkil cinayətkarlıq, zorakılıq, terrorizm, narkotik ticarəti, silah alveri və radioaktiv materiallar, qeyri-qanuni miqrasiya ilə təcili mübarizə tədbirlərinin işlənilib-hazırlanmasında sözlərin birləşdirilməsi zərurəti haqqında Moskva Bəyan-

naməsinin müddəaları oldu (7). Bu məqsədlə QDİƏT-in iştirakçı ölkələri milli hüquq-mühafizə, gömrük və miqrasiya orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət proqramını hazırlamaq qərarına gəldilər.

Başqa bir nümunə - QDİƏT-in iştirakçı ölkələri tərəfindən milli axtarış və xilasedici xidmətlərin əlaqəli fəaliyyətini nəzərdə tutan çoxşaxəli razılaşmada əks olunan təbii və texnogen qəzaların fəsadlarının aradan qaldırılması və qarşısının alınması sahəsində əməkdaşlıqdır.

QDİƏT-in iştirakçı ölkələrinin anlamında qeyd edilən istiqamətlərdə əməkdaşlıq Qara dəniz regionunda ticari-iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edəcək.

Üçüncüsü, Moskva Bəyannaməsinin QDİƏT konsepsiyasının inkişafına mühüm töhfəsi regional əməkdaşlıq proseslərinin çoxtərəfli olmasının qəbul edilməsi oldu. Sənəddə qeyd edilmişdir ki, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığın effektivliyinin artırılması əsaslı şəkildə hökumətlərarası, parlamentlərarası, sahibkarlıq, maliyyə, akademik və ictimai də daxil olmaqla bütün səviyyələrdəki qarşılıqlı fəaliyyətin dərəcəsindən asılıdır.

Qeyd edilmişdir ki, QDİƏT-in Parlament Assambleyası və İş Şurası təşkilatın sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, qeyd edilmişdir ki, Qara dəniz regionu ölkələrinin əməkdaşlığı onların milli parlamentlərinin sıx qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində daha effektiv, əsaslı və inkişafly olacaq.

Dördüncüsü, QDİƏT-in iştirakçı-ölkələri birmənalı olaraq bəyan etdilər ki, (Moskva bəyannaməsində) əməkdaşlığı ona institusional çərçivə verməklə dərinləşdirilməlidir. Buna zərurət birbaşa Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq proseslərinin mürəkkəbliyi, onların çoxmərhələli və fəaliyyətlərin çox variantly olması ilə şərtlənir. QDİƏT-in müxtəlif tərkib hissələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin koordinasiya tələbatını nəzərə alaraq, iştirakçı-ölkələrin dövlət və hökumət başçıları regional təşəbbüsü iqtisadi təşkilata çevirmə prosesini həyata keçirmək zərurətinə qeyd etdilər (7, 5).

Sammitin belə bir qərarının praktik nəticəsi 1997-ci il ərzində QDİƏT-in nizamnaməsinin işlənilib hazırlanması oldu. Bu sənəd Qara dəniz regionunda iqtisadi əməkdaşlığın əsas prinsiplərini ölkələrin dostluq və xeyirxəq qonşuluq ruhunda fəaliyyət göstərmə cəhdlərini, beynəlxalq hüquq normaları əsasında qarşılıqlı fəaliyyətinin inkişafını möhkəmləndirdi.

Bəyannamədə nəzərdə tutulmuşdur ki, QDİƏT-ə üzv ölkələr digər maraqlı dövlətlərin, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə institutlarının müxtəlif müəsisə və şirkətlərin regional iqtisadi əməkdaşlıq proseslərində iştiraklarına şərait yaradacaqlar.

Bununla əlaqədar olaraq, belə bir iştirakın mexanizmi detalları ilə işlənilib hazırlanmışdı. Nizamnaməyə uyğun olaraq, QDİƏT onun üzvü olmaq arzusunu ifadə etmiş və Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığın prinsip və məqsədlərinə əməl etmək hazırlığının olduğunu bildirən istənilən ölkə üçün açıqdır. Həmçinin QDİƏT-in fəaliyyətinə töhfə verməyə çalışan ölkə və yaxud beynəlxalq təşkilata müşahidəçi statusu təqdim oluna bilər.

QDİƏT ilə ayrı-ayrı fəaliyyət istiqamətləri üzrə əməkdaşlıqda maraqlı olan dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və institutlarla sektoral (konkret istiqamət üzrə) partnyorluq münasibətləri qurula bilər, bununla yanaşı, QDİƏT çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə iştirak etməyə imkan verə biləcək qonaq statusu təqdim oluna bilər.

Sənəd həm də Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlıq prosesinin müxtəlif tərkib hissələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin dəqiq strukturunu müəyyən edir. QDİƏT Xarici İşlər Nazirləri Şurasını ali icra orqanı qismində müəyyən edərək əməkdaşlığın ayrı-ayrı istiqamətlərinin inkişafı, razılaşdırılmış proqram və proqramların həyata keçirilməsi üzrə işçi orqanlar yaratmaq səlahiyyətlərini verdi.

QDİƏT-ə aid orqanlar qismində QDİƏT-in Parlament Assambleyası və İş Şurası, Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı, akademik institutlar və QDİƏT-in işçi orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən əlavə mərkəzlər yaradılmışdır.

QDİƏT-in Nizamnaməsi üzv ölkələrin Xarici İşlər Nazirlərinin Kiyevdə 1997-ci ilin oktyabr ayında baş tutmuş 10-cu görüşündə bəyənildi və 1998-ci ilin iyun ayında Qara dəniz ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının Yalta-dakı görüşündə qəbul edildi (8, 101-102).

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, QDİƏT beynəlxalq hüququ olan və əsas etibarilə Qara dəniz regionunda ticari-iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına yönəldilmiş formalaşan institusional strukturdur. Böyük iqtisadi-siyasi potensiala malik olan QDİƏT artıq yaxın gələcəkdə region üçün strateji cəhətdən aparıcı regional təşkilatlardan biri olacaq.

Burada QDİƏT platformasında, çox güman ki, yeni regionlararası münasibətlər formalaşacaq və əsas iqtisadi dominantların bölgüsü və paylanması baş verəcək.

ƏDƏBİYYAT

- 1.The Summit Declaration of the Black Sea Economic Cooperation Istanbul, 25 June 1992, BSEC Handbook of Document, v. I
- 2.Agreement Establishing the Black Sea Trade Development Bank – BSEC Handbook of Document, v. 1
- 3.Black Sea Economic Cooperation. Handbook of Documents, v.1. 1995. BSEC.
- 4.Bucharest Statement, 30 June 1995. BSEC Handbook of Documents, vol. I.
- 5.Black Sea Regional Strategy (2009-2013), Athens, 30 January 2009 // [www. bsec-organization.org](http://www.bsec-organization.org)
- 6.Ливенцев Н.Н. Международные экономические отношения. М.: Проспект, 2006
- 7.Moscow Declaration, Meeting of the Heads of State or Government of the Participating States of the Black Sea Economic Cooperation and the Eighth Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of the BSEC Participation States, Moscow, 25 October 1996. BSEC Parliament International Secretarial, Istanbul, November 1996.
- 8.Борисенко Е.Н., Шевченко И.В., Евдокимов С.М. Черноморское экономическое сотрудничество (состояние и перспективы). Краснодар: Советская Кубань, 2000.

КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА В РЕШЕНИЕ ЧЕРНОГО МОРЯ

Х.И.АСАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье значение создания Организации Черноморского Экономического Сотрудничества обоснуется в нескольких направлениях. Здесь говорится о реальном влиянии деклараций, принятых в рамках ОЧЭС.

В статье нашло отражение нескольких вопросов, вытекающих из необходимости создания экономической сферы между странами – членами организации. Освещена роль организации в решении политических конфликтов, происходящих в регионе.

Ключевые слова: сотрудничество, черноморский регион, экономические и политические тенденции, международный самолет, сферы деятельности

THE DEVELOPMENT CONCEPTION OF COOPERATION IN THE BLACK SEA REGION

Kh.I.ASADOVA

SUMMARY

The article grounds the importance of the formation of the Black Sea Economic Cooperation Organisation from different aspects.

The paper deals with the real reflection of declarations adopted within BSEC in the relations between its member states. The author discloses the necessity of establishing economic media among the member states and elucidates the role of the organisation in the solution of the conflicts in the region.

Key words: cooperation, Black Sea region, economic and political trends, international format, active interest

UOT 94 (479.24), 94 (574)

**2003-2015-Cİ İLLƏRDƏ QAZAXISTAN VƏ AZƏRBAYCAN SİYASİ
ƏLAQƏLƏRİNİN MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ
RƏSMİ SƏFƏRLƏRİN ROLU**

V.A.NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

vasif.nebiyev@rambler.ru

Məqalə Qazaxıstan və Azərbaycan siyasi əlaqələrində integrasiya prosesləri və onun həyata keçirilməsində rəsmi səfərlərin roluna həsr olunmuşdur. Müəllif çağdaş dövrümüzdə qarşılıqlı əlaqələrin tarixinə nəzər yetirərək bu əlaqələrin inkişaf etdirilməsində rəsmi səfərlərin əhəmiyyətindən bəhs edir.

Açar sözlər: Qazaxıstan, Azərbaycan, Nursultan Nazarbayev, İlham Əliyev, siyasi integrasiya, rəsmi səfərlər

XX yüzilliyin sonunda xalqımızın qazanmış olduğu müstəqilliyin əbədi olması ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti və fitri istedadı sayəsində möhkəmlənmiş, bu müstəqillikdən dönməzliyini təsdiqləmişdir. Azərbaycan xalqının istəyi və tələbi əsasında Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə hərc-mərclik hökm sürən Azərbaycan Respublikasında sabitlik bərqərar olmuş, daxili və xarici siyasət strategiyası formalaşaraq özünün demokratik mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu xarici siyasət strategiyasında ən böyük yerlərdən birini Qazaxıstan Respublikası ilə olan əlaqələr tutur. Ümumiyyətlə, bu iki ölkə müxtəlif güc mərkəzlərinin maraqlarının kəsişdiyi Avrasiyada həm coğrafi, həm də təbii ehtiyatlar baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xəzərin digər sahilələri ölkələrindən fərqli olaraq, Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətləri yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf edib və müttəfiqlik səviyyəsinə qalxıb. Hər iki ölkə həm Xəzərin hüquqi statusu, həm də enerji daşıyıcılarının hasilatına xarici kapitalın cəlb edilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması məsələsində eyni və ya oxşar mövqedən çıxış edərək, bir-birinin maraqlarını qarşılıqlı şəkildə təmin edir. İki ölkə arasında əlaqələrin müsbət cəhətdən dinamik inkişaf etməsində ölkələrin türkdilli olması faktoru da çox əhəmiyyətlidir.

Bu gün dünya yeni “integrasiya dalğasını” yaşayır. XXI yüzilliyin əvvəli integrasiya fenomeninin mahiyyətinə, suveren dövlətlərin inkişafına onun

təsirinin öyrənilməsinə son dərəcə artan ictimai və elmi maraqla səciyyələnir. Azərbaycanda da yaxın və uzaq əhatədə gedən sürətli inteqrasiya proseslərinin dərin təhlilinə, ölkəmizin milli təhlükəsizliyinə və perspektivlərinə, yeni geosiyasi reallıqda başlıca inkişaf vektorlarının seçiminə, Avropa və MDB ölkələri ilə dəyişən şəraitdə qarşılıqlı münasibətin və əməkdaşlığın optimal formatının müəyyənlənməsinə olan zərurət bu proseslərin elmi əsaslandırılmış konsepsiyasının olmasını tələb edir. İnteqrasiya probleminin dünya inkişafının konkret təcrübi reallığı səviyyəsindən, dövlətlərin daxili və xarici siyasətindəki dönüş nöqtələrini müəyyən edən həyati vacib məsələ kimi nəzəri təhlil səviyyəsinə qədər genişlənməsi son yarım əsrdə aşkar müşahidə olunan meyillərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan qeyd etmək vacibdir ki, inteqrasiya məsələlərinin bu gün dünya inkişafının mövcud yeni reallıqları və perspektivləri işığında təhlili son dərəcə aktualıq kəsb edir (4, 9).

İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər 30 avqust 1992-ci ildə qurulmuşdur. Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyi 9 yanvar 1993-cü il tarixində, Azərbaycan Respublikasının Qazaxıstan Respublikasındakı səfirliyi 1 mart 2004-cü il tarixində fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Aktau şəhərindəki Baş konsulluğu isə 6 sentyabr 2008-ci il tarixində fəaliyyətə başlamışdır. Qazaxıstan Azərbaycan münasibətlərinin əsasını qarşılıqlı surətdə müxtəlif səviyyəli həm rəsmi, həm də qeyri rəsmi əlaqələr təşkil edir. Son 25 ildə iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə 100-dən çox rəsmi sənəd imzalanmışdır (5).

Hər iki ölkənin əlaqələri qarşılıqlı maraq üzərində qurulmuşdur. Qazaxıstanın Azərbaycan üçün ən vacib əhəmiyyəti hər ikisinin keçmiş SSRİ-nin tərkibində olması, MDB-nin üzvlərindən birinin olması və ən əsası Qarabağ məsələsində Qazaxıstanın daim Azərbaycanı dəstəkləməsidir. İki tərəfli əlaqələr fonunda siyasi inteqrasiyanın ən başlıca unsuru qarşılıqlı rəsmi səfərlərdir.

Azərbaycanda İlham Əliyevin prezident seçilməsindən sonra Qazaxıstan Azərbaycan əlaqələri fonunda siyasi inteqrasiya prosesi daha da sürətlənmişdir. 2004-cü il martın 1-2-də İlham Əliyevin Qazaxıstana ilk rəsmi səfəri olmuşdur. Səfər zamanı Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev və Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev geniş fikir mübadiləsi apararaq iqtisadi sahədə, xüsusilə Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına nəql edilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Neft-qaz sahəsində xüsusən də Qazaxıstanın Bakı-Tiblisi-Ceyhan kimi iri layihələrin iştirakçısına çevrilməsinin əhəmiyyətindən bəhs etmişlər. Bundan əlavə, gələcəkdə Qazaxıstanın təbii qazının Azərbaycan ərazisindən nəql edilməsi qeyd olunmuşdur. İlham Əliyevin bu səfərindən sonra ölkələrarası münasibətlər dinamik şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır (6).

2005-ci il mayın 24-25-də Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Nursultan Nazarbayev Azərbaycana rəsmi səfərə gəlmişdir. Səfər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələrin məntiqi nəticəsi kimi ölkələr arasında 6 sənəd imzalanmış, o cümlədən strateji əməkdaşlıq və müttəfiqlik haqqına razılıq da əldə olunmuş-

dur. Bu strateji əməkdaşlıq və müttəfiqlik ikitərəfli münasibətlərin bütün sahələrinə şamil olunmuşdur. Əldə olunan bu saziş gələcəkdə iki ölkə ərazisində iqtisadi-ticarət əməliyyatlarının və qoyulacaq investisiyaların uzunömürlülü-yünə xidmət edirdi. Sənədə əsasən, Xəzər dənizinin ekoloji cəhətdən çirklənməsinin qarşısının alınmasının vacibliyi vurğulanmışdır. Bu sahədə beynəlxalq və regional proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsinin də prioritet məsələlərdən biri olması qeyd olunmuşdur (6).

2007-ci ilin 7-8 avqustunda Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana rəsmi səfəri olmuşdur. Görüşdə prezidentlərin qarşılıqlı səfərlərinin Azərbaycan-Qazaxıstan əlaqələrinin daha da genişlənməsi işinə xidmət edəcəyinə əminlik vurğulandı və qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə olundu. Avqustun 7-də Qazaxıstan Prezidentinin sarayında Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında sənədlərin imzalanma mərasimi olmuşdur. “Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası arasında azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin cəzalarının qalan hissəsini çəkmək üçün verilməsi haqqında müqaviləyə dəyişikliklər edilməsi barədə protokol”, “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Qazaxıstan Respublikası Hökuməti arasında müdafiə sahəsində sənaye müəssisələrinin istehsalat və elmi-texniki kooperasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş”, “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi və Qazaxıstan Respublikasının Maliyyə Bazarının və Maliyyə Təşkilatlarının Tənzimlənməsi və Nəzarəti üzrə Agentliyi arasında anlaşma memorandumu” və “Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və “Qazaxıstan Televiziya və Radio Korporasiyası” Səhmdar Cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq haqqında saziş” imzalanmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev elə həmin gün onun üçün ayrılmış iqamətgahda Qazaxıstan Respublikası Senatının sədri Qasımcomərd Tokayev ilə görüşmüşdür. Görüşdə parlamentlərarası əlaqələr, Azərbaycan və Qazaxıstanda gedən demokratik inkişaf prosesləri və aparılan islahatlar barədə fikir mübadiləsi edildi. Ölkələrimizdə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün möhkəm qanunvericilik bazası olmasının böyük rolu qeyd edildi. Görüşdə deputat qruplarının qarşılıqlı səfərlərinin əhəmiyyətinə də toxunuldu. Prezident İlham Əliyev ölkəmizin Milli Məclisində Azərbaycan-Qazaxıstan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun fəaliyyət göstərdiyini bildirdi. Həmin gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Astana şəhərində ucaldılmış “Vətənin müdafiəçisi” abidə kompleksini ziyarət etmişdir (1).

Qazaxıstanın və Azərbaycanın dövlət başçıları daima ikitərəfli görüşlər keçirirlər. Onlar həmçinin bir sıra inteqrasiya strukturları və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində təşkil edilən tədbirlərdə də görüşürlər. Son əhəmiyyətli görüşlər arasında 2009-cu il oktyabrın 3-dəki görüş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tarixdə Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev Azərbaycana rəsmi səfər etmiş və Türkdilli Dövlət Başçılarının Naxçıvanda keçirilən IX toplantısında iştirak etmişdi. Bu səfərin əhəmiyyəti həm də tarixi Naxçıvan Bəyənnaməsinin və prezident Nursultan Nazarbayevin təşəbbüsü ilə Türkdilli

Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) yaradılması haqqında Naxçıvan razılaşmasının imzalanması ilə səciyyəvi idi. Bu gün TDƏŞ-in qanuni varisi elm, mədəniyyət, tarix, həmçinin parlamentlərarası əlaqələr sahələrində bir sıra dəyərli dövlətlərarası institutların fəaliyyətini koordinasiya edən Türk Şurası hesab edilir (3, 161).

2010-cu il noyabrın 18-də Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev Xəzəryanı Dövlət Başçılarının Bakı şəhərində keçirilən III zirvə toplantısında iştirak etdi. Daha sonra həmin ilin noyabrın 30 – dekabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in 11 illik fasilədən sonra ilk dəfə Astanada təşkil edilmiş VII sammitində iştirak etdi (3, 161-162).

2011-ci ilin oktyabr ayının 20-21-də Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Qazaxıstan Respublikasına növbəti səfəri olmuşdur. Səfər zamanı İlham Əliyev TDƏŞ-in I Zirvə toplantısında iştirak etmişdir. Toplantının əsas mövzusu olan iqtisadi və ticarət əməkdaşlığına dair fikir mübadiləsi aparılmışdır. Toplantını zamanı Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikasının dövlət başçılarının nümayəndə heyətlərinin birgə iştirakı ilə geniş görüşü baş tutmuşdur. Görüşdən sonra birgə “Almatı bəyannaməsi” qəbul edilmişdir (7).

TDƏŞ-in II Zirvə görüşü 2012-ci ilin avqustun 23-də Qırğızıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində keçirilmişdir. Görüşdə şuraya daxil olan ölkələr arasında əlaqələrin daha da dərinləşdirilməsi, xüsusən də mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlıq, birgə əlifbanın və dərslərlərin, qurum çərçivəsində Türk Akademiyasının yaradılması məsələləri müzakirə olunmuşdur. Sonra plenar iclas keçirilmişdir. İclasda bir sıra sahələrdə, xüsusilə də iqtisadi sahədə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır. Bundan başqa, tranzit dəmir yolunun inşası ilə əlaqədar məsələlərdən danışılmışdır. Türkiyə-Azərbaycan-Xəzər dənizi-Qazaxıstan-Qırğızıstan-Çin dəmir yolu layihəsi üçün razılığın əldə olunduğu qeyd edilmişdir. Bu məqsədlə protokolun hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün nəqliyyat nazirlərinin görüşlərinin təşkili qərara alınmışdır. Şuraya sədrlik Qazaxıstandan Qırğızıstana keçmişdir. Daha sonra zirvə görüşündə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlərin hökumətləri arasında dörd sənəd - Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun nizamnaməsi, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası Katibliyinin maliyyə qaydaları və Türk Akademiyasının təsis edilməsi haqqında sazişlər və Türk Şurasının ikinci zirvə toplantısının Bəyannaməsi qəbul olunmuşdur (8).

TDƏŞ-in III toplantısı 2013-cü ilin avqustun 16-da Azərbaycan Respublikasının Qəbələ şəhərində baş tutmuşdur. Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev də Sammitdə iştirak etmək üçün Azərbaycana səfər etdi (3, 162).

Toplantının ana mövzusu “Nəqliyyat və bağlantı” olan Zirvə Görüşü çərçivəsində “Türk Şurasına üzv dövlətlərinin xarici işlər nazirləri arasında əməkdaşlıq Protokolu” imzalanmış, TÜRKSÖY təşkilatının 20 illik yubileyi geniş konsert proqramı ilə qeyd edilmişdir. Görüşün sonunda dövlət başçıları tərəfindən “TDƏŞ-in Üçüncü Zirvə Toplantısının Bəyannaməsi” imzalanmışdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Qəbələ Zirvə görüşündən sonra növbəti bir il ərzində təşkilata sədrlik etmişdir. Azərbaycanın sədrliyi dövründə Naxçıvan Sazişində müəyyən edilmiş müxtəlif prioritet sahələr üzrə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni təkliflər irəli sürülmüşdür (8).

TDƏŞ-in IV Zirvə toplantısı 2014-cü ilin iyunun 5-də Türkiyə Cümhuriyyətinin Bodrum şəhərində keçirilmişdir. Toplantıya sədrlik edən Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Abdullah Gül Qazaxıstan və Azərbaycanla münasibətləri müsbət qiymətləndirərək türk coğrafiyasında hər iki dövlətin özünə məxsus çəkisinin olmasını qeyd etmişdir. TDƏŞ-in V Zirvə toplantısının Qazaxıstanda keçiriləcəyi qeyd olundu. Toplantının sonunda dövlət başçıları Zirvə toplantısının birgə Bəyannaməsini, Türk Şurası baş katibinin və müavinlərinin təyin olunması, eləcə də Türk Akademiyasının prezidentinin seçilməsi ilə bağlı qərarı imzaladılar. Qərara əsasən, Ramil Həsənov Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yeni baş katibi seçildi. Türk Akademiyasının prezidenti vəzifəsinə isə Darxan Kızırdı təyin olundu (9).

2015-ci ilin sentyabrın 11-də TDƏŞ-in V toplantısı Astanada keçirilmişdir. Bu səfər çərçivəsində Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin dəvəti ilə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev digər ölkələrin başçıları ilə birlikdə Qazax xalqının 550 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley tədbirində iştirak etdi. Hökumət, Xarici İşlər Nazirliyi və parlament rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri də bu illər ərzində baş tutmuşdur. Həmçinin müdafiə, hüquq-mühafizə, milli təhlükəsizlik, sərhəd xidməti və digər orqanlar arasındakı əməkdaşlıq əlaqələri bu gün də inkişaf edir (3, 162).

Siyasi sahədə Qazaxıstan-Azərbaycan inteqrasiya proseslərinin ikinci səviyyəsi kimi MDB çərçivəsində əməkdaşlığı göstərmək olar. Burada hər ölkə öz mövqeyindən çıxış edir. Azərbaycan MDB çərçivəsində inteqrasiya prosesinin dərinləşməsinə kifayət qədər önəm verir. Qazaxıstan da MDB çərçivəsində inteqrasiya proseslərinə sadıqdır. Son dövrdə MDB çərçivəsində Qazaxıstan və Azərbaycan əlaqələri durmadan inkişaf edir. 2015-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev MDB Dövlət başçılarının Borda keçirilən sammitində iştirak etmək üçün yenidən Qazaxıstana səfər etdi (5).

Azərbaycan Respublikası Qafqaz regionunda Qazaxıstan Respublikasının əhəmiyyətli strateji tərəfdaşdır. Xəzər dənizində qonşu olmaqla, Xəzərdən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat arteriyası kimi istifadə etməklə energetika məsələləri üzrə əlaqələr, neftin nəql edilməsi, kənd təsərrüfatı bizim ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın ən əhəmiyyətli bəndləri hesab edilir. Xəzər regionu sülh, mehribanlıq və əməkdaşlıq zonasına çevrilməsi üçün birgə səylər gücləndirilir. Tərəflərin beynəlxalq təşəbbüsləri qarşılıqlı olaraq dəstəklənir. Bu kontekstdə Qazaxıstan 2017-2018-ci illər üzrə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə nazimzədliyini dəstəklədiyi üçün Azərbaycana təşəkkür edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan və Qazaxıstan strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişafı üçün nadir format yaranır: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qazaxıstana rəsmi səfəri: Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayevin təkbətək görüşü (7 avqust 2007-ci il) / “Xalq qəzeti” qəz., Bakı, 2007, 8 avqust.
2. Ferit Mehmet. Türkdilli dövlətlər çərçivəsində inteqrasiyanın əsas istiqamətləri / <http://www.turansam.org/makale.php?id=1421>
3. Məmmədov N.İ. Müstəqil Azərbaycanın 25 ili səfirlərin gözü ilə/məqalələr toplusu / Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin nəşri, 2016, 645 s.
4. Aslanova R.N. İnteqrasiya və biz / “Azərbaycan qəzeti” qəz., Bakı, 2009, 13 fevral.
5. Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətləri. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. http://mfa.gov.az/files/file/Azerbaijan_Qazaxistan_munasibetleri%20.pdf
6. Joint Statement by the President of the Republic of Kazakhstan and Republic of Azerbaijan. http://kazakhstan.newscity.info/docs/sistemsn/dok_oeyguz.htm
7. İlham Əliyev Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının I Zirvə Toplantısında iştirak etmişdir. <http://www.president.az/articles/3358>
8. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. <http://www.mfa.gov.az/content/948>
9. Türk Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının IV Zirvə görüşü (Bodrum, 5 iyun 2014-cü il). <http://www.turklib.az/z6.html>

РОЛЬ ОФИЦИАЛЬНЫХ ВИЗИТОВ В УКРЕПЛЕНИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ КАЗАХСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА В 2003-2015 ГГ.

В.А.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли официальных визитов реализации интеграционных процессов отношений между Казахстаном и Азербайджаном. Автор, глядя на современную историю и на взаимодействия в развитии этих отношениях рассказывает о важности официальных визитов.

Ключевые слова: Казахстан, Азербайджан, Нурсултан Назарбаев, Ильхам Алиев, политическая интеграция, официальные визиты

THE ROLE OF OFFICIAL VISITS IN THE STRENGTHENING OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN (2003-2015 YEARS)

V.A.NABIYEV

SUMMARY

The article is devoted to integration processes in the political relations between Kazakhstan and Azerbaijan and the role of official visits in their realization. Having a glance at the modern history of cooperation in the development of these relations, the author marks the importance of official visits.

Key words: Kazakhstan, Azerbaijan, Nursultan Nazarbayev, Ilham Aliyev, political integration, official visits

UOT 94 (479.24)**AZƏRBAYCAN-AVROPA İTTİFAQI ƏMƏKDAŞLIĞININ
ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ: AVROPA QONŞULUQ SİYASƏTİ**

A.M.ƏLİYEVƏ
Bakı Slavyan Universiteti
aygun.ibrahimova@yahoo.com

Prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlişinin ilk illərində Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. 2003-cü ildə qəbul edilmiş Avropa Qonşuluq Siyasətinə Azərbaycan 2004-cü ildə qoşulmuş və bu proqram çərçivəsində özünün bir çox iqtisadi, siyasi, hüquqi və inzibati islahatlarını həyata keçirmək imkanı qazanaraq, Aİ-nin texniki-maliyyə dəstəyini almışdır. Aİ ilə əlaqələrdə daha yüksək səviyyəli siyasi və iqtisadi inteqrasiya vəd edən AQS ona daxil olan ölkələr üçün tərəfdaşlığın gələcək inkişafı baxımından yeni bir mərhələ olmuşdur. Məqalədə Azərbaycan-Avropa İttifaqı münasibətləri və Azərbaycanın bu qurumun proqramlarında iştirakı nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa İttifaqı, Avropa İttifaqının proqramları, Avropa Qonşuluq siyasəti

Hazırda Azərbaycanın daxili və xarici siyasət kursu region dövlətləri üçün nümunədir. Ölkə bütün sahələr üzrə davamlı inkişaf edir, beynəlxalq aləmdə onun nüfuzu durmadan artır. Xarici siyasətin prioritet istiqamətlərində əldə edilən uğurlar ümumiyyətlə, daha dinamik diplomatik fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Həmin kontekstdə xarici siyasətin prioritetlərini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməyə ehtiyac yaranır. Çünki sürətlə dəyişən geosiyasi mühitdə çevik adaptasiya qabiliyyətinə malik diplomatiya milli maraqları təmin etmək işində mühüm rol oynayır.

Bütövlükdə Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri məlumdur. Burada ikitərəfli əlaqələrə böyük diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik fəaliyyəti gücləndirməyə də çox əhəmiyyət verilir. Lakin müasir mərhələdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli xarici siyasətin əsas vəzifəsi hesab olunur.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan dövləti ölkədə islahatların həyata keçirilməsi və dünya inteqrasiya proseslərinə daha sıx cəlb olunması istiqamətində mühüm beynəlxalq və regional təşkilatlarla çoxtərəfli əlaqələr yaratmışdır.

Xarici siyasətin prioritetləri sırasında beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq, enerji layihələrinin hazırlanması və

reallaşması, iki qitə arasında nəqliyyat dəhlizi funksiyasını yerinə yetirmək kimi istiqamətlər vacib yer tutur. Azərbaycan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla - Avropa İttifaqı (Aİ), Avropa Şurası (AŞ), o cümlədən Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) ilə sıx əməkdaşlıq edir. Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan artıq Qərb dünyasının, xüsusilə Avropa sivilizasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Azərbaycan bu sahələr üzrə sistemli proqramlar həyata keçirən yeganə Qafqaz ölkəsidir.

Bildiyimiz kimi, müasir beynəlxalq münasibətlərin inteqrasiya proseslərində ən irəli getmiş inteqrasiya bloku Aİ sayılır və iqtisadi cəhətdən dünya nəhənglərindən biri olan bu ittifaqla sıx əlaqələr qurulması post-sovet məkanına daxil olan ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir.

27 dövləti birləşdirən dövlətüstü və eyni zamanda dövlətlərarası iqtisadi və siyasi təşkilat olan Aİ-nin əsası 1951-ci il aprelin 18-də Avropa Kömür və Polad Birliyini təsis edən müqavilənin imzalanması ilə qoyulmuşdur. Müqavilə Avropanın altı dövləti – Fransa, Almaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq tərəfindən imzalanmışdır. Belə bir qurumun yaradılması təklifi 1950-ci il mayın 9-da Fransanın o zamankı xarici işlər naziri Robert Şuman tərəfindən irəli sürülmüş, ondan bir qədər əvvəl isə Fransanın Milli Planlaşdırma İnstitutunun başçısı Jan Monne tərəfindən söylənilmişdir [7].

1957-ci il martın 25-də Romada imzalanmış müqaviləyə əsasən Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyi və Avropa İqtisadi Birliyi təsis edilmişdir. 1965-ci ildə Brüsseldə yuxarıda adları çəkilən qurumların vahid orqanları yaradılmaqla bu üç təşkilat Avropa İqtisadi Birliyi adı altında birləşdirilmişdir [1,482].

1979-cu il martın 13-də valyuta dəyişmə mexanizmlərini ümumiləşdirmək məqsədilə Avropa Valyuta Sistemi təsis edildi. 1985-ci ildə Dövlət və hökumət başçılarının Milan sammitindən sonra Vahid Avropa Aktının imzalanması inteqrasiya proseslərini sürətləndirdi və 1993-cü ilə kimi vahid daxili bazar yaratmaq, eləcə də siyasi əməkdaşlığa doğru irəliləmək məqsədi qarşıya qoyuldu.

1992-ci il fevralın 7-də Hollandiyanın Maastrixt şəhərində Avropanın 12 dövlət başçısı tərəfindən Aİ-nin yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilədə Roma müqaviləsinin müddəalarına bir sıra düzəlişlər olundu və bu sənəd 1993-cü il noyabrın 1-dən qüvvəyə mindi. Müqaviləyə Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqının yaradılması, eləcə də bu qurum çərçivəsində vahid valyutaya keçmə prosesinə dair bir sıra maddələr daxil edildi. Həmin vaxtdan Avropa Birliyi Avropa İttifaqı adlanmağa başlandı [1, 483].

2004-cü il may ayının 1-də Kipr, Malta, Polşa, Çex Respublikası, Slovakiya, Sloveniya, Macarıstan, Latviya, Litva və Estoniya, 2007-ci il yanvarın 1-də isə Bolqarıstan və Rumıniya İttifaqa üzv qəbul edildilər. Beləliklə, Aİ-nin genişlənməsi nəticəsində təşkilatın üzvlərinin sayı 27-yə çatdı. 2016-cı ildə İngiltərənin ittifaqdan çıxması nəticəsində üzvlərin sayı 26-ya enmiş oldu.

1993-cü ildən Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətində Avropaya inteqrasiya prioritet istiqamətə çevrilmiş və bu kontekstdə beynəlxalq təşkilat kimi Avropa İttifaqı ilə fəal əməkdaşlığa başlanmışdır. Avropa və Asiyanın kəsişmə nöqtəsində yerləşən Azərbaycanın strateji mövqeyi Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin də eyni zamanda, ölkəmizlə siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək marağını daha da artırmışdır [2,55].

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Aİ ilə münasibətlərdə maraqlı olduğunu bəyan etmiş və bu qurumla müxtəlif sahələrdə əlaqələr qurmağa başlamışdır. Azərbaycanın Aİ ilə münasibətlərinin perspektivləri bir neçə daxili və xarici faktorlardan asılıdır. Daxili faktorlar Aİ-nin standartlarına çatmaq üçün Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial, mənəvi həyatında islahatların davam etdirilməsi, inkişaf etmiş qərb ölkələrinin qoşulduğu qloballaşmanın tələblərinə əməl olunması, açıq qapı siyasəti yürüdülməsi, daxili bazarın, istehsal və xidmətin tam liberallaşdırılması, ölkənin demokratik transformasiyasının başa çatdırılmasından və s. ibarətdir.

Xarici faktorlar sırasına Cənubi Qafqazda mövcud olan münaqişələrin aradan qaldırılması, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli, bölgə ölkələri arasında vahid əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya mühitinin yaradılması, hər üç ölkədə vahid normaya salınmış qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinin formalaşdırılması, beynəlxalq inteqrasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə vahid hərbi komandanlıq, vahid pul sisteminin tətbiqi, açıq sərhəd, mal, işçi və digər əmək resurslarının sərbəst hərəkətinə imkan verən gömrük birliyi yaradılması üçün bir sıra suveren hüquqlardan imtina edilməsi və s. şərtlər daxildir [3].

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bu qurumla əlaqələrimiz daha da genişlənmiş, ilk vaxtlar münasibətlərimiz yalnız humanitar və iqtisadi xarakter daşısa da, bundan sonra siyasi əlaqələr də inkişaf etməyə başlamışdır. Hal-hazırda Aİ ilə qarşılıqlı əlaqələrimiz Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyev tərəfindən də uğurla həyata keçirilir.

Məhz prezident İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlişinin ilk illərində Azərbaycan-Aİ münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Belə ki, bu illərdə ölkəmiz ittifaqın bir sıra mühüm proqramlarına qoşulmuş, və bu proqramlar içərisində diqqəti xüsusilə çəkən “Avropa Qonşuluq siyasəti” olmuşdur.

Avropa Komissiyası 2004-cü il mayın 12-də Cənubi Qafqaz ölkələrini özünün 2003-cü ildə qəbul edilmiş “Avropa Qonşuluq siyasəti”nə daxil etməyi Avropa Parlamentinə təklif etmiş və Antonius de Vries mayın 27-də keçirilmiş mətbuat konfransında bu sənədin hazırlanması zamanı əsas diqqətin ölkələrdəki demokratiyanın hansı səviyyədə olmasına yönəldiyini bildirmişdir [4].

“Avropa Qonşuluq siyasəti” aşağıdakı sahələrdə Aİ-nin şərq qonşuları ilə daha intensiv əməkdaşlığı təklif edir:

- Aİ-nin söykəndiyi insan hüquqlarına hörmət, demokratiya və hüquqi dövlət kimi əsas dəyərlərə əməl edilməsi;

- Siyasi dialoq, birgə xarici və təhlükəsizlik siyasətində böhranlar üzrə tədbirlərdə və münaqişələrdə qarşı fəaliyyətdə iştirak imkanları;
- İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, ölkə qanunvericiliyinin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması.

“Avropa Qonşuluq siyasəti” ticarət münasibətlərinin daha da intensivləşdirilməsini və qonşu ölkələrin Aİ bazarına çıxış imkanlarının artırılmasını da nəzərdə tutur:

- Ədliyyə, daxili işlər sahəsi dövlət institutlarının təkmilləşdirilməsi, onların səmərəliliyi və şəffaflığı;
- Energetika, nəqliyyat, ətraf mühitin mühafizəsi, təhsil və elm.
Azərbaycan üçün yaratdığı imkanlar isə aşağıdakılardır:
- Siyasi, iqtisadi və inzibati islahatların səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və birgə dəyərlərə hörmət edilməsində konkret irəliləyişlərə nail olunması müqabilində Aİ-nin daxili bazarında müəyyən paya sahib olmaq imkanı;
- Paralel olaraq vətəndaşların, əmtəənin, xidmətlərin və kapitalın sərbəst dövriyyəsini təmin etmək məqsədilə gələcək inteqrasiya və liberalizasiya prosesləri;
- Aİ ölkələri ilə daha səmərəli siyasi dialoq və əməkdaşlıq, güzəştli ticarət əlaqələri və açıq bazar, miqrasiya, narkotik və mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq, sərmayə qoyuluşunun təşkili imkanları, yeni maliyyə mənbələri, Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlüyün dəstəklənməsi və s.

Avropa Komissiyasının Cənubi Qafqaz ölkələrinin də “Avropa Qonşuluq siyasəti”nə cəlb olunması tövsiyyəsi 2004-cü il 17-18 iyun tarixlərində Aİ dövlət və hökumət başçıları şurasının Brüsseldə keçirilmiş toplantısında təsdiq olunmuşdur. Azərbaycanın bu proqrama cəlb olunması məqsədilə prezident İ.Əliyev mayın 18-də Brüsseldə işgüzar səfərdə olmuş və Avropa Komissiyasının sədri Romano Prodi və genişlənmə üzrə üzvü Günter Verhogenlə görüşmüşdür. Görüş zamanı Azərbaycan-Avropa Komissiyası əməkdaşlığı və onun perspektivləri müzakirə olunmuşdur. Avropa Komissiyasının sədrinin müavini və Avropa Parlamenti ilə əlaqələr üzrə xanım Loyola de Plasio ilə görüş zamanı isə əsas müzakirə obyektı TRASEKA proqramı, Xəzərin enerji ehtiyatlarına dair imzalanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi, “Şahdəniz” yatağından çıxarılacaq qazın Avropaya nəqli məsələsi olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.Əliyev həmçinin Avropa İttifaqı Şurasının Baş katibi ilə də görüşmüş, görüşdən əvvəl Avropa İttifaqına yeni 10 ölkənin qoşulmasını nəzərdə tutan “Aİ ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq protokolu”nun imzalanma mərasimi keçirilmişdir. Azərbaycan tərəfindən müqaviləni Aİ yanında nümayəndəliyimizin başçısı A.Məmmədov imzalamışdır [5].

Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında Sazişin 43-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyin uyğunlaşdırılması sahəsində

üzərinə götürdüyü öhdəliyinin icra edilməsi məqsədilə Avropa İttifaqının hüquq ekspertlərinin dəstəyi ilə “Azərbaycan qanunvericiliyinin Aİ-nin qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması üzrə 2010-2012-ci illər üçün Tədbirlər Planı” hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının 23 oktyabr 2009-cu ildə keçirilmiş 3-cü iclasında təsdiq edilmişdir [3].

Həmçinin, AQS tərəfdaş ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası, üçün mədəni, təhsil və ətraf mühit kimi sahələr üzrə əlaqələri təşviq edən müəyyən Aİ proqramlarında daha çox iştirak və texniki yardım imkanları təqdim etmişdir. Bu kontekstdə, xüsusilə Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti (AQTA) çərçivəsində Tvinning, Texniki yardım və Məlumat mübadiləsi (TAİEX), Büdcəyə dəstək, Tempus, Erasmus Mundus kimi proqramlar qeyd oluna bilər.

AQS-in mərkəzi elementi isə Avropa İttifaqı ilə hər bir tərəfdaş ölkə arasında razılaşdırılmış və ölkə üzrə bir sıra qısa və orta müddətli prioritetlərin əks olunduğu Fəaliyyət Planlarıdır. AQS Strategiya Sənədinə əsasən, Aİ-nin tərəfdaş ölkələrlə münasibətlərini yaxın gələcək üçün tənzimləyən əsas sənəd Fəaliyyət Planları hesab olunur. 3-5 illik müddət üçün nəzərdə tutulan bu sənədlər hər bir ölkənin ehtiyac və imkanları, o cümlədən qarşılıqlı dəyər və maraqlar nəzərə alınaraq hazırlanmışdır [3].

Azərbaycan Respublikası da bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin həlli istiqamətində ardıcıl addımlar atmaqla öz mövqeyini ifadə etmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci il iyunun 1-də “Azərbaycan Respublikasının Avropaya inteqrasiyası üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında” imzaladığı sərəncamda Azərbaycan ilə Aİ arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, İttifaqın Azərbaycan üzrə Fəaliyyət Planının hazırlanması və həyata keçirilməsi üzrə səmərəli, əlaqələndirilmiş işin təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır [1,498].

Aİ-nin 2004-cü ildən həyata keçirdiyi “Avropa Qonşuluq siyasəti” proqramının aparıcı qollarından birini məhz respublikamızla birgə iqtisadi layihələrin reallaşdırılması təşkil edir. Proqramın uğurla icra olunması üçün Aİ tərəfindən 225 milyon avro məbləğində vəsait ayrılmışdır [6].

Azərbaycan Respublikası - Avropa İttifaqı Fəaliyyət Planı 14 noyabr 2006-cı ilin tarixində Brüsseldə AR-Aİ Əməkdaşlıq Şurasının iclası zamanı qəbul edilmişdir. Beləliklə, daha əvvəl TƏS ilə tənzimlənən AR-Aİ münasibətlərinin gələcək inkişafının istiqamətləri AQS çərçivəsində AR-Aİ Fəaliyyət Planı ilə müəyyən olunmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Aİ dünya siyasətində xüsusi çəkisi olan təşkilatlardan biridir və bu qurumla qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı dövlətimizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Aİ-nin Azərbaycanın ticarət sahəsində ən böyük tərəfdaşlarından biri olduğunu nəzərə alsaq, “Avropa Qonşuluq Siyasəti” adlı proqram bu istiqamətdə Azərbaycan üçün yeni imkanlar açır və ölkəmiz əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyindən bu proq-

ramdan daha çox yararlanmağa səy göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 751 s.
2. Heydər Əliyev və Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2005, 133 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi // www.mfa.gov.az
4. 525-ci qəzet, 2004, 28 may
5. Xalq qəzeti, 2004, 19 may
6. Azərbaycan qəzeti, 2009, 3 may
7. European Union // www.europa.eu

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: ЕВРОПЕЙСКАЯ ПОЛИТИКА СОСЕДСТВА

А.М.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В первые годы правительства президента Ильхама Алиева отношение между Азербайджаном и Европейским Союзом перешли на новый уровень. В 2004-ом году Азербайджан присоединился к Европейской Политике Соседства, который был принят в 2003-м году. В рамках этой программы Азербайджан получил много шансов реализовать экономические, политические, юридические и административные реформы с поддержкой Европейского Союза по технике-финансам. Обещая, в отношениях с Европейским Союзом более высококачественной политической и экономической интеграции членам Европейского Политического Соседства стало новым уровнем развития стран в будущем. В этой статье упоминается отношения Азербайджана с Европейским Союзом и его участие в программах этой организации.

Ключевые слова: Азербайджан, Европейский союз, программы Европейского союза, Европейская Политика Соседства

THE MAIN DIRECTIONS OF AZERBAIJAN-EUROPEAN UNION COOPERATION: EUROPEAN NEIGHBORHOOD POLICY

A.M.ALIYEVA

SUMMARY

The first years of management of President Ilham Aliyev opened up a new stage in cooperation between Azerbaijan and European Union. In 2004 Azerbaijan joined European Neighborhood policy which was accepted in 2003, and meanwhile, got a chance to realize many economical, political, legal and administrative reforms with the financial-technical support of EU. European Neighborhood policy was a new stage to member countries as a new development step of counterparty sphere promising more high level policy and economical integration. The article reviews Azerbaijan-EU relations and participation of Azerbaijan in the Organization's programs.

Key words: Azerbaijan, The European Union, the programs of the European Union, European Neighborhood Policy

JURNALİSTİKA

UOT 093

Y.V.ÇƏMƏNZƏMİNLİNİN “AÇIQ SÖZ”Ə
KİYEVDƏN MƏKTUBLARI

R.Ə.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ruxsara1983@gmail.com

Məqalədə Y.V.Çəmənşəminlinin “Açıq söz”ə Kiyevdən göndərdiyi məqalələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır və xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizəsi tarixinə yazılan sənədlər kimi də maraq doğurur. Bu məqalələrdə siyasi fikir aydınlığı, təhlil mükəmməliyi, mövcud hadisələrə istinad və həyatilik, mühakimə sərrastlığı özünü açıq-aydın göstərməkdədir.

Açar sözlər: qəzet, məqalə, publisistika, məktub, ədəbiyyat, “Açıq söz”, Çəmənşəminli, millət, həmrəylik, muxtariyyət, azadlıq

“Açıq söz”qəzeti redaksiyası ilə ardıcıl yaradıcılıq əlaqəsi saxlayan müəlliflərdən biri də Y.V.Çəmənşəminli idi. Bədii nəsr əsərləri, xüsusən də hekayələri ilə tanınan yazıçı Y.V.Çəmənşəminli dövrün ictimai-siyasi məsələləri, ədəbi-mədəni həyat haqqında düşüncələrini “Açıq söz” qəzetinin səhifələrində əks etdirir, Azərbaycanın taleyüklü problemlərinin təhlili və müzakirəsini vacib bilirdi. Onun “Açıq söz” qəzetində nəşr etdirdiyi “Kiyevdə millətlər şurası” (2, 23, 26 noyabr 1917-ci il, N 612, 613), “İki aləm” (2, 28 noyabr 1917-ci il, N615), “Kiyevdə “Müsavat” şöbəsi” (2, 1 dekabr 1917-ci il, N 618), “Zəruri məsələlər” (2, 19 dekabr 1917-ci il, N632), “Ukrayna müsəlmanlarının nəzər diqqətinə” (2, 24 dekabr 1917-ci il, N636) məqalələri və “Azərbaycan muxtariyyəti” adlı kitabçası deyilənlərə sübutdur. Adı çəkilən kitabça 1918-ci ildə Bakıda “Açıq söz” mətbəəsində çap olunub. Onun “Aylın, toplaşın”adlı müqəddiməsi “Açıq söz”ün 20 noyabr 1917-ci il tarixli 610-cu sayında ayrıca məqalə kimi dərc edilib. Y.V.Çəmənşəminlinin “Açıq söz” qəzetində dərc etdirdiyi məqalələr sırasında “Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi” (2, 15, 18, 20 aprel 1916-cı il, N160, 162, 164) adlı yazısı da ayrıca diqqət tələb edir. Bu məqalələrdə milli müstəqillik, insanın haqq və hüquqlarının qorunması problemlərinin əsas götürülməsini vurğulayan professor A.Bayramoğlu Y.V.Çəmənşəminlinin “Müstəqilliyimizi istəyiriksə...” (1) adlı məqalələr toplusuna “İstiqlal yollarında” adlı ön sözdə haqlı olaraq yazır: “Ötən əsrin

ortalarından başlayan milli-mənəvi oyanma prosesi ümummilli xarakter kəsb etməklə, milli özünüdərk səviyyəsinə çatdı. İctimai-siyasi hadisələrin inkişafı ilə əlaqədar xalqların oyanaraq öz “hüququ üstə ədavətə çıxması” (Ə.Sabir) gücləndi. Hər bir xalq milli mənəfi naminə digərindən qabağa düşməyə can atırdı. Bu məsələlərdə əsas ağırlıq tərəqqipərvər ziyalılarımızın üzərinə düşürdü. Ziyalılarımız isə çıxış yolunu xalqın savadlandırılmasında və balalarımızın milli ruhda tərbiyə edilib böyüdülməsində görürdülər. Çünki elm və tərəqqi zamanında elmsiz qalan xalq inkişaf etmiş digər millətin tapdığı altında qalmağa məhkum olduğu kimi, milli ruhda, xalqına və vətəninə məhəbbət ruhunda yetişməyən vətəndaşdan, yüksək ixtisaslı mütəxəssis olsa belə, öz eli, yurdu üçün xeyir ummaq əbəsdir. Bütün bu həqiqətləri dərk edib, ümummilli mənəfi naminə əlindən gələni əsirgəməyən vətənpərvər ziyalılarımızdan biri ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə Yusif Vəzir Cəmənəmli kimi tanınan Yusif Vəzirov idi. Yusif Vəzirov fikrincə, geriliyimizin başlıca səbəbləri xalqın, xüsusən qadınlarımızın savadsızlığı və köləliyi, milli təhsil programımızın və sistemimizin yoxluğu, öz tarixi keçmişimizdən və mənəvi-etik dəyərlərimizdən bixəbər qalmağımızdır” (1, 5; 3).

Y.V.Çəmənəmliyə həmin məqalələrinin müasir müstəqillik işığında təhlili və ictimai-mənəvi ehtiyaclarımız baxımından öyrənilməsi bir daha sübut edir ki, biz milli publisistikamıza, o cümlədən “Açıq söz” qəzetində dərc edilən publisistik irsimizə mühüm dəyər verməliyik. Qəzetin ümumi yaradıcılıq konsepsiyası və ictimai-siyasi mövqeyindən çıxış edən Y.V.Çəmənəmli dövrün milli azadlıq, dövlət suverenliyi, ümumxalq maarifçiliyi, qadınların hüququ və bu kimi çoxsaylı problemlərinə aydınlıq gətirir, ölkəsi və xalqın sivil dünyanın tərkib hissəsi olaraq tanınmasını vacib bilirdi. Elə buna görədir ki, “Açıq söz” qəzeti redaksiyasına Kiyevdən məktub göndərən Y.V.Çəmənəmli “Kiyevdə millətlər Şurası”nda “Azərbaycan türkləri tərəfindən millət vəkili”nin olmasını tənqid edir, şurada qoyulan məsələlərin taleyüklü olduğunu nəzərə çatdırırdı. O yazırdı: “Şuraya bir neçə millətlərin nümayəndələri qeyd olan kimi Azərbaycan türklərininki də olunmuşdu. Lakin türk nümayəndələrinə imdiyə kimi Qafqasiyadan etibarnamə göndərilməyibdir. Millətlər şurası yenidən Rusiyanın cəmi millətlərinə kağız göndərərək oktyabrın iyirmi dördündə bir neçə vacib məsələlərin həlli üçün iclaslar başlanmasını xəbər vermişdisə, bizim Azərbaycana yenə kar eyləmədi. İclaslara cəmi millətlər gəlib çıxdı, hətta başqırdlar belə laqeyd qalmadılar. Xülasə, iclaslarda bu sətirləri yazandan başqa Azərbaycan türkləri tərəfindən vəkil yox idi. Millətlər şurasının oktyabr iclasları bir neçə gün çəkdi. Müzakirəyə qoyulan məsələlərin ümdələri bunlar idi: Ümumi məclisi-müəssisən, məhəlli məclisi-müəssisən, milli qoşun və mərkəzi təşkilat, millətlər konqresi, sülh məsələsi və qeyrə” (1, 10). Digər “Açıq söz”çülər kimi Y.V.Çəmənəmli də məqalələrində xalqın birlik və bərabərlik tələblərini ifadə edir, Rusiya İmperiyasında yaşayan millətlərin hüquqlarının qorunmasını tələb edirdi. Ukraynanın Kiyev şəhərində tələbələr həyatı yaşayan və buradakı inqilabi ruhlu gənclər və təşkilatlarla yaxından əlaqə saxlayan Y.V.Çəmən-

zəminli müsəlmanların milli müqəddəratını düşünür, onların ümumi məclisi-müəssisən yaratması üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Həmin müsəlman təşkilatının işində fəallıq göstərən Y.V.Çəmənzəminlinin “Açıq söz” qəzetinə göndərdiyi məktub-məqalələr bu baxımdan diqqətəlayiq tarix faktlarıdır. Çar Rusiyasında inqilabi yolla islahatlar – reformalar aparılmasını tələb edən qüvvələrin fəaliyyətini yaxından izləyən Y.V.Çəmənzəminli ölkədəki siyasi fikir mənzərəsinə aydınlıq gətirir, “Rusiyada cəmi millətlər şurasının federasiyon” yaratması məsələsinin gündəmdə olduğuna diqqət yetirməyi vacib bilirdi. Dövrün siyasi mənzərəsində düzgün yararlanmağı və vəziyyətdən uğurla çıxmağı məqsəd bilən görkəmli yazıçı-publisit yazırdı: “Bizim nümayəndələrimiz məclisi-müəssisana getməzdən qabaq bu barədə qəti bir qərar çıxarsalar, daha da gözəl olar. Çünki məclis bizə muxtariyyət yolu göstərməsə etiraz etməkdən başqa bir şey qalmır. Biz canlı və qüvvətli bir millət olduğumuz üçün səsimizə gərək qulaq assınlar. Zaman öylədir ki, ancaq inqilab tərifi ilə məsələlər həll olunur. Rüksət və izinə ümid bağlanar isə işlər naməcməl qalar. Haqqımız tələb olunmalı, verməsələr zorla alınmalıdır. Əmin olmalıyıq ki, hal-hazırda hörmət zor ilə alanların tərəfindədir. Gələcəkdə də böylə olacaq, həmişə də böylə olmuşdur. Müxtəsərcəsi, məclisi-müəssisana getməliyik. Orada qeyri millətlər ilə ittifaq bağlayıb haqqımızı istəməliyik. İstədiyimizə çatmasaq məclisi-müəssisani boşlayıb, öz yuvamızı özümüz tikməliyik” (1, 11).

Göründüyü kimi, məqalədə məsələnin həllini “zəmanənin öhdəsinə” buraxanlardan fərqli olaraq Y.V.Çəmənzəminli “qəti bir qərar” çıxarmaq, habelə “öz yuvamızı özümüz tikməliyik” fikrini söyləməklə milli istiqlal yolunu tutur, çarizm müstəmləkəçiliyindən qurtuluşa hazırlaşmağa çağırırdı. Y.V.Çəmənzəminli dövrün ictimai-siyasi səciyyəsinə olduğu kimi şərhə üstünlük verir, mövcud zamanın inqilabi ruhundan xalq, vətən və dövlət naminə faydalanmağı düzgün yol hesab edirdi. Bu məfkurəni izlədiyinə görədir ki, o Kiyevdən göndərdiyi məktub – məqalələrdə Ukraynanın siyasi mübarizə yolunu örnək seçir, oradakı Rada tipində təşkilat yaratmağın, yəni “məhəlli məclisi-müəssisən” formalaşdırmağın zəruri olduğunu bildirir, hətta milli hərbi təşkilatın yaradılması ideyasını da geniş ictimai müzakirəyə çıxarırdı. Milli qoşun yaradılması ideyası və arzusunu ifadə edən Y.V.Çəmənzəminli Ukraynanın təcrübəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun sayır, “məhəlli məclisi-müəssisən”ın bu yolda fəaliyyət göstərməsini vacib vəzifələrdən sayaraq deyirdi: “Ukrayna Radası millətlərə federasion fikrində rəhbərlik etdikdə bu fikrin amili milli-hərbi təşkilatları unutmur. Milli məsələləri həll edən qərarları qüvvədən fələ çıxaran millətlər şurası kimi, bir hərbi komitə də yapmaq ehtiyacı da var. Bu komitə Kiyevdə olub, millətlər qoşunlarına yol göstərmək fikrində gərək olsun. Bu görməli fikri əmələ gətirmək üçün millətlər şurası bu qərarı çıxardı ki, Ukrayna əsgəri qüvvəsi Kiyevdə olan qeyri-milli və hürü təşkilatlar iştirakı ilə bir hərbi qurultay çağırınsın. Bu qurultaya vaxtında milli və hərbi cəmiyyətlərdən vəkillər göndərməlidir. Ümidimiz budur ki, bu qurultay çağırılanadək biz Azərbaycan türklərinin də milli qoşunu olar və hərbi nümayəndələrimiz bu qurultayda

iştirak edərlər” (1, 12-13).

Dövrün digər ziyalıları kimi Y.V.Çəmən-zəminli də publisistikasında milli məsələyə mühüm diqqət yetirir, millətlərin birlik, bərabərlik, azadlıq arzularını əks etdirən məqalələri ilə həlli vacib problemlərin gündəmdə saxlanmasına çalışırdı. Xüsusilə 1917-ci ildə dövrü mətbuatın digər nümunələrində də geniş əks etdirilən və təhlil predmetinə çevrilən “millətlər konqresi”, milli muxtariyyət, məclisi-müəssisən məsələsinə həssaslıqla yanaşan Y.V.Çəmən-zəminli çar Rusiyası daxilində yaşayan millətlərin “möhkəm bir ittifaq yapmaq üçün mərkəzi idarə lazımdır” fikrini müdafiə edirdi. O, millətlərin nümayəndə heyətinin bir yerə toplaşaraq konqres, yaxud qurultay yolu ilə “fikirləri ikmal” etməsini düzgün hesab sayır, bununla da milli muxtariyyətin və təşkilatların qarşısına çıxan problemlərin aradan qaldırılmasının mümkün olduğunu deyirdi. Y.V.Çəmən-zəminli çarizmin hakimiyyət idarələrindəki intizam-sızlığı yaxından müşahidə edir, xüsusən rus qoşunundakı pərakəndəlik və özbaşınalığa diqqət yönəldir və yaranan xaosun Rusiya millətləri üçün dözülməz olduğunu bildirirdi. O, vəziyyətin gərginliyini nəzərə alaraq millətlər konqresi tərəfindən müxtəlif rəsmi idarələrə və hərbi təşkilatlara göndərilən bəyanatın əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirir, millətlərin haqq və hüquqlarının qorunmasını günün vacib məsələsi sayırdı. Bəyanatın mətnini olduğu kimi “Açıq söz” qəzetində nəşr etdirən mərkəzi hakimiyyətin idarəçilik prinsiplərinin zəiflədiyinə işarə vuraraq yazırdı: “Şurada millət vəkilləri rus qoşunundan çəkdikləri əzabları bir-bəbir nəql etdilər. Məlum oldu ki, milli qoşunlardan başqa heç kəsə ümid yoxdur. Onun üçün Ukrayna hərbi komitəsinə; Kazanda müsəlman hərbi şurasına; Balk şəhərində on ikinci ordunun milli polkuna; Revelde hərbi komitəsinə; Bəndan şəhərində latış nişançısı alayının icra komitəsinə millətlər şurası adından bu məzmununda rəsmi kağızlar göndərildi: “Əyalətlər haqqında oxunan məruzələrdən məlum oldu ki, rus qoşunlarının bəzi hissələrinin pis hərəkətlərinə daha tab gətirmək mümkün deyil. Bu barədə dəfələrlə müvəqqəti hökumətə və baş komandanlaramüraciət edilmişsə də, nəzər diqqətə alınmamışdır. Əyalətlərdə xalqı mühafizə etmək üçün qoşun yox, hökumət adamları iş görmürlər. Buna görə də bəzi qoşun bölüklərinin nizam-sızlığı aləmi xaraba qoyur. Latışlar Qafqaz müsəlmanlarına və qeyrilərinə cəbri-cəfa edirlər; camaatı yerlərindən qovub, aclıq bəlasına düşür edirlər. İranın qərb-şimal tərəfində şəhərlər müntəzəm bir halda talan olunub, yandırılır, latviya və estonlarda kənd əhalisinin evi, taxıl və otu da tutulur. Millətlər şurası Rusiyanın ətraf xalqlarının nicatını ancaq milli qoşunda və milli əsgəri təşkilatlarda görüb, təvəqqe edilir ki, millətlər qoşunları camaatı öz himayəsi altına alsın” (1, 13-14). Y.V.Çəmən-zəminli onu da ayrıca vurğulayırdı ki, millətlər Şurasının qəbul etdiyi bəyanatın surəti müraciət şəklində xüsusi olaraq İngiltərə, Fransa, Yaponiya, İtaliya, Şimali Amerika cümhuriyyəti səfirlərinə, şimal və Qafqaz cümhuriyyətlərinin baş komandalarına göndərildi.

Y.V.Çəmən-zəminlinin “Açıq söz” qəzetində dərc olunan məqalələrindən biri “İki aləm” (2, 28 noyabr 1917, N615) adlanır. Burada müəllif Ukrayna və

Azərbaycandakı ictimai-siyasi aləmi müqayisəli təhlil edir, artıq cümhuriyyəti elan etmiş Ukraynanın mütərəqqi həyatını nümunə göstərir. Y.V.Çəmən-zəminli böyük kədər hissi ilə Azərbaycanın taleyinə bağlı məsələləri işıqlandırır, Ukraynadan fərqli olaraq öz ölkəsində vətəndaş həmrəyliyinə olmadığını, fikir və məqsəd aydınlığını müəyyənləşdirir. Azadlıq və müstəqillik yolunda fikir və məqsəd birliyi ilə çalışan Ukraynadan ibrət götürməyi və vahid milli mövqedə dayanaraq şəxsi maraqları ictimai məqsəd və vəzifələrə tabe tutmağı tövsiyə edir. Bu istiqamətdə çalışmanın uğursuzluğunu eyni zamanda mətbuat və informasiya işinin düzgün qurulmadığında görən və tənqid edən Y.V.Çəmən-zəminli bildirirdi ki, Ukrayna cümhuriyyət elan eləyir, bizim məlumat yazır ki, drama yaxşıdır, yoxsa opera. Son məqsədin azadlıq, müstəqillik və cümhuriyyət olduğunu vurğulayan yazıçı-publisist milli birlik və vətəndaş həmrəyliyinə vacibliyini nəzərə alaraq deyirdi: “İki aləm... Ukrayna cümhuriyyət elan eləyir, bizim məlumat yazır ki, drama yaxşıdır, yoxsa opera. Ukrayna cəmi Rusiyanın idarəsini əlinə götürmək istəyir. Bizdə də “Rusiyada müsəlmanlıq” əmələ gəlib ortalığa nifaq toxumu səpir. Hərə qərəzi şəxsi üçün şəriəti oyuncaq eyləyib çəkir meydana. Ukrayna əsgəri yarağını hazırlayıb vətən düşməninə güdür, bizim camaat da biri üç manata patron alıb öz qardaşını vurub öldürür. Tahı bunu düşünməyir ki, belə hərəkətin axırı hamı üçün pis olar... İki aləm... Biri doğru yolda, o biri... yol itirmiş. Məndən inciməyin. Haqq söz haqlığında qalmalıdır...” (1, 16). Ukraynanın müasir ictimai-siyasi həyatını yaxından müşahidə edən və buradakı prosesləri Azərbaycana tanıdan Y.V.Çəmən-zəminli milli tarixi adət və ənənələri müasir gerçəkliklə vahid müstəvidə təhlil edərək bildirirdi ki, ana dilində danışmaq, kitabxanalar açmaq, milli kimliyini dərk etmək kimi məsələlər günün təxirəsalınmaz vəzifəsidir. Ukraynada olduğu kimi Azərbaycanda da dinin siyasətdən ayrı tutulmasını arzulayan Y.V.Çəmən-zəminli “xoşbəxt Ukrayna nəcib övladlara da malikdir” deyir, “qürbət şəhərdə oturub... vətənimizindən halından “ danışaraq publisistik dillə bildirirdi ki, “Bizim aləm...qəribə aləm! Ariflərinə tutmuş avamlarınadək qəribədirlər. Arif avamın dilini bilmir, avam da arifin. Bunların da hərəsi öz aralarında bir-birilərini düşünmürlər...” (1, 15). Cümhuriyyət elan edən Ukraynanın yolunu doğru bilən Y.V.Çəmən-zəminli “İki aləm” məqaləsində publisistik yaradıcılıq istedadı və jurnalist sənətkarlığının gücü ilə ukraynalıların uğurunu onların mənəvi birliyi və vətəndaş həmrəyliyində görür və yazırdı: “Hər kəs nə deyir desin, millət ayılmış, ruhu qəvi, ümidi böyük, üzləri mütfaq, sözləri doğru, əməlləri möhkəm. Bu qırıq-quruq lövhələr bir aləmi təsvir eyləyir. Bu aləmdə firqə var, məqsəd ayrılığı yoxdur. Hamının fikri Ukraynanın muxtariyyətini mühafizə eyləməkdədir. Bu aləmdə nifaqpərvərlər və intriqa yoxdur: hamı cəmi gücünü, zorunu, səy və məhəbbətini vətənə həsr eyləyib. Bu aləmdə nizam var, çünki milli qayələrinə inamları möhkəmdir. Mənəmlik, şəxsi qərəz Ukraynada yoxdur. Burada qoçubazlıq və qolu çomaqlıq yoxdur: biliksizlər biliklilərə tabedirlər. İstedadlı və cürətlilər qabağa gedir, qalanı onların dalınca” (1, 14-15). Y.V.Çəmən-zəminli “Kiyevdə “Müsa-

vat” şöbəsi” (2, 1 dekabr 1917-ci il, №618) məqaləsində yalnız mədəni fəaliyyətlə məhdudlaşmanın əleyhinə çıxır, həm də siyasi cəhətdən təşkilatlanmanın vacibliyini nəzərə çatdırırdı. 1909-cu ildə Kiyevdə türk tələbələrinin yaratdığı milli təşkilatın işinə bu mənada yüksək qiymət verən Y.V.Çəmən-zəminli onların “Zemlyaçestvo” (yerliçilik) deyil, ümummilli siyasi məsələlərlə məşğul olmasına diqqət yönəldir, xalqın və vətənin taleyüklü məsələlərini ön plana çəkirdi. Eyni məsələlər yazıçı-publisistin “Zəruri məsələlər” (2, №632) məqaləsində də təhlil predmetinə çevilir, milli qoşun yaradılması, mədəniyyət, məktəb və maarif işinin gücləndirilməsi yolu ilə milli mübarizə ruhunun yaradılması məqsəd bilinirdi. Yaranmış inqilabi vəziyyətdən, ictimai-tarixi fürsətdən istifadə etməyi vəzifə bilən Y.V.Çəmən-zəminli “zəfər muxtariyyətimizi feli bir surətdə ortalığa çıxarmaqdadır” deyir, bu yolda mətbuatın vəzifəsinə mühüm əhəmiyyət verirdi. Mövcud vəziyyəti və mətbuatın rolunu ətraflı şərh edən yazıçı-publisist deyirdi: “Mən məktəbə zidd deyiləm. Məktəb nicat yoludur. Lakin bu saatın məqsədi bu deyil. Bu saat məktəb açmaq belə balaca işdir ki, onu açdıqda qeyri millətlər qəzetlərə belə qeyd eləyirlər. Bu saat bir saatdır ki, əsrlərdə bir ələ düşər: fürsət zamanıdır. Siyasət zamanıdır. Cəmi fikir və zikrimiz gərək buna həsr olunsun. Gərək cəmi qəzetlərimiz sütunlarını hal-hazırda sərf edib, camaatımıza zəmanənin necə əlverişli olduğunu bildirsinsinlər. Gücümüzü mədəni və maarif məsələləri yolunda itirməməliyik” (1, 20).

Ümumiyyətlə, Y.V.Çəmən-zəminlinin “Açıq söz” qəzetinə Kiyevdən göndərdiyi məktublarda mahiyyətində siyasi fikir və məzmun üstünlük təşkil edir, sosial-siyasi məsələlər ön plana çəkilir və xalqın istiqlal arzuları ifadə olunurdu. O, məsələlərə sadəcə publisist və yazıçı müvqeyindən deyil, həm də vətəndaş, ictimai siyasi xadim müvqeyindən yanaşır, muxtariyyət və müstəqilliyin hüquqi yol ilə əldə edilməsinə çalışır və bunun üçün beynəlxalq təcrübəni əsas götürür, Rusiya İmperiyası ərazisində yaşayan digər millətlərin azadlıq və siyasi mübarizə haqlarını müdafiə edirdi. Y.V.Çəmən-zəminli bu mənada muxtariyyət nədir sualına cavab axtarır, onun mahiyyətini şərh edir, məhəlli muxtariyyətin mahiyyətini izah edir, Azərbaycan xalqının siyasi azadlıq, haqq və hüququnu “Açıq söz” qəzeti vasitəsilə Azərbaycan xalqına publisistik yolla çatdırırdı. Xalqın azadlıq və muxtariyyət hüquqlarını şərh edən publisist göstərirdi ki, muxtariyyət iki cür olur: məhəlli muxtariyyət və mədəni muxtariyyət. Y.V.Çəmən-zəminli muxtariyyətin mahiyyətini şərh edərkən göstərirdi ki, muxtariyyətli bir millət ölkəsinin, yəni şəhərlərinin, kəndlərinin, əkin yerlərinin, meşələrinin, mədənlərinin və qeyri-mallarının ixtiyarını öz tanıdığı millət adamlarının öhdəsinə verir. Bu adamlar da milləti dolandırır. Millətin nəyə ehtiyacı olsa, ona çarə axtarır. Millət rahat və fərağat yaşayır. Millət başında duran adamlar camaatı dürüst dolandıra bilməsələr, onda millət qeyri adamlar seçə bilər. Deməli, muxtariyyətin əsl dediyi budur ki, cəmi işlər ölkədə camaatın xahişi ilə əmələ gəlsin. Yəni güclü gücsüzə cəfa çəlkəndirməsin; xalqın malı, dövlətin, canı və namusu özgələrinin kefinə qurban olmasın (1, 26-27).

Açıq sözə göndərilən müxbir yazıları və publisistik materiallar habelə bədii əsərlər, ictimai-tarixi məzmunlu məqalələr və xəbər materialları əsaslı şəkildə təsdiq edir ki, qəzetin ümumi strategiyası xalqın azadlığı, dövlətin müstəqilliyi və hər bir vətəndaşın sərbəstliyinə xidmət edirdi. Qəzetin redaktoru və müəllifləri yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edir, söz fikir və ifadə azadlığını hər şeydən uca tutur, şəxsi mənafeylərin deyil ictimai haqq və hüquqların qorunmasını məqsəd bilirdilər. Bu mənada Y.V.Çəmənəminlinin “Açıq söz”ə Kiyevdən göndərdiyi məqalələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır və xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizəsi tarixinə yazılan sənədlər kimi də maraq doğurur. Bu məqalələrdə siyasi fikir aydınlığı, təhlil mükəmməlliyi, mövcud hadisələrə istinad və həyatilik, mühakimə sərrastlığı özünü açıq-aydın göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmənəminli Yusif Vəzir. Müstəqilliyimizi istəyiriksə... (Toplama, ərəb qrafikasından transliterasiya, tərtib, müqədimə və qeydlər Alxan Bayramoğlunundur). Bakı: Gənclik, 1994, 72 s.
2. “Açıq söz” qəz., 1915-1918-ci illər.
3. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. 2 cildə. I c. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 440 s.
4. Çəmənəminli Y.V. Bizə ciddi mətbuat çoxdan lazım idi. 15, 18, 20 aprel 1916-cı il, N160, 162, 164.

ПИСЬМА Ю.В.ЧЕМЕНЗЕМИНЛИ В «АЧИQ СӨZ» ИЗ КИЕВА

R.A.MAMEDOVA

РЕZИЮМЕ

В статье придается важное значение статьям Ю.В.Чемеземинли, адресованным в «Ачыq söz» из Киева и, которые вызывают интерес как документы, записанные в историю борьбы нашего народа за независимость. В этих статьях открыто проглядывает ясность политической мысли, совершенство анализа, ссылка на существующие события и жизненность, точность рассуждений.

Ключевые слова: газета, статья, публицистика, письмо, литература, «Ачыq söz», Чемеземинли, нация, солидарность, автономность, свобода

LETTERS OF Y.V.CHAMANZAMINLI FROM KIEV TO “ACHIG SOZ”

R.A.MAMMADOVA

SUMMARY

The paper studies important articles by Y.V.Chamanzaminli addressed to the "Achig soz" from Kiev, which raise interest as documents written in the history of our people's struggle for independence. These articles open looks through clarity of political thought, the perfection of analysis, the reference to existing events and vitality, precision argument.

Key words: newspaper, article, journalism, letter, literature, "Achig soz" Chamanzaminli, nation, solidarity, autonomy, freedom.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Məmmədova Z.T.	
Funksional leksikanın formalaşması	5
Məhərrəmova G.A.	
Aktual üzvlənmə və kontekst.....	14
Xanaliyeva A.F.	
Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin fonetik və morfoloji variantlığı.....	25
Rzayeva Ə.H.	
Müasir Azərbaycan dilində iş fellərinin struktur xüsusiyyətləri	31
Xudaverdiyeva Ş.Q.	
Linqvistikada dillərarası və dildaxili interferensiya.....	39

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Süleymanova M.V.	
XV əsr Azərbaycan poeziyasında İlahi məhəbbət	47
Hüseynova A.H.	
Şimali Azərbaycanda nəsrində bölünmüş Vətən ideyasının təşəkkülü və təkamülü (XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəlləri).....	55

TARİX

Baxışov M.Ə.	
Böyük Britaniyada Avropa İttifaqı haqqında Referendum, onun nəticələri	62
Baxşəliyev S.F.	
Osmanlı imperiyasının yaranması haqqında.....	68
Güləmirli F.B.	
Regional təhlükəsizlik problemlərinin ABŞ-Rusiya münasibətlərinə təsiri	75
Talıblı R.A.	
Avropa İttifaqı: tarixi və hüquqi təsisatının zəruriliyi.....	82
Quliyev İ.A.	
Fevral inqilabından sonra şimali Azərbaycanda ictimai hərəkatlar və siyasi partiyalar	90
Səmədov P.H.	
Azərbaycan-Türkiyə hərbi tərəfdaşlığının inteqrasiya prosesinə təsiri.....	97

Qasımova L.H. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində.....	103
Rüstəmov R.N. Qədim Azərbaycan şəhəri Urmıya ilkin sivilizasiyaların mərkəzlərindən biri kimi.....	109
Məcidova N.A. İran-Pakistan münasibətləri (1947-1979-cu illər).....	116
Babazadə N.M. Səlcuqilər zamanında İranın mədəni həyatı və ədəbiyyatı.....	123
Bayramova A.B. XVII əsrin 80-90-cı illərində Səfəvi-Venesiya münasibətləri.....	130
Məmmədova S.A. XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan SSR-in idarəçiliyində neqativ hallar	137
Əsədova X.İ. Qara dəniz regionunda əməkdaşlığın inkişaf konsepsiyası.....	145
Nəbiyev V.A. 2003-2015-ci illərdə Qsaxaxstan və Azərbaycan siyasi əlaqələrinin məhkəmlənməsində rəsmi səfərlərin rolu	152
Əliyeva A.M. Azərbaycan-Avropa İttifaqı əməkdaşlığının əsas istiqamətləri: Avropa qonşuluq siyasəti.....	158

JURNALİSTİKA

Məmmədova R.Ə. Y.V.Çəmənəminlinin “Açıq söz”ə Kiyevdən məktubları	164
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Мамедова З.Т.	
Формирование функциональной лексики	5
Магеррамова Г.А.	
Актуальное членение и контекст.....	14
Ханалыева А.Ф.	
Фонетическая и морфологическая вариативность фразеологических единиц в азербайджанском языке.....	25
Рзаева А.Г.	
Структурные особенности глаголов действия в современном азербайджанском языке	31
Худавердиева Ш.Г.	
Межъязыковая и внутриязыковая интерференция в лингвистике	39

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Сулейманова М.В.	
Божественная любовь в азербайджанской поэзии XV века.....	47
Гусейнова А.Г.	
Становление и эволюция идеи раздробленной, Родины в прозе Северного Азербайджана. (вторая половина XIX-начало XX века)	55

ИСТОРИЯ

Бахышов М.А.	
Референдум о ЕС в Великобритании, его итоги	62
Бахшалиев С.Ф.	
Об образовании Османской Империи.....	68
Гюламирли Ф.Б.	
Влияние региональных проблем взаимоотношениях США и России.....	75
Талыблы Р.А.	
Европейский союз: исторические и правовые предпосылки образования.....	82
Гулиев И.А.	
Политические партии и общественные движения в Северном Азербайджане после Февральской революции.....	90
Самедов П.Г.	
Влияние на процесс интеграции азербайджано-турецкого военного сотрудничества	97

Гасымова Л.Г.	
Отношения между Азербайджаном и Турцией в рамках Организации Черноморского Экономического Сотрудничества	103
Рустамов Р.Н.	
Древний азербайджанский город Урмия, как один из центров первоначальной цивилизации.....	109
Меджидова Н.А.	
Ирано-пакистанские отношения (1947-1979 гг.)	116
Бабазаде Н.М.	
Культурная жизнь и литература Ирана во время Сельджукской империи	123
Байрамова А.Б.	
Сефевидо-венцианские отношения в 80-90-х годах XVII века	130
Мамедова С.А.	
Негативные явления в управлении Азербайджанской ССР в 50-х годов XX века.....	137
Асадова Х.И.	
Концепция развития сотрудничества в решение Черного моря.....	145
Набиев В.А.	
Роль официальных визитов в укреплении политических отношений Казахстана и Азербайджана в 2003-2015 гг.	152
Алиева А.М.	
Основные направления сотрудничества Азербайджана и Европейского Союза: Европейская политика соседства	158

ЖУРНАЛИСТИКА

Мамедова Р.А.	
Письмо Ю.В.Чеменземинли в «Açıq söz» из Киева.....	164

CONTENTS

LINGUISTICS

Mammadova Z.T. Formation of functional vocabulary.....	5
Maharramova G.A. The actual articulation and context	14
Khanaliyeva A.F. Phonetic and morphological variability of phraseological units in the Azerbaijani language	25
Rzayeva A.H. Structural peculiarities of action verbs in the modern Azerbaijani language	31
Khudaverdiyeva Sh.G. Interlingual and intralinguistic interference in linguistics	39

LITERATURE

Suleymanova M.V. Divine love in the 15th century Azerbaijani poetry	47
Huseynova A.H. Formation and evolution of the idea of separated motherland in the northern Azerbaijani prose (Second half of the 19 th and early 20 th century)	55

HISTORY

Bakhishov M.A. Referendum of European Community in Great Britain and its result.....	62
Bakhshaliyev S.F. About the formation of the Ottoman Empire	68
Gulamirli F.B. The impact of regional security problems on the USA-Russia relations	75
Talibli R.A. European Union: historical and legal precondition of the formation.....	82
Guliyev I.A. Political parties and social movements in Northern Azerbaijan after the February revolution.....	90

Samadov P.H.	
The influence of Azerbaijani-Turkish military partnership on the process of integration	97
Gasimova L.H.	
The relations between Azerbaijan and Turkey within the organization of the Black sea Economic Cooperation	103
Rustamov R.N.	
The ancient Azerbaijani city of Urmia as one of the centers of initial civilizations.....	109
Majidova N.A.	
Iran-Pakistan relations (1947-1979 years).....	116
Babazadeh N.M.	
Cultural life and literature of Iran during the Seljuk Empire	123
Bayramova A.B.	
Safavid – Venice relations in the 80-90S of the XVII century	130
Mammadova S.A.	
Negative phenomena in the management of Azerbaijan SSR in the 50-ies of the XX century	137
Asadova Kh.I.	
The development conception of cooperation in the Black sea region.....	145
Nabiyev V.A.	
The role of official visits in the strengthening of political relations between Kazakhstan and Azerbaijan (2003-2015 years)	152
Aliyeva A.M.	
The main directions of Azerbaijan-European Union Cooperation: European Neighborhood Policy	158

JOURNALISM

Mammadova R.A.	
Letters of Y.V.Chamanzaminli from Kiev to “Achig soz”	164

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərslərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərslər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslər / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avto-referat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 21.12.2016. Çapa imzalanmışdır:19.05.2017.
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 11,0 c.v. Sifariş 44. Sayı 120.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az